

(NE)ENAKOST V ČASU KRIZE IN VZPONA AVTORITARIZMOV

Uredile Vlasta Jalušič, Mojca Pajnik, Majda Hrženjak

Ljubljana 2024

(Ne)enakost v času krize in vzpona avtoritarizmov

Uredile: Vlasta Jalušič, Mojca Pajnik, Majda Hrženjak

Uredniški odbor: Veronika Bajt, Vlasta Jalušič, Majda Hrženjak, Mojca Pajnik, Marko Ribač, Iztok Šori

Recenzirali: Lev Kreft, Roman Kuhar, Danica Fink Hafner

Lektura: Tatjana Capuder

Naslovnica: Samira Kentrić

Oblikovanje in prelom: Aleš Cimprič

Prva elektronska izdaja

Izid knjige je sofinancirala Agencija za raziskovalno in inovacijsko dejavnosti RS

Izdajatelj: Mirovni inštitut, 2024

Katalogni zapis o publikaciji (CIP) pripravili
v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

COBISS.SI-ID 191667971

ISBN 978-961-96019-8-3 (PDF)

Vsebina

Vlasta Jalušič	
Uvod: kriza kot izziv in priložnost?	5
Vlasta Jalušič	
No future, no future for you?	
Premislek pojma in sodobne paradigme krize	25
Marko Ribač	
Populizem kot antagonistična logika artikulacije in vznik iliberalnega populizma kot njegova avtoritarna modifikacija	51
Neža Kogovšek Šalamon	
Kriza prava in instrumentalizacija pravnih predpisov za družbeni nadzor v času epidemije	77
Mojca Pajnik, Majda Hrženjak	
Vloga medijev v krizi: covid-19, avtoritarne tendence vladanja in nazadovanje demokracije	103
Maja Breznik	
Kriza delovnega prava: kontroverza med pravicami in statusi	127
Veronika Bajt	
Prisilna vračanja kot zločin iz sovraštva	151
Majda Hrženjak	
Ujeti v instituciji: kriza upravljanja pandemije v domski oskrbi starih ljudi z vidika skrbstvenih mobilnosti	175
Živa Humer, Mojca Frelj	
Skrbstveno delo, enakost spolov in vloga moških v času pandemije	197
Lana Zdravković	
Kriza kot konec: eshatološke teoretizacije	219

Uvod: kriza kot izziv in priložnost?

V obdobju, ki se kaže kot perpetuiranje nenehnih kriz (ekonomske, finančne, migracijske, medijske, zdravstvene, krize demokratičnih institucij, podnebne krize itd.), je razprava o temeljni enakosti med ljudmi ter o človekovih pravicah in pravičnosti nasploh na mednarodni in evropski ravni v veliki meri zamrla, v Sloveniji pa po osamosvojitvi sploh ni več zares zaživila. Nadomestile so jo razprave o suverenosti, varnosti in terorizmu, nedavno pa tudi o pandemiji, klimatskih katastrofah, migracijah, nasilju in (ponovno) vojni ter nenehno »reševanje« iz kriz ali katastrof. In medtem ko človekove pravice še nikdar doslej niso bile tako natančno in obsežno regulirane, se pomen enakosti kot nujnega političnega in družbenega okvirja za realizacijo pravic vse bolj zmanjšuje.

Med letoma 2020 in 2022 so se najpoprej Kitajska in »Zahod«, nato pa tako rekoč ves svet ukvarjali s pandemijo koronavirusa, saj naj bi šlo za najbolj smrtonosno pandemijo in zdravstveno krizo od časov španske gripe v Evropi pred sto leti. A že kmalu zatem je ta kriza, ki je prinesla številne nove izzive, upe, lekcije in razočaranja, kot tema na politični in medijski agendi

zvečine izzvenela. Hkrati z njo so žal izzvenele tudi žgoče razprave, ki so ob tem nastale, o vprašanju družbenih neenakosti in dostopu do zdravstvenih storitev, presežnih smrti v nekaterih skupinah, solidarnosti in primernosti političnih, pravnih in varnostnih ukrepov v času pandemij, o problematiki delitve oblasti in poskusov njenega ukinjanja, o vlogi političnih institucij in represivnih aparatov v času kriz in ne nazadnje o vprašanju uvajanja izrednega stanja ob nevarnostih, ki jih lahko prinese tovrstno širjenje bolezni ali pa naravna katastrofa. Te debate so v Evropi in njeni sosesčini zasenčile nove krize in nove vojne, ki so nastale takoj po pandemiji, najprej tista v Ukrajini, nato pa še v Palestini. Sosledje in hitrost sugerirata, da se premikamo iz ene vseobsežne krize v drugo in tretjo, ne da bi sploh utegnili absorbirati lekcije in premisliti posledice prve. Krize se pomnožujejo in postajajo permanentne, hkrati pa ob hitrem spreminjanju podnebja napreduje občutek eksistenčne krize, ki napoveduje podnebno katastrofo in drastično spreminjanje osnovnih pogojev človeškega življenja.

A vendar, če se ozremo na življenjske pogoje in nalezljive bolezni, ki obstajajo po svetu že dlje časa, lahko vidimo, da je velik del t. i. tretjega sveta že dolgo podvržen številnim, pogosto veliko hujšim kriznim razmeram. Med drugim tudi nekakšni »permanentni zdravstveni krizi«, o kateri pa se v zahodnem svetu ne govori in bere veliko, ali pa zelo redko. Podatki za malarijo kažejo, da za to boleznijo zboli globalno okoli 250 milijonov ljudi letno, v zadnjih dveh desetletjih pa jih je za to smrtonosno boleznijo umrlo od pol do enega milijona letno (627.000 leta 2020). Večina umrlih so otroci, mlajši od petih let, in to je v globalnem smislu tudi glavni vzrok smrti za to starostno skupino. Hkrati 90 in več odstotkov smrti zaradi malarije beležimo v podsaharski Afriki. In vendar kljub temu, da je malarijo mogoče preprečiti in tudi zdraviti, preventive in zdravljenja zaradi revščine, ekonomskih, finančnih in družbenih nestabilnosti ne izvajajo (CDC, 2021).

Primer razkriva, da so širitve nalezljivih bolezni in pandemije kazalniki družbenih neenakosti in da najbolj prizadenejo prav tiste skupine, ki so najnižje na razredno-socialni lestvici in najbolj izpostavljene družbenim in političnim pretresom, zaradi česar jih tudi označujemo za najbolj ranljive. Naraščajoča globalna brezbržnost do teh skupin povzroča njihovo izključenost, nevidnost in nemost. Nič čudnega, če njihov položaj vzbuja brezup ter sproža jezo in zamero. Vendar tovrstnih primerov ni treba nujno iskati v t. i. tretjem svetu. Najdemo jih namreč lahko tudi v našem neposrednem okolju, na našem »pragu«: v obravnavi prosilcev za azil in migrantov, v obravnavi in položaju nekaterih skupin prebivalstva, kot so denimo revni in onemogli, ostareli, med njimi pogosto ženske, nekaterih manjšin, kot so denimo Romi,

nekaterih skupin delavcev, kot so denimo migrantski delavci in delavke in tisti, ki so v prekarnih delovnih in drugih nepravilnih odnosih. V postsocialističnem času ponovne akumulacije kapitala in ekspanzije privatnega prisvajanja sredstev proizvodnje se je socialno vprašanje kot bumerang vrnilo v osrednji tok dogodkov.

Ta knjiga obravnava problematiko razvrednotenja ideje enakosti med ljudmi in zmanjševanja pomena človekovih pravic in prava v dobi, ki jo prežemajo politike kriz in njihovega reševanja ter hkratni vzpon nedemokratskih oblik vladanja na svetovni ravni. V njej se posvečamo nekaterim problemom in zagatam, ki jih sprožajo ti procesi. Sprašujemo se, kakšna oblika vladavine pritiče dobi, v kateri je kriza postala stalnica in ne več nenormalno stanje stvari, razmišljamo o vlogi prava in instrumentalizaciji pravnih predpisov v času razglasitve epidemije covida-19, o vlogi medijev v zdravstveni krizi, avtoritarnih tendencah vladanja in nazadovanju demokracije. Preučujemo vznik iliberalizma kot avtoritarnega preoblikovanja populizma. Na področju migracij analiziramo prisilna vračanja kot zločin iz sovraštva. Razumeti poskušamo, kaj se dogaja na področju delovnega prava in kakšne posledice ima to za delavke in delavce v novih statusih in oblikah izkoriščanja, kot so navidezno samozaposleni ali platformni delavci. Razpravljamo o tem, kako je potekalo upravljanje pandemije z vidika skrbi za stare ljudi, ki so bili v domski oskrbi in zato posebej ranljivi. Ravno tako se posvečamo vprašanju, kakšne posledice sta imela »zaprtje družbe« in prenos skrbi za otroke v privatnost na odnose med spoli in torej tudi spreminjanje moškosti. In, ne nazadnje, zanima nas, kako današnji čas krize in vojne naslavlja ešhatološke teoretizacije radikalne politično-filozofske misli v jeziku politične teologije, ki jo je mogoče najti tako na levi, (post)marksistični kot tudi na desni, neonacionalni strani.

Pričujoči uvod na podlagi prispevkov avtoric in avtorja pojasnjuje ozadje knjige, njene cilje in najpomembnejša vprašanja, na katera poskušamo odgovoriti. Opisuje strukturo knjige, povzema glavne argumente in opozarja na nekatera pomembna spoznanja in sklepe, ki jih teksti prinašajo. Rdeča nit poglavij, ki jih ponujamo v branje, je torej tema krize, ki je bila na neki način tudi sprožilec pričujoče knjige. Več poglavij se posveča situaciji, ki je nastala z razglasitvijo pandemije covida-19, ali pa so nastala neposredno po tej globalni izkušnji. Ta je, vsaj v nekaterih ozirih, spremenila naše poglede na preteklost, sedanjost in prihodnost. Pandemija namreč predstavlja krizo javnega zdravja, ki je imela poleg ogrožanja življenj ljudi in preobremenjevanja zdravstvenih sistemov tudi širše negativne družbene, ekonomske in varnostne učinke. Njene posledice so bile še izrazitejše zaradi globalnih

razsežnosti. To sicer ne pomeni, da so bili učinki pandemije povsod enaki, saj so bili odvisni od političnih ukrepov oziroma samega upravljanja krize. Na začetku razglasitve pandemije covida-19 je namreč pognalo upanje, da bo ta nova globalna kriza, ki je nemudoma razkrila, kje sistemi, denimo zdravstveni in socialni, zatajijo, sprožila revolucijo solidarnosti in postala kritična osnova za prehod v bolj pravično družbeno ureditev.

Takšno upanje je povezano z mestom, ki ga zavzema pojem in pojav krize v filozofskih in političnih diskurzih ter ideologijah zahodne tradicije. Krize so v moderni dobi dolgo časa veljale za pospeševalke napredka, stopnice na lestvici zgodovine, ki bodo človeštvo popeljale naprej, bodisi v ekonomski napredek, kot so verjeli liberalni ekonomski optimisti, ali pa v revolucijo, kot so verjeli marksisti. Kriza in kritika sta, kot ugotavlja Reinhart Koselleck (1973), zgodovinski sorodnici in številni kritični misleci menijo, da je kriza prej priložnost za pozitivno spremembo kot pa katastrofa. Četudi je akutni moment krize covid-19 naredil neenakosti bolj vidne, jih je nadaljnji razvoj kmalu porinil v drugi plan. Če je na začetku kazalo, da so številne vlade naredile ali da bodo poskušale narediti vse, kar je mogoče, da bi neenakosti reševale z visokimi subvencijami in pomočmi, je to pozneje stopilo v ozadje. Neenakosti, njihovi vzroki in dolgoročne posledice so zvečine ostali neobravnavani. Obenem je razglasitev izrednih ukrepov pripeljala do anomalij in ogrožanja svoboščin, tudi ogrožanja ustavnega reda. Kriza torej ni vodila v politike sprememb, emancipatornih smeri ali celo v večjo demokracijo, ampak v obsežne protikrizne politike, ki so se pogosto povezovale s populističnimi, protidemokratičnimi in avtoritarnimi težnjami vsakokratnih vlad, kar smo doživeli tudi v Sloveniji.

Kriza, politika in načini vladanja

Prav na osnovi dejstva, da se je »nova normalnost« (sintagma, ki nakazuje semantične premike v popisovanju in dojetanju krize) po pandemiji vzpostavila kot »nova« v drugih pomenih in ne kot uresničevanje večje enakosti, se v prvem poglavju z naslovom *No future, no future for you?* Vlasta Jalušič sprašuje, ali predstavlja sodobna kriza priložnost za spremembo, in če, kakšno? Posveti se različnim zgodovinskim in sodobnim pojmovanjem krize in razpravlja o tem, kaj lahko premislek tega koncepta prispeva k današnjemu razumevanju načinov vladanja. Kriza kot vse manj »nenormalno« stanje stvari ali stanje, ki implicira revolucijo in s tem spremembo družbenega reda, je vse bolj stalnica, ki nas spremlja. Naš čas je tako močno

zaznamovan s krizo, da je postala tudi dominantna reprezentacija sveta (Fassin in Honneth, 2022). Kaj vseprisotnost tega označevalca pomeni za razumevanje krize kot političnega pojma in kaj za razumevanje politike oziroma načina, kako se ta oblikuje? Če je kriza povsod postala permanentno stanje stvari, kakšna forma vladavine in kakšno politično delovanje ji ustrežata? Skozi branje Reinharta Kosellecka, Hannah Arendt, Paula Ricoeura in nekaterih drugih avtorjev (Roitman, Gilbert, Fassin itn.) poglavje analizira genealogijo pojma kriza, klasično in sodobno razumevanje krize kot načina mišljenja, vladanja in delovanja skozi perspektivo temporalnosti, kritičnosti in mobilizacijskosti. Na sodobnih primerih (pandemija, migracije, država blaginje, finančni zlom) oriše, kako poplava govora o krizi in eshatološke naracije služijo različnim namenom in skupinam. Kriza implicira reorganizacijo vrednot, ki se upravičuje v antikriznih politikah vračanja v »normalnost«. Kriza tako izgublja specifičen pomen preloma v času in vse bolj postaja način mišljenja in pomemben element forme vladanja, ki ustreza birokratski epistokraciji. Le-ta ob perpetuiranju zgoščenih in »permanentnih« kriz ter antikriznega upravljanja nadomešča vizijo politike kot skupnega delovanja v demokratičnih in pravnih okvirih.

Preplet različnih kriz, od pandemične in vojaške do ekološke, nakazuje tudi porast populizma v zahodnih družbah. Marko Ribač v poglavju o populizmu kontekstualizira njegov vzpon in premisli njegovo dinamiko v zahodnih političnih ter medijskih sistemih v zadnjih treh desetletjih. Sledi glavnim teoretskim premislekom tega fenomena, jih sistematizira in konceptualizira populizem na njihovi osnovi. Ribač se pri tem opre na Ernesta Laclaua in njegovo postavitev antagonizma kot glavnega razlikovalnega elementa politike, v tem primeru populistične politike (Laclau, 2005). Glavna značilnost, ki jo avtor izpostavi kot najbolj občo potezo, je to, da populizem nastane kot artikulacija antagonizma med dvema družbenima skupinama: ljudstvom in elito. To, da se populizem vzpostavlja kot tipična moderna politična artikulacija, mu omogoči, da se lahko razvije v celovito interpelacijsko strukturo, ki preči vso družbo. Zdi se nam lahko, da takšna artikulacija postaja hegemonsko načelo sodobnega političnega imaginarija, medtem ko iz njega pospešeno izginja vidnost razrednega antagonizma. V njej ljudstvo kot nasprotje elite tudi vedno znova nastaja v razmerju do drugih družbenih skupin. Desni populizem, ki je v našem času dominanten, v nasprotju z levim vzpostavlja ljudstvo še v razmerju do »zamišljenega« Drugega: do zunanjega Drugega, tj. do priseljencev, beguncev in migrantov, ter do notranjega Drugega, tj. do političnih in marginaliziranih skupin znotraj meja države. Vzpostavljanje razmerja do Drugega pomeni, da imajo izključevalni,

ksenofobni, etnonacionalistični ali *völkisch* populizmi izrazit antipluralistični ter ekskluzivistični značaj, da se ponujajo kot eno(tnost) nasproti tistemu, kar je tuje in naj bo izločeno ali blokirano. Ker se populizem artikulira in vztraja na presečišču dominantnih logik dveh družbenih polj, ki učinkujeta v javnosti, političnega in medijskega, ga Ribač konceptualno obravnava tudi glede na stil ali (populistični) slog, ki se oblikuje skozi medijsko-politični kompleks.

Številni pisci sicer menijo, da populizem izhaja iz kriznih razmer, vendar Ribač krize ne vidi kot inherentnega elementa nastanka populističnega fenomena, saj da ne potrebuje krizne situacije, da bi se artikuliral. Trdi, da se politični razcep med elito in ljudstvom kot nasprotujočima si družbenima skupinama ustvari izven časa krize. Uspeh današnjega populizma tako ni odvisen zgolj od pojava zadnjih petih kriz, namreč finančne, begunske, zdravstvene, vojne ter ekološke. Lahko pa kriza znatno pripomore k uspehu populistične politike, saj odpira možnost poudarjanja antagonizma, v smislu, da je »krizo« povzročila elita na račun ljudstva. Manipulativne strategije navidezne demokratične naravnosti akterjev nacionalističnih etnopolulizmov v zadnjem desetletju kažejo, da je mogoče razglasitve številnih kriz izkoristiti za preoblikovanje demokratičnih institucij. V imenu volje ljudstva in vladavine večine naj bi odpravili krizo parlamentarnega republikanizma, njegovo neodzivnost in odtujenost od ljudstva v času naraščajočih neenakosti, migracijskih pritiskov in pretirane birokratizacije. A kot kažejo »dosežki« številnih etnopolulističnih strank na oblasti, ti v resnici ne odpravljajo krize parlamentarizma. Radikalne spremembe, s katerimi popolnoma spremenijo ustavne rede in destabilizirajo ključne republikanske institucije, vodijo v oblikovanje avtoritarnih oblik vladavine. Te se z resničnimi ali navideznimi novimi krizami ponujajo kot politični model, ki da vrača moč ljudstvu, dejansko pa potrebo po njegovi participaciji odpravlja.

Kriza prava in delitve oblasti

V kontekstu nedavnih kriz in z njimi povezanih razglasitev izrednega stanja, uvajanja vladanja z odloki in posegov v institucije, ki so se ponekod zgodili v času desnih populističnih vlad, se na dnevni red logično postavlja vprašanje delovanja prava in pravne države oziroma delitve oblasti in samega ustavnega reda v tovrstnih okoliščinah. Kaj se je v tem pogledu zgodilo z razglasitvijo pandemije in ukrepi, ki so sledili?

Gledano поблиže so se ukrepi, ki so jih države uvedle v okoliščinah pandemije, bolj malo razlikovali glede na vsebino. Razglasitev pandemije in uvajanje »kovidnih ukrepov« sta v osnovi vsepovsod implicirala stanje, ki je na področju politične misli in družboslovja poimenovano kot »izredno stanje«. Radikalno so bile omejene svoboščine in pravice, ki smo jih dobili s konstituiranjem moderne demokratične vladavine, povečal se je (dejanski in imaginarni) nadzor represivnih aparatov nad nami, sledilo je zapiranje meja, javnega prostora, prostorov za družabno srečevanje in prireditve, številnih institucij, šol itd. Zmanjšala se je dostopnost do dejavnosti in storitev, ki so povezane z našimi socialnimi in političnimi ter drugimi potrebami in potenciali, ali pa našimi telesi in dobrim počutjem, intimo ter zdravjem. Ne nazadnje, onemogočeni so bili tudi nekateri intimni stiki, ki niso obsegali tradicionalne družine.

Od začetkov nastanka moderne države so po takšnem ukrepanju posegale številne države, da bi zaščitile svoj obstoj, ohranile mir, preprečevale vstaje in (menda nujno) nasilne revolucije itd. Države, ki temeljijo na listinah pravic in imajo daljšo tradicijo stabilnih obdobjev demokracije, v ustavah jasno določajo, kako se lahko izredno stanje uvede, in zvečine obstaja precej varovalk, ki zagotavljajo, da izrednega stanja ni mogoče uvesti kar tako. Ena od ključnih pridobitev moderne demokratične oblasti je njena delitev, kar pomeni, da se osnovne, načeloma neodvisne veje oblasti med seboj nadzirajo. S tem nastane nekakšen sistem ravnotežja in medsebojnega nadzora vej oblasti, tako da nobena od njih, še posebej pa ne izvršna oblast, ne more ustvariti absolutnega nadzora v neki državi, ampak jo zmeraj omejujeta drugi veji. Utemeljenost uvedbe izrednega stanja pa morajo v končni instanci presoјati sodišča – upravna in druga, denimo ustavno sodišče.

To temo, namreč način uvajanja izrednih ukrepov in njihovo utemeljenost v pravu in pravičnosti, v knjigi obravnava Neža Kogovšek Šalamon. Njeno poglavje, ki se posveti obdobju nove koronavirusne bolezni in krizi prava, kritično pretrese najpomembnejše odločbe ustavnega sodišča Republike Slovenije glede ukrepov za zamejevanje širjenja okužb in odlokov, ki jih je izvršilna oblast v času vlade Janeza Janše sprejemala v ta namen. Analiza pokaže, da so bili v tem času porušeni temeljni ustavnopravni in demokratični postulati, katerih smoter je zagotavljati človekove pravice in temeljne svoboščine v ureditvi ustavne demokracije. Ustavno sodišče je v okviru svojega z ustavo predvidenega institucionalnega odziva zakonodajni in izvršilni veji oblasti sprva dalo čas za pripravo ustreznih zakonskih podlag za izdajanje odlokov, nato pa je svoje odločanje vsaj na nekaterih področjih zaostriilo ter razveljavilo vrsto odlokov, ki so pomenili podlago za ukrepe.

V tem času je torej obstajala ne le javnozdravstvena kriza zaradi nezadostnih in neustreznih kapacitet za odzivanje na širjenje okužb, temveč tudi kriza v sferi prava, kriza načel in uporabe pravnega instrumentarija, kot jo predvideva ustava. Kot krizo prava Kogovšek Šalomon razume sistematično razgradnjo pravnega sistema: rušenje hierarhije pravnih aktov ter oblastno zlorabo odlokov za izvajanje družbenega nadzora v času epidemije. Pokaže, da je tovrstno upravljanje epidemije vsebovalo avtoritarne težnje oblasti, ter opozori na pomen načela delitve oblasti ter sistema zavor in ravnesij, v katerem ima ustavno sodišče pomembno funkcijo. Opozarja, da mora še zlasti v kriznih obdobjih vsaka od vej oblasti nositi svojo odgovornost ter s spoštovanjem odločitev ostalih vej zagotavljati delovanje ustavne demokracije kot ideala državne ureditve. Ravno tako opozori, da se mora ustavno sodišče, ne samo na osnovi izkušenj drugih držav, ampak tudi izkušenj pandemije v neposrednem okolju, zavedati nevarnosti avtoritarnih teženj in pomena delitve, medsebojnega nadzora in neodvisnosti vej oblasti.

Tako imenovano »četrt« vej oblasti in dodaten nadzor v demokratičnih državah predstavlja kritična javnost. Ta pridobitev druge polovice 19. in še posebej 20. stoletja prinaša vidnost in dejavnost tistih, ki niso neposredno udeleženi v nobeni od vej oblasti. So del tega, kar predstavljajo civilna družba, mediji, javni intelektualci in mnenjski voditelji, pa tudi ljudje, ki javno demonstrirajo svojo voljo in protestirajo na demonstracijah. Brez tega momenta ne moremo govoriti o demokratični vladavini, tako da velja, da tiste vlade, ki omejujejo delovanje kritične javnosti, kažejo avtoritarne tendence. Ko je v obdobju od 2020–2022 manjšinska vlada Janeza Janše pod izgovorom pandemične situacije z odloki spodkopavala ustavno delitev oblasti, je ob tem sistematično uporabljala sovražni govor za mobilizacijo podpornikov, hkrati pa je poskušala zavladati državnim institucijam in si podrediti medije (glej Kovačič, 2024). Mojca Pajnik in Majda Hrzenjak preučujeta ta moment v obdobju pandemije covida-19 in se pri tem osredotočita na medije in vlogo novinarjev. Analizo sta postavili v teoretske okvire kriznega komuniciranja, avtoritarnih vplivov na medije in novinarskih vlog. Zanima ju, kako je kombinacija javnozdravstvene krize in vlade z avtoritarnimi tendencami, ki je poskušala politično instrumentalizirati in ekonomsko opustošiti medije v Sloveniji, vplivala na novinarstvo. V položaju, ko mediji delujejo onstran ustaljenih norm medijske avtonomije in novinarske profesionalnosti, so namreč v večji meri podvrženi cenzuriranju informacij. Kako so novinarke in novinarji razumeli svojo vlogo v komuniciranju v zvezi z epidemijo in kako se je ta vloga oblikovala, ko sta časovno sovpadla pandemija in nazadovanje demokratičnosti?

Kriza in izredne razmere predstavljajo za medije specifično situacijo, v kateri se pričakujejo hitri in učinkoviti odzivi za blaženje krize, ki pretrese ustaljeni družbeni red (Raboy in Dagenais, 1992). Mediji v zdravstveni krizi privzamejo podobno vlogo in »dolžnosti« kot zaposleni v znanosti in zdravstvu, s skupnim ciljem zmanjšanja vpliva bolezni (Wilkins, 1989). Novinarji in mediji so lahko v tej vlogi instrumentalizirani in se v prizadevanju za ohranjanje »družbene stabilnosti« asimilirajo v »nacionalizacijsko funkcijo« (Fraser, 2007). Od njih se implicitno pričakuje, da bodo ščitili »telo naroda« pred zunanjo grožnjo, o ostalem pa zvečine molčali.

V intervjujih z novinarkami in novinarji sta Pajnik in Hrzenjak tematizirali njihov profesionalizem v času pandemije, naraščajočega nadzora nad mediji in poskusov njihove politične podreditve. Poglavje pokaže, kako se »sodelovalna« vloga, ki jo mediji pogosto privzamejo v kriznem komuniciranju, da bi ljudi informirali in prispevali k omejevanju krize in zaježitvi pandemije, prepleta z nadzorstveno vlogo in profesionalno etiko novinark in novinarjev. Ti so s svojim delom želeli hkrati prispevati k javnemu zdravju, obenem pa so razkrivali avtoritarne poteze politične oblasti. V času dvojne krize, krize zdravstva in demokracije, so v medijih soobstajale različne novinarske vloge, saj so občutek odgovornosti za poročanje o ukrepih za omejevanje širjenja bolezni tako v javnih kot v zasebnih medijih v Sloveniji spremljali kritična nota in (samo)refleksija ter monitoring delovanja oblasti, pa tudi prizadevanje za vrnitev poklicnih standardov. Četudi je bil v ospredju občutek odgovornosti do poročanja, ki prispeva k omejitvi širjenja bolezni, je hkrati obstajala kritična novinarska naravnost do vladnih ukrepov, ki so pomenili zlorabo pandemije za krepitev vizije avtoritarne družbe. Avtoritarne težje in pritisk vlade na medije tako niso povzročili upada kritičnosti medijev in novinarjev, ravno nasprotno, njihova nadzoralna vloga se je okrepila.

Kršitve pravic, nove neenakosti in zločini?

Kriza v času pandemije je razkrila, kako hitro so se številne vlade po svetu odločile za uvedbo izrednih razmer in za njihovo urejanje s tako imenovanimi »infrapravnimi« sredstvi ali »protizakonom« (Foucault, 2021),¹ z odloki,

1 Foucault analizira ukrepe v časih epidemije kuge in natančno opiše, kako se vzpostavi sistem panoptičnega nadzora. Poudari, da gre pri tej vrsti nadzora za posebno obliko oblasti oziroma za nekaj, kar ni običajna oblast, pač pa funkcionira skozi nastanek »infra-« ali protizakona.

ki ustvarijo posebno situacijo izven formalnega zakona. Uporabljajo se za omejevanje temeljnih svoboščin (prim. Kogovšek-Šalamon v tej knjigi) in praktično ne omogočajo ugovora ali pravnega varstva. Ravno birokracije, ki v krizi izdajajo podzakonske akte in navodila, so čezmerno naklonjene tovrstni uporabi in produkciji uredbenih aktov z nejasnimi postopki, ki skoraj praviloma spodjedajo pravni red in tudi sicer kršijo demokratična načela. Eno od prizorišč, kjer se ta proces dogaja že precej časa, je domena priseljavanja in migracij, saj številne vlade migracije že dolgo obravnavajo kot torišče, na katerem ne veljajo nobeni ali pa se lahko ustvarijo čisto posebni krimigracijski »zakoni« (prim. Jalušič, 2020; Kogovšek-Šalamon, 2020).

Predvsem nezaželenе migracije, ki krizo bodisi spremljajo ali pa obvešljajo za njen vzrok, so pogosto v središču tovrstnega reguliranja. Poleg finančne in gospodarske je prav begunska kriza v zadnjih letih postala arhetip sodobne krize (Zetter, 2022). V narativu »propada zahoda«, ki se perpetuira v populističnih, predvsem v desno ekstremističnih diskurzih, so migracije videne kot ultimativna grožnja Evropi (Jacob, 2022). A problem ni zgolj simbolno napihovanje problema. Dejansko gre pri beguncih za populacijo, ki je zvečine stalno izpostavljena krizi, in prav v teh primerih se zgodi »razčasovljenje« krize, ki ni več specifični temporalni dogodek, ampak postane trajna. Najprej »začasno« begunstvo postane dolgotrajno, izredno stanje pa se na videz »normalizira«: tudi kot eksodus. Ker so begunci (migranti) vse bolj trajno kriminalizirani, so v perspektivi najpogostejše brez pravic, razen pravice biti nadzorovani in kaznovani, kar pomeni, da so bodisi »pridržani«, torej zaprti (pogosto brez zakonite osnove in v dehumanizirajočih pogojih), ali izgnani (Stumpf, 2006).

Veronika Bajt se v svojem prispevku posveti tej situaciji in času po »migracijski krizi« leta 2015. Sprašuje se, ali lahko prisilna vračanja migrantov obravnavamo kot strukturno prakso zločina iz sovraštva. Ugotavlja, da od leta 2018 prisilna vračanja oziroma *pushbacki* na balkanski migracijski poti povzročajo hude kršitve človekovih pravic, schengenska meja med Slovenijo in Hrvaško pa je postala paradigmatski primer krimigracijskih procesov, torej procesov, v katerih so ljudje, ki se selijo, zaradi svojih premikov kriminalizirani in podvrženi kaznovanju, brezpravnosti, nezakonitemu zadrževanju, izgonu ali zaporu (Bajt, 2020; Kogovšek Šalamon, 2020).

Nekoč notranja meja med dvema republikama nekdanje Jugoslavije, Slovenije in Hrvaške, je postala močno varovana in nadzorovana »trda meja« z ograjo iz rezilne žice. Avtorica analizira, kakšno vlogo pri prisilnem upravljanju nezaželenih migracij igrajo politike izгона, zlasti prisilna vračanja na jugovzhodnem delu schengenske meje. V analizo vpelje koncepte

nacionalizma, rasizma in sovražnega govora oziroma zločina iz sovraštva (ang. *hate crime*). Pokaže, da se je v Sloveniji v upravljanju migracij, upravnih in političnih diskurzivnih praksah oblikovala simbolna konstrukcija Slovenije, najprej kot države članice EU, nato pa kot branilke schengenske meje, ki ima neposreden vpliv na migracijske ukrepe in dejanja pristojnih institucij. Migranti oziroma begunci so v tem kontekstu vse bolj obravnavani kot nevarni Drugi, nacionalizem in rasistični sovražni govor pa dodatno spodbujata kršitve temeljnih človekovih pravic migrantk in migrantov, kar kaže na obsežno krizo evropske azilne in migracijske politike. Poglavje se dotakne pandemije, saj so se ksenofobija, nacionalistična diskriminacija in razizem povečali, ko je prišlo do zdravstvenih kriz in razglasitve epidemij. Poleg sinofobije in protiazijskega rasizma, ker je bil izvor covida-19 pripisan kitajskemu mestu Wuhan, je kategorija nevarnih Drugih vplivala tudi na migrante in migrantke kot stigmatizirano skupino nasploh. Postala je napotilo za spodbujanje strahu in sovraštva do domnevno drugačnih kultur, religij in civilizacij (Taylor Woods et al., 2020). Ko rasistični govor začne prežemati vladne strategije, se oblikujejo tudi ustrezne politike in prakse: gre za sistematično etnično in rasno diskriminacijo, ki spodbuja prisilna vračanja, zato jih v tem kontekstu lahko razumemo kot zločine iz sovraštva, piše Veronika Bajt.

Pogled na odnos ekonomije do politike in naravnega okolja danes predstavlja vse pomembnejšo razsežnost presojanja vlad/avin, delovanja institucij, zakonov in spoštovanja pravic. Za postklasične oblike vladavin je značilna prevlada ekonomskega načela nad političnim, ki je inherentna imperializmu in jo še dodatno pospešujejo kapitalska globalizacija in galopirajoče neoliberalne politike številnih držav. Ta razmerja postanejo še posebej pogubna v obdobjih gospodarskih in finančnih kriz, saj prinašajo čedalje večji prepad med bogatimi in revnimi, ki vsepovsod postaja »nova normalnost«. To je eden od ključnih vzvodov za vseobsegajoč upad reguliranja skozi politične institucije, zaton svoboščin in pravic ter propad naravnega okolja. Ena od specifičnih dimenzij teh kriz je tudi sodobna razgradnja delovnega prava oziroma že pridobljenih pravic delavk in delavcev. V njej se razkriva ne samo sodobna prevlada kapitalske ekonomije nad politiko, pač pa tudi razvodenitev vidnosti razrednih antagonizmov in socialne strukture v klasičnem pomenu te besede, ter razpad družbe na množice, ki so v ekonomskem in pravnem smislu radikalno razlaščene, in na »elito«, kar je le še dodatna »potrditev« hipoteze populističnega diskurza.

Temu se v petem poglavju posveti Maja Breznik, ki obravnava vprašanje delavskih pravic in delovnega prava v sodobnih družbenih transformacijah

ter analizira vlogo kolektivnih delavskih organizacij pri varovanju interesov delavstva. V empiričnem delu svoj teoretični argument ilustrira z analizo položaja nestandardno zaposlenih. Kriza delovnega prava se manifestira skozi zaostritve latentnega razrednega boja delavcev, ki se reproducirajo kot krizna razmerja skozi daljše časovno obdobje. Po finančni krizi leta 2008 je sledil daljši proces slabitve položaja dela, saj se je še radikalneje kot prej zmanjševal delež za plače v primerjavi s kapitalskimi dohodki (Piketty, 2015). Hkrati so nove tehnike upravljanja človeških virov in ekonomike dela v nekaterih teorijah botrovale hipotezi o »dobrem delovanju« trga dela, ki da ne prenese državnih intervencij ali sindikalnih »privilegijev«, ker zahteva »fleksibilnost«. Breznik meni, da je treba vprašanje narave in vloge delovnega prava in kolektivnih pravic prav zaradi tega postaviti na novo. Kritični pogled na krizo delovnega prava je najradikalneje formulirala Pašukanisova teorija »pravne oblike« z vprašanjem, ali delovno pravo zgolj reproducira kapitalistična družbena razmerja. Ta tema sproži temeljito samorefleksijo delovnopravne teorije. A medtem ko teorija »pravne oblike« delovno pravo razume kot »kapitalistično pravo«, ga drugi pravni teoretiki (npr. Alain Supiot) označujejo za »kolektivno«, »razredno« ali »socialno« pravo, ki da torej nima zgolj pravne, ampak tudi socialno dimenzijo. Avtorica na podlagi predpostavk obeh konceptualizacij delovnega prava preučuje prakse zaposlovanja in kolektivnega organiziranja v štirih slovenskih podjetjih. Poskuša najti način, s katerim bi dinamika med individualnimi in kolektivnimi pravicami delavcev ustvarila pogoje za dinamiziranje delavskega gibanja. Sprašuje se, ali potrebujemo manj ali več delovnega prava in kakšno delovno pravo. Analiza jo privede do vprašanja univerzalnih delavskih pravic. Možnost za razrešitev protislovja med delavskimi gibanji in delovnim pravom tako vidi v vpeljavi razredno univerzalnih delavskih pravic.

Kriza, starizem in neenakost spolov

Že na začetku tega uvoda je bilo omenjeno, da so obstajale nianse in razlike med ukrepi, ki so jih sprejemale države v primeru pandemije covid-19. A te razlike so bile vezane bolj na politične in skupnostne tradicije kot na kakšne druge dimenzije. V resnici je šlo zvečine za podobne ukrepe kot pri pradavnih načinih boja proti kugi, kar pomeni izoliranje bolne populacije in preprečevanje stikov. Znanstveniki na področju medicine in farmacije so ocenjevali, da je edina pot v ponovno »normalizacijo« »prekuženost« in precepljenost prebivalstva. Razlike so tako nastale predvsem v načinu

delovanja institucij in njihovi učinkovitosti. To pa je najprej zadevalo principe, na osnovi katerih so bili ukrepi uvedeni; namreč, ali je bila razglasitev in implementacija bolj v skladu z zakoni in demokratično tradicijo ali ne, ali je bila bolj ali manj »represivna« ter kako je potekal nadzor. Temu je sledila še uspešnost preprečevanja smrtnosti. Švedska je bila denimo med državami, ki so poskusile z drugačnim, bolj liberalnim in demokratičnim pristopom ozaveščanja in ga je med pandemijo tudi relativno dolgo vzdrževala, vendar je ravno tako uvedla ukrepe, ki so bili podobni tistim v drugih državah (države so kopirale uspešne ukrepe druga od druge, postopno so prihajala nova spoznanja o širjenju virusa itn.).

Majda Hrženjak v sedmem poglavju opozori prav na to, da so v krizi v pandemiji iste biološke pandemične danosti v različnih družbah in političnih sistemih imele različne učinke na stopnjo smrtnosti, neenakosti, zaprtja družbe ipd. To zahteva premislek o politiki upravljanja pandemije in zdravstvene krize. Biološkemu problemu se torej pridruži vprašanje oblasti in načina vladanja. Avtorica skozi pogled na pandemijo razgrne diskriminacijo skupine starostnikov in njihov nezavidljiv položaj v družbi, saj je Slovenija imela v prvem valu pandemije enega najvišjih deležev smrti v institucionalni oskrbi starih ljudi v svetu. Poglavje je konceptualizirano skozi perspektivo skrbstvene mikromobilnosti in biopolitičnega momenta »zapiranja ranljivih družbenih skupin«. Analizira vladne ukrepe za omejitev širjenja okužbe v institucionalni oskrbi v Sloveniji. Pokaže, da so bili zaradi teh ukrepov starostniki v domovih na več načinov zaprti in izolirani, kar je radikalno omejilo skrbstvene mikromobilnosti zunaj in znotraj domov.

Od začetka pandemije smo lahko spremljali konfrontacije med vlado, stroko in civilno družbo glede dveh različnih modelov omejevanja širjenja okužbe v domovih. Izhajala sta iz različnih definicij problema, kvalitete oskrbe, poznavanja že pred pandemijo obstoječih strukturnih problemov v domski oskrbi, pa tudi iz različnih pojmovanj diskriminacije in pravic starih ljudi. Ključna razhajanja so se nanašala na protokole izolacije in s tem posredno na o(ne)mogočanje in (ne)dopuščanje skrbstvenih mikromobilnosti kot osnove za kakovostno oskrbo. Hrženjak analizira štiri vladne ukrepe: prepoved obiskov, izolacijo okuženih v domu, organizacijo treh izolacijskih con in vnaprejšnjo klasifikacijo stanovalk_cev domov na podlagi njihovega zdravstvenega stanja. Te ukrepe interpretira kot štiri vidike zaprtja domov in radikalne prekinitve skrbstvenih mikromobilnosti. Nato primerja dve logiki omejevanja širjenja okužb ter analizira učinke ukrepov v domski oskrbi v obdobju prvega vala pandemije. V zaključku premišlja o naravi oblasti, ki se je vzpostavila v upravljanju pandemije, in analizira starizem in presečne

diskriminacije, ki se perpetuirajo v institucijah skozi čas in se še posebej pokažejo v krizi. Njen sklep zato prinaša tudi kritični pogled na deinstitutionalizacijo in izzive sistema dolgotrajne oskrbe, ki jih je razkrila pandemija. Pogled na pandemijo se preusmeri z biološke na politično »kriznost«, na politično upravljanje krize, saj je bil ključni problem nesposobnost za vladanje in obvladovanje krize, kar med drugim dokazuje tudi dejstvo, da je vlada ignorirala javne pozive stroke in civilne družbe k preoblikovanju neučinkovitih in nehumanih ukrepov v domovih.

Ali bi bolj demokratična, vključujoča in nediskriminatorna oblast upravljala epidemijo z manj usodnimi posledicami za preživetje starih ljudi v domski oskrbi? V svetu so takšni primeri bili, a nedvoumnega odgovora na to ni mogoče dati. V nekem smislu so pandemija in nekateri skrajni ukrepi, ki so jo spremljali kot nekakšen nenačrtovan družbeni eksperiment, ki si ga morda ne bi mogli niti zamisliti, omogočili tudi vpogled v dinamike družbenih odnosov, ki jih sicer ne bi mogli proučevati. Kaj se zgodi v družbi, če pride do radikalnega prenosa skrbi za otroke nazaj v družinsko sfero? To se v osmem poglavju sprašujeta Živa Humer in Mojca Frelih. Poglavje tematizira skrbstveno delo, enakost spolov in vključenost moških v skrb za otroke v krizi, ki je nastala v obdobju pandemije covida-19.

Že večkrat je bilo poudarjeno, da se neenakosti v krizah običajno poglobijo in da se pojavijo tudi njihove nove razsežnosti. V primerjavi s prejšnjimi gospodarskimi in zdravstvenimi krizami je bila posebnost koronske krize v tem, da so države z ukrepi, kot so zaprtja vrtcev in šol, korenito posegle v razmerja med javno in intimno, družinsko sfero pri skrbi za otroke ter s tem vplivale tudi na položaj spolov v družbi. To je pomenilo popolno premeščanje skrbi, nege in varstva otrok na starše. Avtorici, ki se ukvarjata s spremembami vloge moških v domačem skrbstvenem delu, sta izhajali iz raziskav trendov vključenega očetovstva v obdobju pred pandemijo. Vprašali sta se, ali bi pandemijo covida-19 lahko razumeli kot zunanjo okoliščino, ki je vplivala na bolj pravično in enako delitev skrbstvenega dela za otroke med ženskami in moškimi? Ali pa je pandemija, nasprotno, utrdila obstoječe spolne neenakosti?

V splošnem ugotavljata, da je bilo med pandemijo vključenih v skrb za otroke več moških kot kadar koli prej. A ta ugotovitev je niansirana. Procesi v državah, ki so imele pred pandemijo vzpostavljene različne stopnje zaposlitve žensk in moških in različna razmerja delitve skrbi, kažejo, da se je količina skrbstvenega dela povečala tako za ženske kot za moške. Vendar je veliko moških preživel več časa z otroki v primerjavi z obdobjem pred pandemijo, bodisi v vlogi primarnih skrbnikov bodisi v vlogi podpornikov

partnerkam, in sicer v vseh skrbstvenih angažmajih ter vlogah vmes. A čeprav so se nekateri moški bolj vključevali v skrb za otroke, opravili več skrbstvenega dela, pa ta delež v kvantitativnem smislu ni bistveno spremenil spolnih neenakosti pri delitvi tovrstnega dela. Večji angažma moških pri skrbi za otroke se kaže kot vključujoče očetovstvo. Ko so moški primorani prevzeti večji delež skrbi za otroke zaradi zunanjih okoliščin (pandemija, zaposlitev drugega starša), to sicer vpliva na spreminjanje položaja moških in moškosti. A spremembe niso premočrtne, gredo namreč tako v smeri skrbnih kot tudi manj progresivnih in protektivnih moškosti. Skrbstvene izkušnje moških v dvostarševskih družinah, ki so bile posledica predvsem izrednih, pandemičnih razmer so torej spreminjale položaj moških in s tem tudi moškost, vendar ne v enoznačnem smislu: lahko so se manifestirale v bolj skrbnih ali tudi v bolj protektivnih moškostih.

Kriza, nov začetek ali »konec«?

Ali je torej kriza proces razkritja neenakosti in nepravilnosti ter hkrati priložnost za kritiko in revolucijo – ali pa prinaša neko drugo situacijo, v kateri se sprožijo drugačni procesi, procesi propada in razgradnje pravic? Ali dandanes kriza pomeni konec kapitalizma in potencial za novo družbeno ureditev ali pa kopičenje kriz naznanja »konec« sveta, apokalipso, ki jo tako rekoč že pospešeno živimo? Reinhart Koselleck je ob vprašanju, ali smo res soočeni z ultimativno krizo brez izhoda, zapisal, da je to namenjeno bolj teologom kot pa zgodovinarjem. Paul Ricoeur pa je menil, da tega ne moremo vedeti, saj je za oceno potrebna časovna distanca, ki pa je nimamo.

Če je prvo poglavje glede krize kot priložnosti za pozitivno spremembo skeptično in se nagiba k zadržanemu pogledu na to, da ravno kriza zaradi antagonizmov, ki jih zaostri, sproži kritične reflekse in/ali revolucijo, pa zaključno poglavje Lane Zdravković na osnovi pregleda eshatoloških konceptualizacij krize kot »konca« zaključí, da v krizi, oziroma njeni specifični pojavnosti »na koncu časa«, obstaja moment za upanje in možnost »odrešitve« skozi emancipatorne politike. Vsaj tako nam obetajo nekatere sodobne filozofske teorije, zasnovane na politični teologiji. Krizo avtorica obravnava skozi vprašanje konca, kakor se ta nakazuje v tradiciji eshatoloških zasnutkov radikalne politično-filozofske misli, ki jo je opaziti tako na levi, postmarksistični (W. Benjamin, J. Taubes, G. Agamben, S. Žižek, A. Badiou) kot tudi na desni, neonacionalni (A. Dugin) strani. Ne glede na razlike imajo pisci, ki jih Zdravković obravnava, skupno to, da stanje

apokalipse razumejo in razlagajo kot končni stadij krize globaliziranega liberalnega kapitalizma, ki reprezentira dominacijo Zahoda in na tej osnovi te pozivajo k radikalni transformaciji sodobne civilizacije. Pri tem se oprejo na politično-teološko perspektivo in krščansko tradicijo, natančneje sv. Pavla, ki je v sodobni politični filozofiji zavzel mesto uporniškega subjekta in invokacije revolucionarne emancipatorne politike (Žižek), egalitarne univerzalizma (Badiou), konstrukcije mesijanske protimoči (Agamben, Taubes), šibke mesijanske moči (Benjamin) ter svete vojne proti antikristu (Dugin). Avtorica skozi njihove recepcije svetega Pavla povzame razlago konceptov mesijanskega časa, »zagonetnega« pojma *katéchon* ter egalitarne univerzalnosti onkraj zakona.

Iz perspektive filozofije zgodovine, ki je v moderno projicirala emancipatorne koncepte, napredek in um v zgodovini, je seveda tragedija, da se njihov potencial spričo perspektive kriznega konca, kakršno je zarisal v svojih tezah o filozofiji zgodovine že Walter Benjamin, izkaže kot izčrpan. Vrnitev v teologijo ter na »začetek« in prelom v judovsko-krščanski tradiciji pri »najradikalnejših političnih mislecih« se zato zdi logična. Ponuja zasnovo novega, potencialno revolucionarnega začetka – Dogodka, ki se sicer veže na propad, vendar, tako je upati, ne nujno sveta, ampak »samo« kapitalizma. Poleg sv. Pavla, ki v filozofsko-zgodovinskem horizontu prinaša politično, revolucionarno (mesijansko) upanje družji raznolike avtorje še glavni lik sodobne zahodne politične teologije, Carl Schmitt: njegova artikulacija »političnega« kot prvenstveno antagonizma in njegova eshatologija, ki jo črpa iz vere v *katéchon* in podobe »velikega Inkvizitorja« pri Dostojevskem. Schmittov pojem političnega je jezik, ki ga v tem primeru govorijo tako levi kot desni, saj obojim ponuja možnost, da iz premise propada in konca (sveta, Zahoda, kapitalizma) gradijo na teoloških konceptih, mesijanizmu in videnju zla, na katerem lahko nastanejo (junaška) dejanja, takšna ali drugačna (prim. Geréby, 2021). Hkrati je takšno razumevanje političnega res najbolj primerno času, v katerem je politika videna zgolj kot antagonizem.

Iz zbira raznolikih tekstov v tej knjigi, ki se posredno ali neposredno posvečajo krizi, se ne nazadnje kristalizira vprašanje, ali je kriza dejansko še vedno priložnost za emancipatorne politične in družbene spremembe ali pa je, nasprotno, postala stanje, v katerem prej uspevajo konzervativni, totalni, biopolitični, avtoritarni in populistični politični projekti. Prvo poglavje opozarja, da je narativ krize kot predpogoj kritike v veliki meri hegemonizirala populistična desnica. Vendar kriza ni nujno katastrofa in poglavje se nagiba k stališču, da je »kriza« predvsem priložnost za temeljit premislek dejanskosti, ne toliko glede tega »proti čemu«, ampak v smislu vprašanja »za kaj«

se borimo (Arendt, 2006: 11). Zadnji tekst pa sklene, da obstaja upanje za možnost »odrešitve« skozi korenito delovanje. In sicer tako, da mesijanizem, ki je zgodovinsko-filozofskih zastavkih prisoten, interpelira vsakogar od nas. Eshatološki pogled potem ni nujno vdaja v usodo in pričakovanje odrešitelja – Dogodka, ki bo še skrajšal zgodovinski čas.

Heidegger je na koncu znanega intervjuja za tednik *Der Spiegel* leta 1976 izjavil, da nas »lahko reši samo še kakšen bog« (Heidegger, 1976). Verjetje v neki Dogodek, ki ga morda prinaša prelom časa in stanje brezza-konja, se lahko pretvori v izhodišče za politično delovanje, kolikor se vsakdo prepozna kot odgovoren spričo katastrofe, ki nam jo, kot v Benjaminovi interpretaciji Kleejeve slike *Angelus novus*, prinaša naproti vihar s »konca«. Če tega »klica« po univerzalnem ne razumemo kot homogenizacije in ga tudi nihče ne bo izkoristil za dominacijo enega ali uničenje pluralnosti, potem gre za »prepoznanje« univerzalnega kot tistega, v katerem v duhu politično-filozofskega premisleka šteje vsakdo in ki »zadeva« vsako in vsakogar. To bi lahko spričo krize in vzdušja apokalipse vzbudilo nekoliko optimizma, če že ne eksistencialnega smisla.

Čeravno večino tekstov v pričujoči knjigi preveva pesimizem, saj obstajajo številni indici za to, da kriza povzroči razpad prava in diskriminacijo, teptanje pravic, marginalizacijo, institucionalno in neposredno nasilje in tudi smrt(i), pa obstajajo tudi primeri, ki ponazarjajo, da so ljudje uspeli ohraniti zdrav razum in kritičnost, da so v pandemiji zdržali pritiske in se, ne nazadnje, tudi uprli, tudi če to ni prineslo prevelikega izplena. Ne nazadnje, po pandemiji covida-19 na volitvah vendarle niso zmagali desni populist, ampak so, po razkriti nezmožnosti, da bi ponudili rešitve, padli v nemilost volivcev in volivk. V Sloveniji je civilni družbi, sodstvu in končno rednim volitvam uspelo ustaviti napredovanje razpada demokratičnega sistema in delitve oblasti. Ustavno sodišče je zdržalo pritiske in ohranilo načelo delitve oblasti, tudi večina novinarjev je vztrajala pri profesionalnosti in kriza je povečala njihovo kritičnost, redni in domiselni protesti proti nezakonitosti so pokazali na možnosti političnega delovanja v zelo omejenih pogojih. »Vračanje domov«, med štiri stene, ni nujno prineslo vrnitve stare delitve dela med spoloma, četudi je ta tendenca obstajala. In ne nazadnje, kriza covida-19 je pokazala tudi, da lahko ne samo ena skupina, ampak tudi velik del prebivalstva nekaj časa živi tudi izven »realne« ekonomije in družbe. Možno je torej, vsaj do neke mere, prekiniti na videz avtomatične ekonomske in družbene procese, ki se v kriznem narativu kažejo skoraj kot naravna nuja, ne da bi se zgodila katastrofa. Vidimo lahko tudi, da obstaja več možnih poti premisleka, »za kaj« se borimo: radikalna univerzalna enakost,

uveljavitev univerzalnih delavskih pravic, spremembe skrbnih moškosti v razmerju med spoli, preprečevanje rasizma in zločinov iz sovraštva. Upajmo, da se lahko nekatere od njih uresničijo. Obenem lahko tudi stvari, ki niso »zmagovite« na kratki rok, zapustijo pečat, ki učinkuje na dolgi rok, kolikor seveda ne zatonejo v pozabo.

Poglavja v tej knjigi so plod dela multidisciplinarnega tima, ki raziskuje na področjih politologije, komunikologije, antropologije, politične filozofije, sociologije in prava, oziroma raziskovalk in raziskovalca Programske skupine Mirovnega inštituta. Nastala so kot rezultat projektov in uresničevanja raziskovalnega programa z naslovom *Enakost in človekove pravice v dobi globalnega vladovanja*, ki postavlja v središče koncepte človekovih pravic, enakosti in (ne)diskriminacije, ki so se znašli na zgodovinskem razpotju. Upati je, da bodo – morda tudi zaradi mnogoterih perspektiv, ki jih odpirajo – vzbudili zanimanje strokovne in drugih javnosti.

Literatura

- Arendt, Hannah (2006): *Med preteklostjo in prihodnostjo. Šest vaj v političnem mišljenju*. Ljubljana: Založba Krtina.
- Bajt, Veronika (2020): Crimmigration and Nationalist Paranoia. V: Neža Kogovšek Šalamon (ur.), *Causes and Consequences of Migrant Criminalization*, 171–189. Cham: Springer.
- CDC – Centres for Disease Control and Prevention (2021, 16. december): Malaria's Impact Worldwide. Dostopno prek https://www.cdc.gov/malaria/malaria_worldwide/impact.html, 13. 11. 2023.
- Fassin, Didier in Axel Honneth (2022): Introduction. The heuristic of crises: reclaiming critical voices. V: Didier Fassin (ur.) in Axel Honneth (ur.), *Crisis under Critique. How People Assess, Transform and Respond to Critical Situations*, 1–10. New York: Columbia University Press.
- Foucault, Michel (2021): *Nadzorovanje in kaznovanje*. Ljubljana: Založba Krtina.
- Fraser, Nancy (2007): Transnationalizing the public sphere: On the legitimacy and efficacy of public opinion in a post-Westphalian world. *Theory, Culture & Society* 24 (4): 7–30.
- Geréby, György (2021): The Theology of Carl Schmitt. *Politeja* 18 (3/72): 21–49. DOI: <https://doi.org/10.12797/Politeja.18.2021.72.02>.
- Heidegger, Martin (1976, maj): Nur noch ein Gott kann uns retten. *Der Spiegel* 30: 193–219.
- Jacob, Frank (2022): The Decline of the Occident: A Traditional Narrative of Nationalist Populism. V: Schapkow, Carsten in Frank Jacob, *Nationalism and Populism*

- Expressions of Fear or Political Strategies?*, 25–45. Oldenbourg: De Gruyter. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110729740>.
- Jalušič, Vlasta (2020): Less Than Criminals: Crimmigration Law and the Creation of »Dual State«. V: Neža Kogovšek Šalamon (ur.), *Causes and Consequences of Migrant Criminalization*, 69–87. Cham: Springer.
- Kogovšek Šalamon, Neža (ur.) (2020): *Causes and Consequences of Migrant Criminalization*. Cham: Springer.
- Koselleck, Reinhart (1973/1959): *Kritik und Krise. Ein Beitrag zur Pathogenese der Bürgerlichen Welt*. München: Pieper.
- Kovačič, Gorazd (2024): Illiberal Democracy as Revolutionary Action: The Case of the 2020–2022 Janša Government in Slovenia. V: Jalušič, Vlasta (ur.) in Wolfgang Heuer (ur.), *What Kind of Government? Thinking Contemporary Forms of Government after the Broken Tradition*. Berlin: Springer Nature. V tisku.
- Laclau, Ernesto (2005): *On Populist Reason*. London: Verso.
- Piketty, Thomas (2015): *Kapital v 21. stoletju*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Raboy, Mark (ur.) in Bernard Dagenais (ur.) (1992): *Media, Crisis and Democracy: Mass Communication and the Disruption of Social Order*. London: Sage.
- Stumpf, Julie P. (2006): The Crimmigration Crisis: Immigrants, Crime, and Sovereign Power. *American University Law Review* 56: 367–419.
- Taylor Woods, Eric, Robert Schertzer, Liah Greenfeld, Chris Hughes in Cynthia Miller-Idriss (2020): COVID-19, Nationalism, and the Politics of Crisis: A Scholarly Exchange. *Nations and Nationalism* 26 (4): 807–825. DOI: <https://doi.org/10.1111/nana.12644>.
- Wilkins, Lee (1989): Conclusion: Accidents will happen. V: Lynne Masel-Walters (ur.), Lee Wilkins (ur.), Tim Walters (ur.), *Bad Tidings: Communication and Catastrophe*, 171–177. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Zetter, Roger (2022): Refugee crises: an archetype for Crisis Studies. *Global Discourse* 12 (3–4): 487–497. Dostopno prek <https://bristoluniversitypressdigital.com/view/journals/gd/12/3-4/article-p487.xml>, 24. 1. 2024.

No future, no future for you?

Premislek pojma in sodobne paradigme krize

Kriza!

Kot ugotavlja Janet Roitman v knjigi *Anticrisis* (Roitman, 2013), postaja »kriza« permanentna oznaka v skoraj vseh družbenih in političnih narativih. Sodobnost je definirana v terminih krize, ki postaja čedalje močnejši politični in analitični označevalec. Reinhart Koselleck, eminentni raziskovalec pojma in pojava krize, je pred manj kot tremi desetletji pripomnil, da vsakdo, ki odpre časopis ali kakšen drug medij, naleti na izraz kriza, ki sugerira negotovost, trpljenje in preizkušnjo ter neznan izid v prihodnosti. Četudi definicija krize ni bistveno drugačna kot pred stoletji, pa se zdi, da inflatorna raba tega pojma zajema ne le vsa področja človekovega življenja (Koselleck, 1996), ampak tudi življenje celotnega planeta. Deklariranja raznovrstnih kriz, ekonomskih, finančnih, političnih, zdravstvenih, begunskih, humanitarnih, pandemičnih, klimatskih itd., ter zahteve po različnih rešitvah iz njih se zdijo kot sosledje samoizpolnjujočih se prerokb.

Poglavje je nekoliko skrajšana in predelana slovenska verzija teksta *The Politics of Crisis and Contemporary Forms of Government*, v knjigi z naslovom *What kind of government? Thinking Contemporary Forms of Government after the Broken Tradition*, ki sta jo uredila Vlasta Jalušič in Wolfgang Heuer in izide pri založbi Springer (2024).

Če so mnogotere rabe besede kriza zadosten pokazatelj dejanske situacije ali situacij, potem bi lahko rekli, da že zdavnaj živimo »v krizi vseobsežnih razmer« (ibid.: 148).

Okvirjanje številnih pojavov ali procesov kot krize sicer ni izrazita novost, saj gre za osrednji koncept modernega filozofskega, političnega in družbenega jezika. Izvor ima v stari Grčiji, izrazito pomemben za moderno razumevanje časa in zgodovine pa je postal po 18. stoletju. A zaradi entropije besede kriza v različnih kontekstih – v analizi, političnem delovanju ali v ideološke namene, pa tudi zato, ker se »kriza« kot pojem, kot situacija ali stanje pojavlja na različnih ravneh človeške izkušnje, je razumevanje njenega današnjega pomena in vloge svojevrsten izziv (prim. Bergman-Rosamond et al, 2022: 467). Ali res živimo v krizi vseobsežnih razmer? Ali pa je postala ta oznaka, kot je namignil Koselleck, prej način govora (*manner of speech*) kot dejansko stanje (Koselleck, 1996)? Nam pogosta uporaba pojma kriza sploh še omogoča dostop do problemov in pomaga pri razumevanju dogodkov v sodobnem svetu?

To poglavje se posveča različnim pojmovanjem krize in se sprašuje, kaj lahko premislek krize prispeva k današnjemu razumevanju načinov vladanja. Kriza kot vse manj »nenormalno« stanje stvari ali stanje, ki implicira revolucijo in s tem spremembo družbenega reda, je vse bolj stalnica, ki nas spremlja. Kaj vseprisotnost tega označevalca pomeni za razumevanje krize kot političnega pojma in kaj za razumevanje politike oziroma načina, kako se ta oblikuje? Če je kriza povsod postala permanentno stanje stvari, kakšna forma vladavine in kakšno politično delovanje ji ustrezata?

Najprej se posvetimo razumevanju pojma in teorije krize skozi perspektivo časovnosti v mišljenju politike pri avtorjih, kot so R. Koselleck, H. Arendt, P. Ricoeur, in nekaterih novejših, denimo J. Roitman, S. Gilbertu in drugih. V navezavi na to nas zanimajo tudi nekateri izstopajoči dogodki, ki so bili nedavno zaznamovani s »krizo«. Kaj implicira nagibanje k vladanju, ki poteka na način »upravljanja kriz«? Ali vse pogostejši krizni narativi, razglasitve kriz in protikrizne politike postajajo nekakšni novi elementi sodobnih oblik vladavine? Je lahko to osnova za premislek vseprisotnosti pojma krize v sedanjem času? Kakšne posledice ima vzpon »krize« kot »normalnosti« za dojemanje naše umeščenosti v čas ter za naš potencial za delovanje in politiko nasploh? Ne nazadnje, ali tradicionalna osredotočenost kritične teorije na krizo kot osnovo za kritiko res predstavlja glavno priložnost za nastanek novih modusov demokratičnega delovanja in solidarnosti, kakor so nakazovali prvotni obeti, ki so se vzbudili denimo ob nedavni »koronski« krizi?

Kriza kot izredno stanje, trenutek odločitve in rzsodbe

Da se odgovorom na ta vprašanja nekoliko približamo, se moramo prebiti do pojma, ki danes (še) figurira kot skupna oznaka za krizo – torej do njegove analitične določitve, in zarisati njegovo vlogo v sedanjosti. Že na prvi pogled je razvidno, da je raba oznake »kriza« pluralna in odvisna od kontekstov. Za skico tistega skupnega, ki se v neki dobi strne v pojmu, je smiselno pogledati, kako se pojem pojavlja v različnih domenah in kontekstih ter skozi čas.

Beseda *krisis* je starogrškega izvora in je izpeljanka iz *krinein*, *krino*, torej (raz)ločevati, izbirati, odločati, presoјati, spreti se, bojevati se. Kriza se nagiba h končni, nepreklicni odločitvi (Koselleck, *ibid.*)¹ in implicira nastop končne alternative, bodisi uspeha ali katastrofe, pravice ali krivice, življenja ali smrti. V medicini se je pojem uporabljal za označevanje kritičnega trenutka bolnikovega stanja med izboljšanjem in poslabšanjem, medtem ko je bil na področju politike povezan s presojo in sojenjem. Nanašal se je na ohranjanje zakona in njegovo ustvarjanje: v kontekstu antične *polis* je bil namreč vsak državljān povabljen k odločanju in presoji, kaj je za skupnost dobro ali ne. Pozneje, v krščanski teologiji, po novi zavezi, sta dobila kriza (*krisis*) in razsojanje (*krino*), ki oba izvirata iz jezika prava, pomen božje sodbē.

Kriza se je v latinskih jezikih ustalila predvsem v medicinskem in teološkem jeziku – v prvi vrsti kot *judicium* ali *judicium maksimum*. Sodba se je nanašala tako na posameznikovo življenje kot na njegov konec, hkrati pa se je manifestirala kot poslednja sodba, pričakovana »na koncu časa«, po Kristusovi vrnitvi. Po Akvinskem denimo obstajajo tri časovna obdobja, ko se sodba izvaja: najprej za življenja posameznika, nato na njegovem koncu, nazadnje pa še kot poslednja sodba po Kristusovi vrnitvi (*ibid.*: 149).

V jezik srednjega veka je kriza vstopila skozi institucijo krščanske cerkve, preko teologije pa tudi v sholastične fakultete. Po prevzetju v različne evropske jezike je raba prešla v več domen človeškega izkustva: dnevno politiko, vojskovanje, psihologijo, razvijajočo se ekonomijo ter, ne nazadnje, ponovno odkrito področje zgodovine (*ibid.*: 150). Za širitev je bila ključna medicinska raba, saj jo je bilo mogoče zlahka aplicirati na nastajajočo nacionalno državo, tako da je *corpus* postal metafora za moderno politično skupnost (prim. Kantorowitz, 1997). Kriza je določala bolnost ali zdravje političnega telesa in pričala o perspektivi njegovega preživetja ali smrti (Koselleck, *ibid.*).

1 Tukaj in v nadaljevanju se poslužujem Koselleckovega kratkega sestavka o krizi v angleškem jeziku (Koselleck, 1996), njegove knjige *Kritik und Krise* (Koselleck, 1973), v kateri pojem obsežno obdela, pa tudi gesla *Krise* v slovarju *Geschichtliche Grundbegriffe* (Koselleck, 1982).

Z vse večjo legitimnostjo moderne znanosti v osemnajstem stoletju pa se je kriza začela pripisovati celotni družbi, primerljivi s telesom ali organizmom (Gilbert, 2019: 210).

Za razvoj koncepta krize je odločilno, da »implicitira časovno dimenzijo« oziroma, rečeno sodobneje, »teorijo časa« (Koselleck, 1996: 149). Kriza namreč zaznamuje trenutek, ko se odpre zev med preteklostjo in prihodnostjo (Arendt, 2006), ko torej prihodnost ni gotova, bodisi da gre za vprašanje telesnega zdravja ali pa za situacijo v politični skupnosti. Negotovost, pričakovana premostitev in izhod iz krize zahtevata diagnozo, denimo medicinsko presojo, in odločno delovanje, ki ga je, da bi bil izhod iz krize ugoden, treba načrtovati, torej v nekem smislu napovedovati izhod. V tem je vsebovan tudi že sodobnejši pogled na krizo. Sicer ima kriza tudi v teološki perspektivi časovno dimenzijo, vendar jo (lahko) prizadeti človeški dejavniki ignorirajo oziroma jim ni treba delovati v določeni smeri.

Kriza kot specifično moderni pojav

Koselleck v kontekstu politične filozofije in moderne zgodovine o pojmu krize piše kot o »časovno raztegljivem nadrejenem/generičnem konceptu (*Overbegriff*) moderne« (Koselleck, 1982: 631). Osredotoči se na prehod med »tradicijo« in »moderno«, ko se pojavijo številni novi ali na novo definirani politični pojmi. V tem prehodu nastane odločilni epistemološki rez, ki opredeljuje moderno razumevanje zgodovine in politike (Koselleck, 1972; Koselleck, 1973; Koselleck, 1999). Kakšno vlogo pri tem igra (pojem) kriza?

Prehod od stare paradigme k oblikovanju moderne paradigme evropskih konceptov Koselleck pojasnjuje s fazo transformacije med 17. in 19. stoletjem, v kateri nastane tudi moderno pojmovanje krize. Njegov ključni premislek izhaja iz povezanosti med pojmom kritika in kriza (Koselleck, 1973) in raziskovanja razlogov za vseprisotnost pojma kritike (*krino*) v času razsvetljenstva, francoske revolucije in oblikovanja moderne države.

V tem obdobju se, paralelno z novo pojmovnostjo, zgodi tudi sprememba v pojmovanju časa. Oblikuje se skozi razcep med prostorom izkušenege (*Erfahrenes*) in horizontom pričakovanega (*Erwartbares*). V novem dojetanju časa horizont »pričakovanega«, torej prihodnosti, vse bolj prevladuje nad že »izkušenim«, torej preteklostjo (Koselleck, 1972; Koselleck, 1973; Koselleck, 1999). Značilnost te dobe je rojstvo kritike obstoječe (monarhične) politike s poudarjeno usmerjenostjo v prihodnost, povezano z vero v napredek. Iz nje izide večina sodobnih, v prihodnost usmerjenih

zgodovinsko-filozofskih konceptov, kot so »emancipacija«, »svoboda«, »revolucija« in tudi »zgodovina«, ki odločilno zaznamujejo sodobno humanistično in družboslovno misel. Tovrstni koncepti, ki jih Koselleck imenuje tudi pojme gibanja (*Bewegungsbegriffe*), so posledica krize absolutistične države, a krizo skozi prizmo kritike hkrati tudi nenehno generirajo (ibid.).

Ricoeur (1996) ob povzemanju Koselleckovih ugotovitev pripomni, da kritika, ki je bila pri predrevolucionarnih mislecih moralna kritika absolutizma in njegovih institucij, preide v dejansko politično krizo v samem dogodku revolucije in vojne. Dokler je kritika ostajala znotraj moralnega horizonta, koncept krize niti ni bil potreben. Optimistični koncept napredka in pogled v prihodnost sta preprečevala njegov nastop. Narativ krize se pojavi pri mladoheglovskih mislecih prakse in dejanja, ki poskušajo preseči manko svobode, ki ga je ugotovila kritika (Koselleck, 1982: 637). Kritika in kriza tako na svoj način prispevata k novemu konceptu časovnosti po francoski revoluciji. Horizont pričakovanja, s katerega se zdaj presoja neka situacija, je hkrati kritičen in moralen. Kriza zaznamuje trenutek, ko se je treba odločiti za smer, v katero naj se neka skupnost ali človeštvo kot celota premika. Kot pripominja Hannah Arendt, ta novi koncept časovnosti, ki ga vpelje filozofija zgodovine, ki misli znotraj napredovanja svetovnega duha in svetovne zgodovine, omogoči presojo sedanjosti s stališča tega, kar bo (ali pa naj bi bilo) – bodisi utopijske, nove možne družbene ureditve ali nečesa tretjega, proti čemur naj bi se človeštvo v zgodovini s svojo lastno dejavnostjo premikalo (Arendt, 2006).

»Kriza« tako postane »transpersonalni vzorec razlage najvišjega tipa« (Koselleck, 1982: 640). Nepričakovano, negotovo prihodnost nadomesti pričakovana oziroma napovedljiva prihodnost (Koselleck, 1999: 30 in nasl., 259), tista, ki jo ljudje (kot zgodovino) ustvarjajo sami. Kriza dobi optimistični prizvok (Ramalho, 2021: 129). Ne zgolj liberalni ekonomski optimisti, za katere so krize predstavljale stopnice na lestvici napredka, tudi Engels in Marx sta krizo postavila v središče svoje revolucionarne misli in jo kot krizo kapitalizma povezala s teorijo revolucije.

Pri Marxu in Engelsu je kriza predvsem ekonomska kategorija, faza kapitalistične proizvodnje. Kapitalizem se z njenim reševanjem nenehno obnavlja, a hkrati drvi v vedno hujše krize. V tem smislu so krize »normalni« del kapitalskega cikla, a tudi faktor pospeševanja, saj se s cikličnimi krizami vse večjega obsega v ekonomskem smislu ustvarijo pogoji za samoukinitve kapitalizma. Ko se kriza premakne tudi na področje političnih in družbenih razmerij, se poveča ne samo možnost za zlom v ekonomskem smislu, ampak tudi za revolucijo. Kriza, ki v klasični shemi implicira nepredvidljivost in

negotovost, tako dobi pozitiven naboj predvsem kot priložnost za politični prevrat, za katerega pa je potrebna politična dejavnost proletariata, razreda, ki bo zavestno prispeval k smrti kapitalizma (Koselleck, 1982: 645). Ta s pomočjo revolucionarne teorije (kritike vsega obstoječega) prepozna pravi trenutek (krizo načina produkcije), ko lahko intervenira, spremeni družbeni red in vpliva na potek zgodovine. Napoved je eshatološko iztekanje zgodovine (kapitalizma) bodisi v »barbarstvo« ali »cesarstvo svobode«.

V tem novem semantičnem okviru več ne more biti teorije napredka brez teorije krize in revolucije.² Kriza poganja vsako misel, ki se hoče reprezentirati kot »kritična« in s tem postane privilegirano, četudi ne zmeraj povsem transparentno izhodišče premisleka sedanjosti in prihodnosti. Medsebojna pogojenost kritike in krize tako ni samo etimološka in zgodovinska, ampak vse bolj zadeva v srčiko sedanjosti in presoje o tem, kako in kaj naj »delamo« in mislimo politiko.

Četudi je kriza videna kot trajna priložnost zgodovine, pa presenečenja niso izvzeta, tako da tipologija kriz na tej podlagi ni mogoča – ob dejanskih so namreč možne tudi navidezne krize (o tem pozneje). Zanimivo je, da je že Burckhardt selitve ljudstev v 19. stoletju, torej migracijo, obravnaval kot edinstveno krizo, ki da je največja in neprimerljiva z drugimi (Koselleck, 1982: 640). Tudi vojne so bile videne predvsem kot del te krize, hkrati pa je konec 19. stoletja obveljalo, da je napočila vsesplošna evropska duhovna kriza, ki bo povzročila »glavno krizo«, kakršne, kot je napovedoval Nietzsche, na zemlji še ni bilo (Nietzsche, 2022; gl. Koselleck, 1982: 641).

Videnja krize v kontekstu zgodovinskega časa

V dvajsetem stoletju se spričo vojn in velike gospodarske krize razširijo kulturnokritične in globalne svetovnonazorske razprave o krizi kot koncu modernega človeka – Ortega Y Gasset, krizi znanosti in evropskega človeštva – Husserl, ali krizi kot nastopu kontinuiranega procesa, ki se ga več ne da ustaviti – Huizinga (Koselleck, 1982: 648). Pojem poskušajo v političnih vedah razlikovati od konflikta, iz medicine preide v antropologijo, etnologijo in kulturno sociologijo. Razširjena raba je ambivalentna, je tudi sinonim za nered, konflikt, revolucijo, tako da se zdi, kot da izgublja razločevalno moč (ibid.).

2 Tudi pomen revolucije kot enega ključnih pojmov prehoda se v tem kontekstu spreminja. Četudi se v 18. stoletju veže na politično delovanje, pa hkrati zasede tudi druge domene, tako da govorimo denimo o znanstveni in tehnični revoluciji, ki pridobiva čedalje večji pomen itd. Glede pojma »revolucija« prim. predvsem Griewank (1955), Koselleck (1982), Koselleck (1999) in Arendt (2017).

Koselleck v *Geschichtliche Grundbegriffe* zariše štiri možne rabe krize v kontekstu dojemanja zgodovinskega časa. Prva vidi krizo kot serijo dogodkov, ki se strnejo v trenutek, ko je potrebno odločno delovanje – kar še najbolj ustreza klasični definiciji. Druga, bodisi teološka ali sekularna raba, uokviri krizo kot trenutek, po katerem bosta zgodovina in človeško bivanje za zmeraj spremenjena. Tretja pojmuje krizo kot vsako situacijo, ki ogroža obstoj neke države ali človeške skupnosti. Četrta zariše krizo kot prehodno obdobje, ki izhaja iz logike nekega predhodnega razvoja. Ta raba se lahko sklada s celo paleto interpretacij in ustreza ugotavljanju in razglašanju številnih kriz na različnih področjih (prim. Koselleck, 1982 in Gilbert, 2019: 209–210).

Pozneje Koselleck (1996) popiše še tri semantične modele za sodobno premišljevanje krize. Prvič, kriza lahko služi za opis zgodovine, tako kot se to glasi v znanem Schillerjevem verz iz pesmi *Resignacija*: »Svetovna zgodovina je poslednja sodba« (nem. *Weltgeschichte ist das Weltgericht*) (Schiller, 1786). Tu je že zasutek procesa. Zgodovina je proces, v katerem je človeštvo nenehno na preizkušnji in šele čas bo za nazaj razkril njegov resnični smoter. Drugič, kriza je proces, ki se nenehno pospešuje. Je tudi znanilka praga, ki ločuje eno epoho od druge in se lahko v času ponavlja. Krize se manifestirajo kot razpoke oziroma prelomi v času: gre za ponavljajoč in periodizirajoč koncept, ki vsebuje možnost za spremembo. In tretjič, »kriza« lahko tudi v popolnoma sekularnem okviru dobi eshatološke dimenzije in označuje konec – namreč konec zgodovine, kakršno smo poznali doslej. To razumevanje sugerira tudi zadnjo, končno krizo. Čeravno je konec podoben poslednji sodbi krščanske teologije, je tukaj uporabljen metaforično. Ta model krize je usmerjen izključno v prihodnost in predvideva končni izid, nespremenljivo, nepreklicno odločitev (Koselleck, 1996: 151 in nasl.; prim. tudi Richter in Richter, 2006)

Noben model se ne pojavlja v čisti obliki, a Koselleck namiguje, da je ravno model »končne« krize za sodobni svet najbrž najustrežnejši. Pri razlagi se opre na kozmološko idejo, vzeto iz Marka 13:20 in Mateja 24:22, da bi Bog »kot gospodar časov lahko načrtoval konec sveta prej, kot je bilo predvideno, in da bi to dejansko storil zaradi izvoljenega ljudstva, katerega trpljenje bi se skrajšalo.« (Koselleck, 1996: 155) Prav iz ideje začetnega nadzgodovinskega skrajšanja zgodovinskega časa naj bi nastala zamisel o postopnem pospeševanju zgodovine, tako da je mogoče apokaliptično skrajšanje časa pred poslednjo sodbo videti kot ultimativno krizo (Koselleck, 1999: 30 in nasl.). Ilustrativna je tudi za družbeno pospeševanje v sodobnem svetu, kolikor je to prestopilo mejo in ga tudi prihodnja znanost in tehnologija več ne bosta mogla obvladati (Koselleck, 1996: 157).

Eshatološki model krize implicira vizijo popolnega uničenja, saj več ni možnosti za končno odrešitev. Posvetna verzija je zato še bolj strašljiva od prejšnjih verskih podob apokalipse (Richter in Richter, 2006: 356) in tudi potencial za samouničenje ki ga je razvilo »avtonomno človeštvo«, se je večkrat pomnožil (Koselleck, *ibid.*).

Pospeševanje zgodovinskega časa Koselleck dodatno ilustrira z nastankom planeta zemlje in njegovim dolгим obstojem pred nastankom človeškega rodu, ki ga primerja z naglim napredkom in demografsko zgodovino človeštva od nastanka *homo erectus* dalje. Opis eksponentnega razvoja urbane kulture ter vzpona znanosti in tehnologije spominja na koncept antropocena *avant la lettre*. Logika pospeševanja zgodovinskega časa pripelje do tega, da so krize vse pogostejše in da skorajda več ni vmesnih presledkov.³ Današnji semantični boji glede podnebnih sprememb in podnebne krize sodijo ravno v eshatološki model konca človeštva ali celo planeta zemlja. Četudi Koselleck sam verjame, da bi konec človeškega življenja na zemlji še lahko preprečili, kolikor bi vse svoje moči organizirali v ta namen, si izida ne upa napovedati. Raje namigne, da je to morda prej vprašanje za teologe kot pa za zgodovinarje (Koselleck, *ibid.*; Richter in Richter, 2006).⁴

Kriza, kritika in politika

Kriza in kritika oziroma kritična misel si potemtakem nista samo sorodni (Koselleck, 1972; Roitman, 2013; Kjaer in Olsen, 2016; Cordero, 2017; Gilbert, 2017), kriza je tudi v osnovi družbene in kritične teorije ter njenega samorazumevanja. Koselleck (1972) izpostavi ključni problem, ki se odpre z opiranjem političnega mišljenja in presoje na krizo in kritiko, namreč na razcep med moralo in politiko.

Ko začnemo o preteklih dogodkih in o možnih dejanjih v sedanjosti presojati z vidika pričakovanj (in projekcij) prihodnosti, to ne implicira le zahteve po moralni presoji in razcep na tiste, ki so po definiciji nedolžni in (z distance) presojajo, in tiste, ki – pogosto napak in nemoralno – delujejo (politiki, institucije), kar pred Koselleckom izpostavi že Hegel. To vključuje tudi perspektivo pogleda nazaj, ki jo J. Roitman izrazi z vprašanjem »Kaj je

3 Glede pospeševanja časa prim. (med drugim) Virilio (1986), Scheuerman (2004), Rosa (2005).

4 Zato se pojavi vprašanje, ali naš semantični model krize kot nekakšne končne razrešitve konflikta danes nima boljše možnosti za uresničitev kot kadar koli prej. Če je tako, potem je vse odvisno od usmerjanja naših energij v to, da preprečimo izumrtje. Treba je poudariti, da je tudi *katéchon* teološki odziv na krizo (Koselleck, 1996: 157; prevod V. J.).

šlo narobe?», ki da je ključnega pomena za vsako kritično zavest (Roitman, 2013: 9–10, 39). Kar trenutno je, bi lahko bilo tudi drugače, in to drugače je implicitno tudi bolj resnično, moralno, »prava možnost« ali celo »trenutek resnice«, v katerega ima vpogled kritična pozicija (Roitman, *ibid.*; Gilbert, 2019: 10). Zgodovinska relevantnost dogodka se tako presoja v smislu etičnega (ne)uspeha, napredek je moralna naloga, nenehna kritika pa koincidira s stanjem nenehnih kriz (Koselleck, 1972; Roitman, 2013: 29–30).

Povedano drugače, da bi določen dogodek sploh lahko mislili v zgodovinskem sosledju, je treba vrednotiti njegov pomen iz zgodovinske perspektive. Če presojamo sedanost, to zahteva nekakšno Arhimedovo točko, ki stoji izven samega sveta (Arendt, 2006), ki je »v krizi«, ali trenutek, ki je lociran v prihodnosti. Po Heglu je zato za mišljenje vedno potrebna časovna distanca (prim. Hegel, 2013). A hkrati je kriza »naravna predpostavka mišljenja«, saj dokler zavest ni v krizi, ostane »naravna zavest« (Hegel, 2017), tako da je kriza pravzaprav nekakšen spodbujevalec mišljenja, »motivacijski kontekst« (Gilbert, 2017: 17) generiranja filozofskih problemov.

Tudi za Hannah Arendt predstavlja kriza moment, ki bi moral spodbuditi politično mišljenje. Ključni krizni dogodek 20. stoletja, ki uteleša »breme našega časa«, je pojav totalne vladavine, v njem pa izum uničevalskih taborišč. Nasprotovala je tezi, da je totalitarizem zgolj skrajna diktatura ali tiranija, po kateri je mogoča vrnitev v prejšnjo politično normalnost. Totalne vladavine več ne moremo pojasniti s tradicionalnimi političnimi koncepti in na osnovi prejšnjih vladavin. Gre za novo formo gospostva, ki je povezana s fenomenom odvečnosti ljudi, njihovih kapacitet za dejavno življenje ter z nevarnostjo zatona politike kot skupne javne sfere. Kot takšna predstavlja ultimativno krizo, ki nas sili, da premislimo, kakšno vlogo sta pri njenem nastanku igrali zahodna politična tradicija in njeno razumevanje politike (Arendt, 2003). Elementi te forme, ki so sicer lahko prisotni tudi v drugih vladavinah, pa bodo trajno zaznamovali našo prihodnost.⁵

Sodobno krizo v kulturi in izobraževanju, predvsem pa krizo avtoritete zato po Arendt lahko razumemo predvsem v tem kontekstu. Gre za problematičen odnos tradicije do politike kot neodvisne in pluralne sfere delovanja, ki je nepredvidljiva *par excellence*. Krizi, ki jo je sprožil totalitarni poskus izničenja pluralnosti in človeških kapacitet za delovanje, bi zato

5 V zaključku *Izvorov totalitarizma* (Arendt, 2003) zapiše, da bo kriza našega časa s svojo osrednjo izkušnjo popolnoma nove forme vladavine ostala nenehna nevarnost in bo vztrajala še naprej, ravno tako kot so se kljub občasnim porazom ohranjale prejšnje oblike vladavine – monarhije, republike, tiranije, diktature, despotizmi.

moral slediti ponoven premislek našega razumevanja politike. Izgubili smo namreč »oprijemalne ograje« tradicije in odgovore, »na katere se običajno zanašamo, ne da bi se sploh zavedali, da so bili izvirno odgovori na vprašanja«. To pa nas »sili, da se vrnemo k vprašanju samim« (Arendt, 2006: 180): denimo, kaj je politika, kaj je avtoriteta, in ne nazadnje, kaj je kriza (četudi Arendt sama tega pojma ni posebej analizirala, prim. Norberg, 2011). Izhajajoč iz Foucaulta Judith Butler v nekem drugem kontekstu zapiše nekaj podobnega. Krize so trenutki, ko se organizacija vednosti sooči z lastno nezadostnostjo in nepopolnostjo, prostori negotovosti odprejo zatrte poti spoznavanja (Butler, 2002, nav. po Gilbert, 2017: 213). Prelom med preteklostjo in prihodnostjo zaradi ekstremnih dogodkov povzroči tudi krizo mišljenja (Arendt, 2003). S tem pa ustvari priložnost, da »obnovimo dediščino, ki smo jo dobili iz preteklosti, v luči našega upanja v prihodnost« (Ricoeur, 1997: 146).

Medtem ko je torej krizo po eni strani mogoče videti kot dogajajočo se katastrofo, se po drugi plati izkaže kot moment, ki vsebuje napotek ali pa nas sili v to, da postanemo misleča in politična bitja (Norberg, 2011: 2). V tem tiči možnost tako za obnovo kot za reinterpretacijo, ki jo ponuja čas sedanjosti kot dragoceni čas za iniciativo (o tem več v sklepu). Večina avtorjev in avtoric predvsem iz tega razloga krizo še vedno vidi kot nekaj afirmativnega, kot trenutek oziroma prostor kritike (Gilbert, 2017) in posledično alternativne politike. A kot pripominja Roitman (2013: 13), ki sledi Koselleckovemu premisleku povezave obeh pojmov, pojem krize sam v toku kritične presoje postaja vse bolj nekakšna »prazna lisa« narativa zgodovine in kritične družbene misli, zato pa tudi nereflektirano mesto proizvodnje vednosti, ki pravzaprav onemogoča mišljenje alternativ.

Raztezanje krize

Videli smo, da v izvirnem smislu kriza določa, ali se bo nekaj nadaljevalo ali pa ne, je hkrati objektivna in subjektivna, v smislu zahtevane odločitve (Gilbert, 2019: 10). Zgodovina pojma kaže na njegovo »semantično bledenje« (Richter in Richter, 2006: 353), saj ga več ni mogoče popisati s specifičnim, klasičnim pomenom – namreč, da gre pri krizi za časovno omejeno izredno situacijo, ki zahteva hitro in odločno delovanje. Kriza je vse manj »nenormalno« stanje stvari ali stanje, ki implicira revolucijo in s tem spremembo družbenega reda, in vse bolj stalnica, ki nas spremlja. Naš čas je tako močno zaznamovan s krizo, da je postala tudi dominantna reprezentacija sveta

(Fassin in Honeth, 2022). Zaradi inflatorne rabe pojma ter njegove nespecifičnosti pa je najbrž tudi sam pojem krize »v krizi« (Koselleck, 1997).

Kaj vseprisotnost tega označevalca pomeni za razumevanje krize kot političnega pojma in za razumevanje politike oziroma načina, kako se ta oblikuje? Če kriza postane »totalno družbeno dejstvo« (Ricoeur, 1997: 137), kakšna forma vladavine in kakšno politično delovanje ji ustrezata?

Kriza kot večpomenski dogodek se lahko razteza v različne smeri, lahko je dolgoročna ali kratkoročna, lahko je dolgoročen propad nečesa, denimo institucij ali politične ureditve, ali pa se v njej križajo različni momenti: retorika krize, življenjsko izkušanje krize, kriza kot nujen primer ali strukturne krizne situacije (Bergman-Rosamond et al., 2022: 468). Če gre še vedno za prelom v normalnem toku časa, ki se izkaže kot specifična nevarnost (Fassin, 2022: 255), potem implicira neki »prej« in »potem«: kriza se začne, nastopi trenutek nevarnosti, ki se izteče, in kriza se nato konča (Roitman, 2021; Fassin, 2022).

V nedavnem primeru globalne razširitve koronavirusa 2019–20 je bil takšen prelom v času zelo jasen. Napočil je z razglasitvijo pandemije in drastičnimi ukrepi, spremljal pa ga je strah pred nevarnostjo bolezni in smrti v dnevnikih prikazih števila okuženih, obolelih in mrtvih, krivuljah in statističnih projekcijah. Te sicer niso nujno imele prave in enotne metodološke osnove, a so imele posebno funkcijo znotraj retorike (obvladovanja) krize. Večina vlad je ravnala tako kot v preteklih epidemijah: izvedle so izolacijo bolnih ter »zaprtje družbe«, prekinile so vsakdanje dejavnosti v ekonomiji, službah, šolah in tudi zdravstvu. Prepovedale so svobodo gibanja in združevanja v javnosti in posegale v intimne izbire (kdo se sme družiti s kom, kdaj in kako).

Koronska kriza je torej napočila kot klasična kriza v izvirnem pomenu besede, nenadno in nepričakovano – četudi so njene vzroke interpretirali tudi drugače, denimo v smislu pospeševanja zgodovinskega časa, češ da jo je povzročil vpliv človeka na okolje itd. ali da je bila predvidljiva. Negotovost in nepredvidljivost sta bili njeni ključni značilnosti. A imela je tudi poteze generalizirane krize »totalnega družbenega telesa« (Ricoeur, 1997: 197). Sprožila se je kot medicinska kriza, povezana z zdravjem in zdravstvenimi sistemi, nato je zajela celoto svetovnega prebivalstva, globalno družbo in politiko.

Kriza že etimološko napeljuje na reševanje, odločitev, uvedbo posebnih ukrepov, da jo premostimo, da preprečimo škodo ali smrti itd. – tako da kliče po decizionizmu in izjemnem ukrepanju. A politični protikrizni, »izredni« ukrepi ali izredno stanje (glej Schmitt, 2021) lahko krizo naredijo

trajnejšo, kot bi bila sicer. Če se kriza kot »izredno« stanje perpetuira, se za ljudi, ki so bitja z omejenim potekom življenja, začne prevešati v dolgoročno. Takšno »stanje izjeme« postaja specifična »normalnost«. Razglasitev izrednega stanja v primeru koronske krize, ki v številnih državah ni bila zakonita in ustavna (in je povzročila krizo zakonitosti), je implicirala, da se bo nekje v prihodnosti, ko bo pandemija in s tem kriza obvladana, vrnila »normalnost«. V rabo je prišel termin »nova normalnost«, ki da bo pričakovana sprememba potem, ko naj bi nas kriza trajno zaznamovala.⁶

Ricoeur, Arendt in tudi drugi avtorji (glej Berkowitz in Toay, 2012) poudarjajo, da postavlja naša civilizacija ekonomijo na vrh hierarhije vrednot oziroma da podreja politično ekonomskemu, zato je postala gospodarska kriza model za »upravljanje« drugih oblik krize. Nanjo se gleda kot na »izgubo ravnovesja«, disfunkcijo struktur, posledično pa je ekonomski nered razumljen kot »totalni« nered. A kljub fikciji ideologije ekonomskega liberalizma o avtonomiji ekonomije je javnost ekonomske krize že od sedemdesetih let dalje dojemala kot politične, kot »nesposobnost, da bi našli politični izhod iz krize« (Ricoeur, 1997: 137), ki bi bil v interesu celotnega prebivalstva. Neprimeren odziv pa je povzročil izgubo zaupanja v državna vodstva in javne institucije, torej krizo legitimnosti.

Krizo lahko posamezniki ali skupine izkušajo tudi kot kontinuiteto ali kot dodatno breme v položaju, ki je sicer že tako ali tako dolgoročno »kritičen«. Sklicujoč se na Agambenovo interpretacijo Schmittovega »stanja izjeme« – *Ausnahmезustand, state of exception* – Fassin (2022: 461) poudarja, da kriza za določene kategorije prebivalstva postaja način življenja. Primer so begunci in migranti v številnih centrih za tujce, v taboriščih, zaporih ali centrih za pridržanje ali kar v gozdovih. V epidemiji se je nova kriza prilepila na obstoječa stanja »izjeme«, v katerih so grožnja, beda in konflikt postali norma in ne občasna izredna situacija. Poleg finančne in gospodarske je begunska kriza v zadnjih letih postala arhetip sodobne krize (Zetter, 2022). V njej pride do »razčasovljenja« in dehistorizacije sicer specifičnih kriznih dogodkov. Najprej »začasno« begunstvo postane dolgotrajno, izredno stanje pa se na videz »normalizira«: tudi kot eksodus. Razen tega so begunci (migranti) vse bolj trajno kriminalizirani. Fassin in Zetter opisujeta, kako si vlade prilastijo pristop krize in ga trajno institucionalizirajo v begunskih

6 Izredno stanje zvečine traja dlje, kot je bilo pričakovano. Fassin (2022) navaja, da je v Franciji v času od leta 2015 do 2022 situacija izrednega stanja trajala več časa kot stanje ustavnega reda (»normalnosti«). Več o tem tudi v Fassin (2021), Roitman (2013) in Roitman (2022), Barbi (2021) in Link (2018). Krizo prava in pravne države v času razglasitve pandemije covid-19 obravnava tudi poglavje Neže Kogovšek Šalomon v tej knjigi.

politikah in kako v teh ukrepih globalno prevlada humanitarizem, ki zahteva specifično moralno ekonomijo in ogromna finančna sredstva. Krizne begunske politike skozi paralelni »pravni« sistem vpeljujejo specifične vladavine prekarnosti za različne skupine, na osnovi hierarhij neenakosti pa proizvajajo armado odvečnih, ki podleže posebnemu režimu nadzorovanja in kaznovanja.

Antikriza

Že Burkhardt je svaril, da ima lahko uporaba terminologije krize instrumentalno funkcijo. Sodobne, tako leve kot desne kritike kriznega narativa opozarjajo, da lahko razglasanje krize služi različnim namenom in skupinam: politikom za vladanje, aktivistom kot poziv k delovanju, strankam za napad na politične nasprotnike, lahko je ideološki pripomoček za utišanje nesoglasja, za kritiziranje ali za napad na vlado in njene politike, za vpliv na politično agendo ali sredstvo za promocijo boljše prihodnosti (Agamben, 2013; McConnell, 2020; Bergman-Rosamond, 2022: 467; Söllner, 2022).⁷ To seveda ne pomeni, da krize niso resnične, da ne zajemajo zelo realnih življenjskih izkušenj, družbenoekonomskih stisk in neenake porazdelitve moči (Roitman 2013; Gilbert 2019: 207; Bergman-Rosamond et al., 2022: 467).

A narativi »krize« so zmeraj »performativna redukcija«, tudi če kriza ni zgolj fikcija (Gilbert, 2019: 209). Nikdar niso samo popis stanja. Na osnovi ocene neuspeha vpeljejo nove vrednote – to, kar da je boljše, bolj moralno, bolj praktično ali resnično (Roitman, 2013: 94). S tem ustvarijo legitimacijsko osnovo za nadaljnje ukrepanje ali neukrepanje. Roitman pokaže, kako krizni narativi namesto refleksije, kaj kriza sploh je, ustvarjajo sodbe o veljavnosti institucij in konceptov, ki jih želijo opisati in pojasniti. Proizvajajo kritiko, ki zahteva spremembe (vzroki za krizo – kaj je šlo narobe v preteklosti – in kaj je treba storiti) v prihodnosti (ibid.: 9–10, 39). Vrednote, na osnovi katerih poteka razlikovanje in presoja o tem, kaj je »narobe«, ostanejo slepa pega (ibid.). Tudi v kontekstu kritične misli je kriza pogosto dojeta kot samo po sebi razvidno dogajanje, ki ga je potrebno le popisati. Trenutek, ko je kriza identificirana, Roitman (ibid.: 49) ponazori z vzklikom: »To je kriza!«

7 Lahko se pojavijo obsežne teorije zarote o vzrokih za krize: denimo, da so svetovne (znanstvene, farmacevtske) elite načrtovale izbruh epidemije korone, zato da so lahko prodale cepiva, ali – v primeru prihodov beguncev – da denimo leve politične stranke, ki se borijo proti rasističnim imigracijskim politikam, vodijo trgovino z ljudmi.

Tako se ustvari moralni temelj za politično presojo, ki naredi nekatere ukrepe in dejanja razvidne in (tako se zdi) tudi neizogibne, medtem ko (p)ostanejo alternativne možnosti nevidne in si jih sploh ni mogoče zamisliti. Takšne vrste presojanja in razlikovanja so osnova protikriznih politik kot vračanja k domnevni »normalnosti«. Predpostavka »normalnosti« namreč zmeraj nastane na temelju novih ali »afirmiranju« starih vrednot, načini obvladovanja krize in načini vladanja pa s tem dobijo legitimnost.⁸

Na začetku razglasitve pandemije covid-19 je pognalo upanje, da kriza nekoč ne bo samo končana, ampak bo – ker razkriva, kje sistemi, denimo zdravstveni in socialni, zatajijo itd. – postala tudi kritična osnova za prehod v bolj pravično ureditev in sprožila revolucijo solidarnosti. Res so v akutnem momentu koronske krize neenakosti postale bolj vidne. Toda če se je v prvem koraku zdelo, da so vlade naredile vse, kar je mogoče, in se problemov lotile z visokimi subvencijami in pomočjo, je to pozneje prišlo v ozadje. Razkrite neenakosti, njihovi strukturni vzroki in dolgoročne posledice so ostali neobravnavani. Kriza torej ni vodila v razvidnost novih možnosti in ustvarjanje priložnosti za politike emancipatornih smeri ali celo v večjo demokracijo, ampak v obsežne politike antikrize. »Nova normalnost« (sintagma, ki nakazuje semantične premike v popisovanju in dožemanju krize) se je vzpostavila kot »nova« v drugih pomenih.

Opiranje na krizo kot osnovo za presojanje in politično delovanje je v tej perspektivi problematično. Roitman ošvrkne kritično teorijo, ki vidi krizo kot odločilno priložnost za spremembo, češ da s tem ustvari privilegirano epistemološko in legitimacijsko pozicijo za presojo preteklosti in prihodnosti, ki pa je ne bo nujno zavzela kritična teorija. Njen tradicionalni fokus na krizo kot osnovo za kritiko in glavno priložnost za iskanje novih in emancipacijskih oblik demokratičnega delovanja namreč ni in ne bo nujno pripomogel k nastanku modusov politične solidarnosti, kakor so nakazovali nekateri obeti ob »koronski krizi«.

Morda pa ohranjanje pojma krize kot vseprisotnega in hkrati nereflektiranega pojma daje priložnost ravno protototalitarnim, antidemokratičnim narativom in politikam »antikrize«? Kriza kot tema namreč že zdavnaj več

8 Hipotezo, da pojem krize predstavlja slepo pego, je Roitman (2013) preizkusila z analizo različnih obravnav finančne krize v letih 2007–2009 – od liberalnih ekonomistov do neokynesijancev in neomarksistov. Četudi so bile njihove diagnoze problema različne, so vsi narativi krize predpostavljali razlikovanje med »resničnim« in »fiktivnim« (v primeru finančne krize 2008 je to bila dihotomija med »resnično« in »fiktivno« ekonomijo, saj so bile vrednosti ocenjene previsoko) ter pledirali za vrnitev k »realni« ekonomiji kot normalnosti, pričakovanemu ponovnemu ravnovesju po krizi (ibid.: 46 in nasl.).

ni predvsem v domeni kritične družbene teorije, kjer je dolgo časa prevladovala. Kot je ugotavljal Claus Offe (1984), je neokonservativna krizna literatura, ki se je oprla na narativ krize, »ne samo popolnoma izrinila svoje levičarske tekmece iz javne sfere«, ampak je hkrati tudi »spretno redefinirala in prilagodila pristope, ki izhajajo iz tradicije kritične teorije« (v Gilbert, 2019: 214). Iz teh okvirov je tema preskočila na področje vsakdanjih političnih bojev. Postala je pomembna sestavina ideoloških in institucionalnih spopadov glede funkcij in pomena nekaterih ključnih političnih in socialnih mehanizmov moderne države – oziroma njihove legitimnosti. V teh spopadih pa zmagujejo neokonservativni in neoliberalni trendi.⁹

Gilbert (ibid: 22) sugerira, da sta koncentracija na iskanje kriz in domneva, da bodo predstavljale trenutke privilegiranega dostopa do vednosti in presoje ter osnovo za kritiko in delovanje, postali lastna omejitev kritične teorije. Ali se je mogoče v kontekstu sodobnega perpetuiranja kriz kritično mišljenje izgubilo v poskusih zagotavljanja pozitivnih odgovorov na krize, se »udomačilo« znotraj iskanja koristnih alternativ ter se asimiliralo v epistemokracijo oziroma vladavino ekspertov?¹⁰ Ali pa je kriza, kot meni Cordero (2017), ki govori o »kritiki krize« in »krizi kritike«, vendarle prav kot nestatičen in torej »sporen« (*contested*) koncept ključna priložnost za samorefleksijo, kritikov in raziskovanje v realnosti morebitnih kriz?

Politike antikrize kot način vladanja

Osredotočenost na krizo in njena »univerzalizacija« kot nečesa, kar zajame celotno družbo, izraža tudi povečano zavest o tem, da prihodnost ni predvidljiva iz preteklosti, hkrati pa upanje, da je nepredvidene dogodke

9 Offe (1984) je popisal ključne konture ideološkega konflikta v sedemdesetih letih, ko sta tako desna kot leva kritika državo blaginje dolžili nefunkcionalnosti, saj da ne izpolnjuje normativnih zahtev in je zato »v krizi«. A s prihodom Margaret Thatcher in Ronalda Reagana so neokonservativni in neoliberalni narativi pridobili večjo javno pozornost kot levičarski. Model socialne države, ki je reševal prejšnje krize, so kritizirali kot preobsežen in neobvladljiv mehanizem, ki povzroča nove, še večje krize. Narativ krize, ki je instituciji socialne države najprej priskrbel legitimnost na dolgi rok, je omogočil tudi njeno delegitimacijo in razgrajevanje. Reorganiziral je politične vrednote, po katerih naj bi se vlade ravnale. Zanimivo je, da so tako levi kot desni narativi krize izhajali iz predpostavke »ekonomske baze« in neustrezne institucionalizacije socialne. Razlika je bila v tem, da neokonservativni teoretiki razloga za krizo niso videli »v razmerah kapitalističnega meznega dela, temveč v institucionalizirani ureditvi socialne države množične demokracije« (Offe, ibid.: 66 v Gilbert, 2019: 215). Vse to pa je spodbudilo premik k ekonomski liberalizaciji in monetarizaciji (ibid.).

10 Glede relacije med epistemokracijo in demokracijo glej več v Arlen in Rossi (2022).

vendarle mogoče uravnavati v družbi kot celoti, podobno kot pri organizmih in telesih. Če vzamemo samo 21. stoletje, so ob številnih napovedih krize najpogosteje izbruhnile ravno tam, kjer niso bile pričakovane. Tako je bilo denimo s finančno krizo 2008 – pred tem se je veliko govorilo predvsem o »krizi legitimnosti« oziroma demokratičnem deficitu itd. Kljub opozorilom o nevarnostih pandemij je bila nepričakovana tudi koronska kriza 2019–20, ravno tako kot začetek vojne v Ukrajini 2022 ter energetska kriza, ki je sledila. Nepredvidljivost torej še vedno sodi med ključne poteze krize. V tem je tudi njena generična povezanost s področjem politike, kolikor ga še vedno razumemo kot sfero spontanosti.

Politike antikriz so razkrile možne prilagoditve sodobnih družb na načine življenja, kakršnih si prej niti v sanjah nismo predstavljali – če vzamemo v ozir samo nedavno globalno zaprtje javnega življenja v koronski krizi. Na to lahko gledamo tako v negativnem kot v pozitivnem smislu. Upravljanje krize namreč ni ustvarilo bolj pravičnih normativnih okvirov in je okrepilo socialne neenakosti, »zapiranje družbe« – prepoved svobode gibanja in združevanja v javnosti ter poseganje v intimne izbire (kdo se sme družiti s kom) – pa je povzročilo obsežne psihološke in politične posledice, kot sta osamljenost in izolacija.

A ta kriza je pokazala tudi, da lahko ne samo ena skupina, ampak tudi velik del prebivalstva nekaj časa živi tudi izven »realne« ekonomije (in družbe) in da je mogoče, vsaj do neke mere, prekiniti na videz avtomatične ekonomske in družbene procese (ki se v kriznem narativu kažejo skoraj kot naravna nujna), ne da bi se zgodila katastrofa. Kar se je na osnovi predpostavke »normalnosti« in »realnosti« kazalo kot paradoks, kot nemogoča podlaga »realne« ekonomije in politike, je v nekaterih segmentih funkcioniralo in celo proizvedlo (gospodarsko) rast. Pozneje se je to na drugačen način manifestiralo ob energetske krizi, ko so prilagoditve na vojno v Ukrajini in sankcije proti Ruski federaciji povzročile rast cen energije, da so nastale zahteve po subvencijah na eni in visoki profiti nekaterih energetskih podjetij na drugi strani. Tudi tu so tisti, ki so identificirali in razglasili krizo, presojali o »realni« podlagi problema in ga skladno s tem tudi reševali.

Antikriza spodbuja vladanje z dekreti, ki teži k nezakovitosti in jo »normalizira«. Sekuritizacija kriz je omogočila, da so se (ob razglasitvah kriz) vlade fokusirale denimo na terorizem in migracije kot problem, perpetuiranje narativa krize in varnostnih groženj pa je postalo sredstvo za njihovo ohranjanje na oblasti, denimo ob »migracijski krizi« 2015–16 (Jalušič in Bajt, 2020). Koronska kriza je dobesedno razgalila, kako hitro se lahko nesposobnost, da institucije hitro in učinkovito obravnavajo probleme, izteče v podaljševanje

izrednega stanja, ki postane »nova normalnost«. Naturalizacija krize napotuje na realnost predikcije Agambena o tem, da živimo v izrednem stanju, naš način oblikovanja politike pa vse bolj spominja na schmittovsko »suvereno odločanje« v okoliščinah tega izrednega stanja (Schmitt, *ibid.*). Vse to kaže na probleme, ki jih je izpostavila že H. Arendt (2003) v analizi elementov totalne vladavine, ko je ugotavljala, da ne gre zgolj za sprevrnjeno formo ene od klasičnih oblik vladavine, ampak za novo formo, ki združuje več že prisotnih elementov, ki nas bodo najverjetneje spremljali še naprej.¹¹

Nizanje in vse pogostejše razglasitve kriz ter vzporedni spopadi kriznih narativov pomenijo, da se morajo tako vlade, politiki kot tudi državljani in državljanke, torej tisti, ki delujejo ali naj bi delovali, vse bolj spopadati s krizo kot pojmom in realnostjo. Oksimoron »krizno upravljanje«, saj krize – kolikor je zares kriza – ni mogoče »upravljati«, je postal dnevna mantra na politični agendi. V primeru eksistencialno ogrožajoče katastrofe seveda ni nepomembno, ali obstaja učinkovit sistem administracije in ukrepi, ki prehod skozi krizo (kolikor je časovni pojav) omilijo. Tudi sicer je (učinkovito) upravljanje pomemben del političnega življenja.

Koselleck zato vidi sodobno krizo tudi kot krizo upravljanja. Opozarja na nesposobnost, da bi tisti, ki vladajo, to počeli v občem in ne partikularnem interesu. Ob razglasitvah številnih kriz v zadnjih letih smo lahko videli, da so politični voditelji (torej predstavniki ljudstva ter vodje in uslužbenci institucij izvršne oblasti, skupaj z eksperti) prej kot sposobnost, da uspešno upravlja, pokazali nezmožnost obravnavati in reševati dejanske probleme, pripraviti in izvajati potrebne politike. Kolikor je namreč vladanje razumljeno kot upravljanje in maksimizacija ekonomskih resursov, se vlade ukvarjajo s kalkuliranjem rizika in le tega razporedijo med prebivalstvo. Tako ni bilo samo v primerih finančnih kriz, ampak tudi v primerih kovidnih kriz v Italiji, Veliki Britaniji, Španiji, Franciji, brexita in vlad po njem v Veliki Britaniji, pa tudi v primerih nedavnih vlad v Sloveniji. Nenehna kriza in nesposobnost za politiko (*Politikunfähigkeit*), ki je prisotna tako v desnih kot tudi v levo-sredinskih vladajočih krogih, je prinesla razočaranje in streznitev. Obenem pa je »krizno upravljanje« odprlo tudi vprašanje prihodnosti politike kot skupnega delovanja v demokratičnih in pravnih okvirih.¹²

Ob zgostitvi kriz v skorajda kontinuirano vsesplošno stanje krize namreč pride v ospredje »nuja« hitrega, učinkovitega in tudi strokovnega ukrepanja. Kaj se zgodi, kadar vladno »krizno upravljanje« in izredno stanje – tudi

11 Prim. op. 5 v tem poglavju.

12 Prim. poglavje Neže Kogovšek Šalamon v tej knjigi.

zaradi nesposobnosti učinkovito ukrepati – poskuša ohromiti ostale akterje in omejiti politično delovanje in participacijo, bodisi zato, da bi se neka politična opcija ohranila na oblasti ali pa se ustvarila neka druga forma (manj svobodne in demokratične) vladavine? Ali lahko v takšni situaciji politika, ki ni »upravljanje krize«, ampak skupno delovanje, sploh še nastaja in se ohranja? Oziroma, če parafraziramo vprašanje, ki ga je postavila Hannah Arendt v svoji nedokončani knjigi o politiki: Ali ima politika sploh še kakšen smisel (Arendt, 2005: 151)? Upravljanje, torej vladanje in izvrševanje, ki je sicer že od antike dalje sestavni (a ne edini) element politike, ima namreč v primeru politik antikrize izrazito tendenco, da kot vladavina raznovrstnih ekspertov, kakršno sta analizirala denimo Arendt in Foucault, nadomesti skupno delovanje z birokratsko epistokracijo (prim. Arendt, 2003a; Berkowitz, 2020).

Današnja kriza, kolikor jo lahko subsumiramo kot neko občost, je pravzaprav »patologija procesa temporalizacije zgodovine«, saj »normalni odnos med horizontom pričakovanja in prostorom izkustva več ne funkcionira« (Ricoeur 1996: 143). Roitman (2013: 86) meni, da tovrstna kriza – kot situacija in izkušnja, ki je »kronična« – nima več drugega konteksta razen same sebe, torej krize. Tudi nima več časovne dimenzije, začetka in konca. Postane stalna in vseobsegajoča izkušnja, brez norme in razlikovanja in v tem smislu njen pojem implodira vase (prim. tudi Beck, 2001, ki nasproti pojmu krize kot alternativo postavi pojem tveganja).

Arendt (2006) iz svoje kritike filozofije zgodovine potegne sklep, da je bil od 18. stoletja dalje, potem ko so idealistični filozofi najprej prepoznali moč delovanja v francoski revoluciji, pojem politike kot delovanja ljudi nadomeščen s konceptom zgodovine kot transcendentalno subjektiviteto. Morda bi lahko vzporedno temu sugerirali, da paradigma krize, ki je v moderni optiki produktivna za zgodovinski napredek, v naslednjem koraku tako rekoč nadomesti koncept in okvir zgodovine (namreč zgodovine, kakršno smo poznali doslej)?¹³ Po koncu zgodovine nastopi kriza, ki je drugačne narave

13 Na to namiguje Daniel Parrochia (2008), ki pravi, da spričo konca (ne konca zgodovine, ampak konca filozofije zgodovine) paradigma krize nadomesti filozofijo zgodovine. Roitman (214: 85–86) ga citira in sklene, da sodobne teorije ravno zaradi tega posegajo po terminologiji, ki se izogiba teleološkim konstrukcijam, in uporabljajo pojme »dogodki«, »trenutki« ali »mreže«, pri čemer koncept krize služi kot povezovalna opora (z analognimi termini, ki sodijo v to konceptualno »družino«, kot so denimo »stanje izjeme«, »izredno stanje«, »tveganje«, »katastrofa«, »travma«, »šok«). Moralna zahteva po spremembi v prihodnosti spričo »konca« – in zaželenega konca kapitalizma, oziroma prihodnosti z drugačno zmožnostjo regulacije – je stremljenje po »odrešitvi v zgodovini, oziroma negaciji odtujitve« (Koselleck, 2005: 198), za katero ravno konceptualiziranje krize še vedno predstavlja »znanost spremembe«. Vprašanje filozofije in konca obravnava poglavje Lane Ždravković v tej knjigi.

kot klasična in kontradiktorna glede na svoj izvor, saj postaja vseobsežna in »permanentna«. Takšna kriza nima več funkcije prekinitev zgodovinskega časa, ampak kot »kronična« tako rekoč stopi na njegovo mesto.

V sekularizirani eshatološki perspektivi kriza izgubi karakteristiko vdora nepričakovanega in postane pričakovano nepričakovano,¹⁴ ultimativna kriza, ki traja in za katero ne vemo, kdaj in ali se bo sploh končala. Strogo gledano, s tem pravzaprav izgine tudi prihodnost in v nekem smislu tudi »klasična«, v prihodnost usmerjena politika sploh več ni mogoča (prim. Gilbert 2019: 93, ki navaja Luhmannovo tezo o »defuturizaciji politike« (Luhmann, 1976)). Nekateri menijo, da bi to na nek način ustrezalo tudi marksističnemu sklepu, da je dejansko normativno stanje kapitalizma permanentna kriza (Vigh, 2008 v Roitman, 2013: 66). Vendar je za Marxa, kot je razvidno iz *Teorij presežne vrednosti* (Marx, 1974: 508–535), kriza imanentna, ne pa tudi permanentna (Cordero, 2017: 31).

Kopičenje kriz in eshatološka naravnost implicirata vse večje pospeševanje časa oziroma izničujeta razliko med horizontom pričakovanja in izkušnjo. Najbolj očitno je to pri podnebni krizi. Ali v narativu podnebne krize horizont pričakovanja (končna katastrofa) ne ustreza vse bolj prostoru že izkušenega – denimo naravnih katastrof, ki jih povzroča globalno segrevanje? Grožnja bližnjega izumrtja (vrst in človeštva) tako uokvirja percepcijo in politiko sedanjosti. Semantični spopadi okoli učinkovitosti protikrizne podnebne politike vodijo v vse manj demokratične in posvetovalne prijeme. Pričakovanje tako ni več pričakovanje prihodnosti, ampak pričakovanje vse večje krize spricho izkušnje »konca«, v skladu s tem pa so vse močnejše zahteve po drastičnih revolucionarnih ali – na drugi strani – reformnih antikriznih ukrepih (ne samo podnebnih, ampak denimo tudi migracijskih, ali pa reformah pokojninskih ali zdravstvenih sistemov – tudi te reforme so namreč del politik »antikrize«).

V teh razmerah politika krize najbrž postaja eden od glavnih elementov novodobne forme vladavine. Arendt je kot novo formo oblasti v dvajsetem stoletju identificirala vladavino birokracije, ki se manifestira kot vladanje z dekreti in vladavina ekspertov ter v sebi nosi elemente totalne dominacije. »Birokracija« tukaj ne pomeni, da je problem »instrumentalna racionalnost« birokratskega aparata (ki se v moderni razrašča, temelji na piramidalni shemi moči in poslušnosti, povzroča birokratsko oddaljevanje posameznikov, »odtujenost in izgublja človeško razsežnost, kar naj bi omogočalo hladnokrvno,

14 O pričakovanem nepričakovanem v znanosti kot novi paradigmi v primerih izbruhov množičnih okužb in zdravstvene krize prim. MacPhail (2010).

tehnološko učinkovito in dobro organizirano izvajanje med drugim tudi kolektivnih zločinov).¹⁵ Birokracije kot novega organizacijskega načela vladavine ne smemo zamenjati s samim upravnim aparatom, ki je nepogrešljiv sestavni del sodobne države (tudi v krizi). Gre za nov način upravljanja, v katerem je politični model, ki temelji na participaciji državljanov in ljudstva kot politične kategorije, nadomeščen z modelom profesionalne uprave, ki temelji na znanstvenih »družbenih zakonih« in urejanju »neskončnega« življenjskega procesa družbe (Arendt, 1996: 46 in nasl.). Takšna vladavina ne pomeni povečane racionalnosti ali izgradnje superiorne in učinkovite organizacije. Njena ključna momenta sta, nasprotno, prav arbitrarnost in anarhija, saj zakon nadomeščajo začasni in spreminjajoči se dekreti, povezujeta se despotizem in arbitrarnost (Lee, 2007: 71; Jalušič, 2009). Politična načela (in politiko samo) zamenja »funkcionalnost« v obliki upravnega aparata in administratorjev, vladavina »nikogar« (Arendt, *ibid.*).¹⁶

Temu načinu vladanja se s prehodom v 21. stoletje pridruži politika krize kot funkcionalno upravljanje in razporejanje rizika. »Normalnost« v tem okviru praktično več ne funkcionira in za politiko postaja tako rekoč ovira.¹⁷ Izjemno pomembna časovna dimenzija politike, saj gre za dejavnost, ki kot sporazumevanje zahteva čas, se zasenči. Ker antikriza zahteva vse več vladanja s pomočjo ekspertov, na mesto sicer dolgotrajnejšega političnega procesa stopi vrsta ukrepov, zato demokracija postaja odvečna. Eshatološka dimenzija brezizhodnosti okrepi izgubo zaupanja v avtoritete, ki naj bi diagnosticirale probleme in ponudile rešitve. Izguba zmožnosti za politiko je tako dvojna: ne kaže se samo kot nesposobnost upravljanja, ampak tudi kot odvečnost skupnega delovanja, razpad javnega prostora kot skupnega sveta razsojanja in njegova razdrobitev na segmente, ki jih je mogoče ločeno »upravljati«. Množične protikoronske proteste proti vladam različnih barv je mogoče razumeti predvsem v kontekstu tovrstne izgube političnih kapacitet – ne glede na različne neposredne motive in ideologijo demonstrantov.

15 Kakor je to v skladu z interpretacijo Zygmunta Baumana. O tem več v Jalušič (2009).

16 Arendt (2003) analizira birokracijo na primeru imperialistične vladavine in ekspanzije. Vendar je zaključke mogoče posplošiti tudi na današnji čas. Birokracija v kolonijah (in metropolah) je razvila specifičen transnacionalni obstoj, ki je povezan z imperializmom, ekspanzijo in rasizmom kot ključnimi momenti. Pri tem so vse politične omejitve nacionalne države odpravljene, posledično pa ogrožene tudi vse druge omejitve oblasti – pravne, državne in etične.

17 Ena najnovejših knjig o krizi (Strolovitch, 2023) ugotavlja, da sta »politika krize in nekrize« ključna momenta, ki definirata ameriški politični zemljevid začetka 21. stoletja kot usmerjanje politik državnih intervenc in (upravičevanje) realokacije resursov (*ibid.*: 198 in nasl.). Prim. tudi Stephens (2020).

Sklep: No future, no future for you?¹⁸

V tem poglavju smo se spraševali po tem, ali predstavljajo politike krize in antikrize del ali pa morda celo ključen moment sodobnih form vladavine? Ugotovimo lahko, da pri razglašanju kriz ne gre samo za moment, ki obstaja »ob« tradicionalnih formah vladavine ali jim je dodan, ampak je antikriza že sestavni del načina, kako poteka sodobno vladanje. Kriza kot moment vladanja zato več ne reprezentira (le) »priložnosti« za revolucionarno spremembo. Zdi se, da v tem okviru raje kot priložnost učinkuje kot nuja, ki nas vse bolj definira.

Vrnimo se k izhodiščnim vprašanjem: ali politika krize in antikrize predstavlja ključen element sodobne forme vladavine? Ali, kot se je vprašal Koselleck, res živimo v krizi vseobsežnih razmer brez izhoda in ali eshatološki model krize res najbolj ustreza današnjemu svetu?

Danes se zdi, da beseda kriza sodi v slovar sodobnih temnih časov (Fassin, 2021), ki so se začeli z genocidi, s fašizmom in nacizmom ter se nadaljujejo v narativih humanitarnih kriz po propadu socializma, ob pojavih ekstremnega kolektivnega nasilja in genocidov, pandemij, vojn in podnebnih sprememb na prehodu v 21. stoletje. A kljub videzu konca, kot zapiše Ricoeur (1997: 46), dejansko nihče ne more dati odgovora na vprašanje, ali je današnja kriza res permanentna in brez izhoda, saj nimamo možnosti, da bi zavzeli časovno ali prostorsko distanco, ki je potrebna, da bi dobili uvid v to, kar je. Tudi če se sodobna kriza reprezentira kot neskončna in definitivna, bo šele prihodnost dejansko pokazala, ali gre dejansko za vseobsežno krizo in kakšne so njene razsežnosti.¹⁹

Zasluga mislecev krize, kakršni so bili denimo Koselleck, Arendt in Ricoeur, je, da so premaknili perspektivo v smer premisleka konceptualnosti in njene konstruktivne vloge v vsakdanjosti in politiki. Koselleck je opozoril na krizo pojma kriza v smislu, da tradicionalni pojem krize več ne more pojasniti serije dogodkov, s katero smo dandanes soočeni kot s »krizo«.²⁰ Vzporedno s tem lahko beremo tudi Arendt, ki je izpostavila krizo modernosti in njene politične pojmovnosti in pokazala, da kriza zaznamuje ravno trenutek, ko je jasno, da sam moderni politični narativ zataji in več ne more predstavljati osnove za mišljenje in razumevanje

18 Sex Pistols: No Future (God Save the Queen).

19 Ne nazadnje imajo lahko krize tudi zelo različen tempo in hitrost (Gilbert, 2019).

20 Tako kriza kot kritika sta koncepta, ki podležeta »politizaciji, počasovljenju in demokratizaciji ...« (prim. Koselleck, 1972).

dogodkov. V tem smislu govori o prelomu v tradiciji, ki nastopi tudi kot kriza oblik vladavine in njihove pojmovnosti (Jalušič, 2021). Kriza se tako izkristalizira kot kriza mišljenja (politike in sodobnega sveta), ki zahteva drugačno kritično epistemološko izhodišče, kot je dominacija ekonomije nad politiko ter perspektiva napredka in pospeševanja ekonomske rasti, če sploh hočemo razumeti in ohraniti (človeški) svet in politiko oziroma politično delovanje.

V tem in predvsem v tem smislu je pomembno, da ne izgubimo izvirnega pomena pojma krize, ki je lahko priložnost in spodbuda za mišljenje in presojanje.²¹ Četudi so morda nekateri primeri pokazali, da kriza lahko ustvari tudi priložnost za kolektivno delovanje in politično revolucijo, pa to še ne pomeni, da mora kritična teorija stremeti k temu, da išče predvsem v krizi revolucionarno osnovo oz. priložnost za spremembo (prim. Gilbert, 2019: 478). Morda je, kot sugerirajo Roitman in nekateri drugi, šele odmik od narativa krize k premisleku pojma in fenomena sodobne krize tisti, ki omogoči mišljenje in prakticiranje alternativ. Zato se v tem poglavju nagibamo k sklepu, da kriza kot pojem in kot realnost zahteva predvsem »pesimizem v teoriji« (Gramsci) ali skromnost »kritike« (Gilbert, 2019), saj je potreben premislek o tem, kdo govori o krizi, s katere pozicije, v imenu katerih interesov itd., ter o tem, v čem sploh je njena »priložnost«.

Literatura

- Arlen, Gordon in Enzo Rossi (2022): Is this what democracy looks like? (Never mind epistocracy). *Inquiry* 65 (1): 1–14. DOI: <https://doi.org/10.1080/0020174X.2018.1502924>.
- Agamben, Giorgio (2013, 4. junij): The Endless Crisis as an Instrument of Power: In conversation with Giorgio Agamben. *Verso Books Blog*. Dostopno prek <https://www.versobooks.com/en-gb/blogs/news/1318-the-endless-crisis-as-an-instrument-of-power-in-conversation-with-giorgio-agamben>, 3. 5. 2023.
- Arendt, Hannah (1996): *Vita activa*. Ljubljana: Krtina.
- Arendt, Hannah (2003): *Izvori totalitarizma*. Ljubljana: Študentska založba.
- Arendt, Hannah (2003a): *Resnica in laž v politiki*. Ljubljana: Apokalipsa.
- Arendt, Hannah (2005): *The Promise of Politics*. New York: Shoken Books.

21 »Kriza postane uničujoča šele takrat, ko na njo odgovorimo z vnaprej oblikovanimi sodbami, torej s predsodki. Takšen odnos ne le zaostrí krizo, pač pa povzroči, da izgubimo izkustvo realnosti in priložnost za premislek, ki ga ponuja« (Arendt, 2006: 180).

- Arendt, Hannah (2006): *Med preteklostjo in prihodnostjo: Šest vaj v političnem mišljenju*. Ljubljana: Krtina.
- Arendt, Hannah (2017): *O revoluciji*. Ljubljana: Krtina.
- Barbi, Guido (2021): Crisis as the New Normal. Review of Jürgen Link (2018), *Normalismus und Antagonismus in der Postmoderne*. *Krisis* 41 (1): 179–184. Dostopno prek <https://krisis.eu/article/view/37355/35184>, 3. 5. 2023.
- Benjamin, Walter (1969/1947): Thesis on the philosophy of history. V: Hannah Arendt (ur.), *Illuminations. Essays and Reflections*, 253–264. New York: Schocken Books.
- Bergman-Rosamond, Annika, Thomas Gammeltoft-Hansen, Mo Hamza, Jeff Hearn, Vasna Ramasar in Helle Rydstrom (2022): The case for Interdisciplinary Crisis Studies. *Global Discourse* 12 (3-4): 465–486. Dostopno prek <https://bristoluniversitypressdigital.com/view/journals/gd/12/3-4/article-p465.xml2>, 29. 3. 2023.
- Beck, Ulrich (2001): *Družba tveganja: na poti v neko drugo moderno*. Ljubljana: Krtina.
- Berkowitz, Roger (ur.) in Taun N. Toay (ur.) (2012): *The Intellectual Origins of the Global Financial Crisis*. New York: Fordham University Press.
- Berkowitz, Roger (2020): The Failing Technocratic Prejudice and the Challenge to Liberal Democracy. V: Boris Vormann (ur.) in Michael D. Weinman (ur.), *The Emergence of Illiberalism: Understanding a Global Phenomenon*, 85–98. New York: Routledge.
- Bisberg, Ilan (2020, 15. junij): Covid-10 crisis: normality was the problem. *Open Democracy*. Dostopno prek: <https://www.opendemocracy.net/en/democraciabierta/crisis-covid-19-la-normalidad-era-el-problema-en/>, 3. 5. 2023.
- Butler, Judith (2002): What Is Critique? An Essay on Foucault's Virtue. V: David Ingram (ur.), *The Political: Readings in Continental Philosophy*, 212–226. London: Basil Blackwell.
- Cordero, Rodrigo (2017): *Crisis and Critique. On the Fragile Foundations of Social Life*. New York and London: Routledge.
- Fassin, Didier (2021): Crisis. V: Veena Das (ur.) in Didier Fassin (ur.), *Words and Worlds. A Lexicon for Dark Times*, 261–276. Durham: Duke University Press.
- Fassin, Didier (2022): Crisis as experience and politics. *Global Discourse* 12 (3-4): 460–464. DOI: 10.1332/204378921X16354481297194. Dostopno prek <https://bristoluniversitypressdigital.com/view/journals/gd/12/3-4/article-p460.xml>, 24. 1. 2024.
- Fassin, Didier in Axel Honneth (2022): Introduction. The heuristic of crises: reclaiming critical voices. V: Didier Fassin (ur.) in Axel Honneth (ur.), *Crisis under Critique. How People Assess, Transform and Respond to Critical Situations*, 1–10. New York: Columbia University Press.
- Gilbert, Andrew Simon (2019): *The Crisis Paradigm. Description and Prescription in Social and Political Theory*. Cham: Palgrave Mcmillan.

- Griewank, Karl (1955): *Der neuzeitliche Revolutionsbegriff. Entstehung und Entwicklung*. Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger.
- Hegel, G. W. F. (2013): *Oris filozofije pravice*. Ljubljana: Krtina.
- Hegel, G. W. F. (2017): *Fenomenologija duha*. Ljubljana: Analecta.
- Jalušič, Vlasta (2009): Evropska zapuščina Afriki, afriška zapuščina Evropi: postkolonialno nasilje in pošast genocida. *Ars & Humanitas* 3 (1-2): 28–62.
- Jalušič, Vlasta (2021): Arendt, Koselleck, and Begreifen: Rethinking Politics and Concepts in Times of Crisis. *Filozofski vestnik* 42 (1): 97–126. DOI: 10.3986/fv.42.1.05.
- Jalušič, Vlasta in Veronika Bajt (2020): A Paradigm Shift Framed by a Crisis: Recent Debates on Immigration and Integration in Six EU Countries. *Annales* 30 (4): 517–530.
- Kantorowitz, Ernst H. (1997): *Kraljevi dve telesi. Študija o srednjeveški politični teologiji*. Ljubljana: Krtina.
- Kjaer, Poul F. (2016): From Crisis of Corporatism to the Crisis of Governance. V: Poul F. Kjaer (ur.) in Nicklas Olsen (ur.), *Critical Theories of Crisis in Europe. From Weimar to Euro*, 125–139. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Koselleck, Reinhart (1972): Einleitung, V: Otto Brunner (ur.), Werner Conze (ur.), Reinhart Koselleck (ur.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, zv. 1. Stuttgart: Ernst Klett Verlag.
- Koselleck, Reinhart (1973/1959): *Kritik und Krise. Ein Beitrag zur Pathogenese der bürgerlichen Welt*. München: Pieper.
- Koselleck, Reinhart (1982): Krise. V: Otto Brunner (ur.), Werner Conze (ur.), Reinhart Koselleck (ur.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, zv. 3. Stuttgart: Klett-Cotta (GG).
- Koselleck, Reinhart (1996): Remarks on the History of the Concept of Crisis. V: Reginald Lilly (ur.), *The Ancients and the Moderns*, 148–158. Bloomington: Indiana University Press.
- Koselleck, Reinhart (1999): *Pretekla prihodnost. Prispevki k semantiki zgodovinskih časov*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Link, Jürgen (1996): *Versuch über den Normalismus. Wie Normalität produziert wird*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Luhmann, Niklas (1976): The future cannot begin: Temporal structures in modern society. *Social Research* 43 (1): 130–152.
- MacPhail, Theresa (2010): A Predictable Unpredictability. The 2009 H1N1 pandemic and the concept of “strategic uncertainty” within global public health. *BEHE-MOTH. A Journal on Civilisation* 3: 57–77. DOI: 10.1524/behe.2010.0020.
- McConnell, Allan (2020): The Politics of Crisis Terminology. *Oxford Research Encyclopedia of Politics*. Dostopno prek <https://oxfordre.com/politics/view/10.1093/acrefore/9780190228637.001.0001/acrefore-9780190228637-e-1590>, 25. 3. 2023.

- Marx, Karl (1974): Theorien über den Mehrwert (Vierter Band des »Kapitals«). V: Karl Marx (ur.) & Friedrich Engels (ur.), *Werke*, Zvezek 26, drugi del. Berlin: Dietz Verlag.
- Richter, Melvin in Michaela W. Richter (2006): Introduction: Translation of Reinhart Koselleck's 'Krise,' in Geschichtliche Grundbegriffe. *Journal of the History of Ideas* 67 (2): 343–356.
- Nietzsche, Friedrich W. (2022/1908): *Ecce homo. Wie man wird was man ist*. Marburg: Frank Weber.
- Norberg, Jakob (2011): Arendt in Crisis: Political Thought Between Past and Future. *College Literature* 38 (1): 131–149.
- Offe, Claus (1984): *Contradictions of the Welfare State*. London: Hutchinson.
- Parrochia, Daniel (2008): *La Forme des Crises: Logique et épistémologie*. Seyssel: Champ Vallon.
- Ramalho, Walderez (2021): Reinterpreting the 'times of crisis' based on the asymmetry between chronos and kairos. *História da Historiografia* 14 (35): 115–144.
- Ricoeur, Paul (1996): Is the Present Crisis a Specifically Modern Phenomenon? V: Reginald Lilly (ur.), *The Ancients and the Moderns*, 130–147. Bloomington: Indiana University Press.
- Roitman, Janet (2021): Framing the Crisis: COVID-19. *Arena online*. Dostopno prek <https://arena.org.au/framing-the-crisis-covid-19/>, 23. 3. 2023.
- Roitman, Janet (2022): The ends of perpetual crisis. *Global Discourse* 12 (3-4): 692–696. Dostopno prek <https://doi.org/10.1332/204378921X16376650676641>, 23. 3. 2023.
- Roitman, Janet L. (2013): *Anti-Crisis*. Durham, NC: Duke University Press.
- Rosa, Hartmut (2005): *Beschleunigung. Die Veränderung der Zeitstrukturen in der Moderne*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Scheuerman, William E. (2004): *Liberal Democracy and Social Acceleration*. Baltimore in London: John Hopkins University Press.
- Schmitt, Carl (2021/1922): *Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität. Korrigierte Auflage*. Berlin: Dunker & Humboldt.
- Schiller, Friedrich (1786): Resignation. Friedrich Schiller Archiv. *Bekanteste Gedichte*. Dostopno prek <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/gedichte-schillers/highlights/resignation/>, 23. 3. 2023.
- Söllner, Fritz (2022): *Krise als Mittel zur Macht*. München: Langen-Mueller Verlag.
- Stephens, Elisabeth (2020): Post-normal: Crisis and the End of the Ordinary. *Media International Australia* 177 (1): 92–102. DOI: 10.1177/1329878X20958151. Dostopno prek <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8263368/#bibr-8-1329878X20958151>, 3. 5. 2023.
- Strolovitch, Dara Z. (2023): *When Bad Things Happen to Privileged People. Race, Gender, and What Makes a Crisis in America*. Chicago: University of Chicago Press.

Virilio, Paul (1986/1977): *Speed and Politics: An Essay on Dromology*. New York: Semiotext(e).

Zetter, Roger (2022): Refugee crises: an architype for Crisis Studies. *Global Discourse* 12 (3–4): 487–497. Dostopno prek <https://bristoluniversitypressdigital.com/view/journals/gd/12/3-4/article-p487.xml>, 24. 1. 2023.

Populizem kot antagonistična logika artikulacije in vzpon desnih populizmov na preseku medijskega ter političnega polja

Uvod

V zadnjem desetletju je zaradi političnih, ekonomskih in kulturnih reorganizacij družbenih polj, kot posledica finančne, gospodarske, nato pa še migracijske »krize«, pojem populizem, tako kot mediatizacija ali pred tem globalizacija, postal vseprisoten v družboslovnem raziskovanju (Hunger in Paxton, 2022: 618). Po drugi strani se je v javnem prostoru utrdil kot fleksibilni »prostolebdeči« (Laclau in Mouffe) označevalec za čustveno nabite politične govore, demagogijo, antiintelektualizem ali cinični oportunistem (de Cleen, 2019: 22), za patologijo liberalnega parlamentarizma (Weyland, 2000: 11, 14) ali pa je preprosto postal pejorativna oznaka za označbo političnih nasprotnikov, zunajparlamentarnih iniciativ in gibanj ter osebnih sovražnikov (Jansen, 2011: 77).

V pričujočem prispevku pokažem, da so tovrstna pojmovanja populizma poenostavljena in da ne držijo. Če družboslovje, ki naj bi bilo teoretsko

Poglavje je nastalo v okviru raziskovalnega programa »Enakost in človekove pravice v dobi globalnega vladovanja« in v okviru projekta *Populistični pretres, nazadovanje demokracije in kriza vladavine prava v Evropski uniji*, H5-8288, ki sta ga financirala mreža Norface in Javna agencija za raziskovalno in inovativno dejavnost Republike Slovenije (2020–2024).

in empirično rigorozno, ob množenju študij na temo populizma ne želi reproducirati poenostavljenih označevalcev, uvoženih iz administrativnega, birokratskega in novinarskega polja, mora natančno definirati in operacionalizirati koncept, s katerim meri in razumeva zgodovinske pojavnosti populizma. Izhajajoč iz lastne raziskovalne prakse in spopadanja z množico študij in raziskav populizma, ki ponujajo premišljene, a tudi nezadostne in celo napačne definicije, sem poskušal premisliti in izčistiti delovno definicijo tega pojma. Namen pričujočega prispevka je zato na podlagi obsežnega branja literature in debat, ki so tekle v različnih raziskovalnih skupinah, podati izčiščen konceptualni premislek populizma, ki bi bil precej enostavno operacionaliziran in empirično preizkušen.

Zato poskušam koncept v prvem delu besedila orisati in zamejiti skozi dve medsebojno povezani in neločljivi argumentativni liniji, značilni za teoretsko smer, ki populizem razume kot artikulacijo. Zagovarjam torej splošno tezo, da je populizem potrebno konceptualizirati na podlagi dveh vzajemnih elementov, in sicer kot antagonizem med ljudstvom in elitami (minimalistična opredelitev), medtem ko moramo v postopku empirične operacionalizacije populizem razumeti kot ekspresivno logiko artikulacije omenjenega antagonizma med ljudstvom in elitami. To predstavlja osnovo za shematski oris celote populističnih izrekanih oziroma nagovorov in nastavek za primerjalno kategorizacijo ter klasifikacijo zgodovinskih populizmov. Prvi del zaključujeta dve konceptualni pripombi o ključnih značilnostih populizma: prva trdi, da fenomenu populizma ni inherentna karizma, druga pa, da populizma ne moremo misliti kot ideologijo. V drugem delu poglavja se nato premaknem od individualne k mezoravni in premislek populizma zastavim na presečišču mehanizmov in logik dveh družbenih polj, političnega in medijskega, ki pomembno sooblikujeta sodobno pojavnost populizmov. Pojavnost populizma tako v zadnjem delu besedila mislim širše, pojmu dodajam ekspresivno dimenzijo poustvarjanja (populizma) in ga mislim *kot slog* ali stil. V zaključku poglavja znotraj makro obravnave populizma ponudim še družbenozgodovinski premislek o razmerju populizma do krize in o transformaciji populizma v avtoritarne (iliberalne) oblike vladavine.

Populizem – pregled ključnih časovnih valov

Populizem kot politični fenomen, ki je deležen podrobne filozofske, politološke in sociološke obravnave, ni nedavna invencija političnih bojev ali transformacij liberalno-strankarskih sistemov, ki jih je prinesla globalna

ekonomska kriza (od 2009 dalje), kot bi to lahko sklepali iz hiperproduktivnega polja družboslovne produkcije. Kot politični fenomen je v sociopolitično zgodovino in geografijo zahodnega kapitalizma umeščen že vsaj od 19. stoletja dalje (glej Revelli, 2019: 39–48). Kot polarizirajoča in polemična topika pa je v obsežni akademski literaturi, ki opisuje njegovo zgodovino in transformacijo, prisoten od šestdesetih let 20. stoletja (Dinç, 2016), torej že dolgo pred finančnim kolapsom leta 2009. Plodovito polje študij, akademskih del in teoretskih razprav o populizmu tako obsega vsaj tri intelektualne »valove«.

Večina študij (glej Dinç, 2016) začetek t. i. »prvega vala« umešča v leto 1967, v razpravo med Ghito Ionescujem in Ernestom Gellnerjem na konferenci na London School of Economics, iz katere je izšlo temeljno delo *Populism: its meaning and national characteristics* (Ionescu in Gellner, 1969).¹ Drugi ali »zreli« val študij, ki ga spremljajo konceptualno izčiščenje pojma in empirične študije, pregledna literatura umešča v obdobje druge polovice 70. in začetka 80. let prejšnjega stoletja. Val začenejo dela Ernesta Laclaua (1977/2014), Gina Germanija (1978) in Margaret Canovan (1981), zaključujejo pa ga velike politične mobilizacije in manifestacije v času globalne finančne, ekonomske in politične krize leta 2009 (Kazin, 1995; Taggart, 2000; Mény in Surel, 2002; Mudde, 2004; Laclau, 2005; Panizza, 2005; Jagers in Walgrave, 2007). V drugi val lahko umestimo tudi neprecenljive obravnave in konceptualizacije avtorjev v domačem akademskem polju: Reinfeldt (1998; 2000), Kuzmanić (2002; 2005), Klepec (2006), Rizman (1998; 2008), Vezjak (2013).

Googlov n-gram, ki kaže število izdanih monografij v posameznih nacionalnih jezikih v tem obdobju in ki ga gre brati z ustrezno mero previdnosti, prikaže zanimive razlike v nacionalnih akademskih in intelektualnih poljih: kontinuirano in postopno rast monografskih del v ameriškem in britanskem prostoru ter eksplozijo po l. 2011; rast z vmesnimi padci v nemškem govornem področju od šestdesetih let prejšnjega stoletja vse do eksplozije del l. 2013; v francoskem rast, ki traja le dve desetletji, med šestdesetimi in osemdesetimi leti, nato sledi padec; v italijanskem zanimanje traja le desetletje med šestdesetimi in sedemdesetimi leti, nato pa, kljub vladavini Silvia Berlusconi, upade vse do l. 2011; v špansko govorečem prostoru eksplozija

1 Izvori diskurzivne formacije (Foucault, 2011/1969) so vedno stvar burnih polemik in razprav. Iz popisov literature je razvidno, da je Torcuato di Tella o populizmu pisal že prej, vsaj leta 1965. Prispevek *Populism and Reform in Latin America?* je objavil v zborniku *Obstacles to Change in Latin America* (de Cleen, 2019). Richard Hofstadter je svojo knjigo o ameriškem populizmu *The Age of Reform* izdal že leta 1955.

v šestdesetih vse do l. 2006, ko zanimanje povsem upade in ne doseže vrha niti v krizah, ki sledijo. Seznam študij populizma v Latinski Ameriki najdemo v Jansenu (2011) ter Weylandu (2001), medtem ko je pregled letne rasti objavljenih znanstvenih člankov, diferenciran po disciplinah ter regionalnem fokusu objav, moč najti v delu Sophie Hunger in Freda Paxtona (2022: 623–624), pregled kvantitativnih empiričnih raziskav pa v Aslanidisu (2016a: 92–93; 2018: 1242).

Tretji val, ki sledi po letu 2009, in se začne s transformacijami, ki jih je v globalnem družbenem in političnem prostoru povzročila najprej finančna kriza, nato pa še ekonomska recesija, je zaradi pomnožitve tematike skorajda nemogoče natančno katalogizirati (glej Hunger in Paxton, 2022: 622–624). Tem konceptualnim razpravam in empiričnim raziskavam se pridružujejo tudi avtorji in avtorice v lokalnem okolju, ki z nekaterimi izjemami (Pajnik et al., 2013; Pajnik, 2014; Protner, 2015; Šori, 2015; Fink Hafner, 2016; Crnović, 2016; Pajnik, 2016; Pajnik et al., 2016; Vezjak, 2016) temo populizma začnejo znova podrobneje preučevati predvsem po pretresih v zahodnih političnih poljih leta 2016.² Avtorji in avtorice koncept populizma bolj ali manj uspešno prenesejo v polje komunikologije (Amon Prodnik in Mance, 2017; Pušnik, 2017; Pajnik, 2019; Fabijan in Ribac, 2021; Pajnik in Ribac, 2021), sociologije (Adam, 2017; Rutar, 2018), mednarodnih odnosov (Lovec, 2019) in politologije (Fink Hafner, 2016; Fink Hafner, 2019; Toplišek, 2019; Polajnar in Lukšič, 2020; Pajnik in Šori, 2021).

Populizem kot komunikacijski fenomen – minimalistična in formalistična opredelitev fenomena

V nadaljevanju podajam razumevanje populizma kot koncepta in argumentiram, da ga moramo opredeliti znotraj dveh argumentativnih linij, ki predstavljata dve plati istega (konceptualnega) kovanca: minimalistično in formalistično. Najprej populizem opredeljujem *minimalistično*, saj trdim, da pojem določata zgolj dva medsebojno povezana in strukturno neločljiva antagonistična elementa, ki sta nujni predpogoj njegove pojavnosti. Zato najprej govorim o (minimalni) strukturiranosti in medsebojni povezanosti

2 Politični pretresi so naslednji: migrantska »kriza« na t. i. balkanski poti, prvi volilni preboji skrajno desne stranke Alternative für Deutschland na lokalnem in regionalnem nivoju v Nemčiji, najvišji odstotek glasov namenjen kandidatu desničarske FPÖ v prvem krogu predsedniških volitev v Avstriji, preboj Marine Le Pen v drugi krog francoskih predsedniških volitev, referendum o brexitu v Veliki Britaniji, začetek vladavine Donalda Trumpa v ZDA (glej Revelli, 2019).

ključnih elementov populizma. V nadaljevanju minimalistično definicijo dopolnim in populizem, strukturno neločljivost dveh elementov, definiram kot način oziroma logiko artikulacije. V tem smislu trdim, je populizem treba razumeti *formalistično*, saj gre za specifičen (manihejski) način formulacije (političnih, ideoloških, problemskih itd.) vsebin oziroma obliko artikulacije izjav (zahtev, groženj, problemov, rešitev ipd.).

Populizem – minimalistična opredelitev

Minimalistična opredelitev populizma predpostavlja diadično obliko, ki strukturno opredeljuje tudi jedro populističnega diskurza: konstrukcij ljudstva (ljudskocentričnost) na eni in antielitistični diskurz (protielitizem) na drugi strani. V prvem primeru, pri retoričnem sklicevanju na ljudstvo (Jansen, 2011: 83), ki ga v strokovni literaturi označujemo s terminom ljudskocentričnost, govorec ali govorka konstruirata skupino, ki jo želita nagovoriti ali predstavljati (de Cleen, 2019: 30). Jezikovni postopek »zamišljanja« ljudstva v najbolj benigni različici nima pejorativnih ali avtoritarnih konotacij, gre zgolj za specifično kvalitativno preoblikovanje državljske identitete skozi kolektivno identifikacijo »ljudstva kot suverena« (Aslanidis, 2016b: 306)³. Populizem s tem performativnim dejanjem poudarja predvsem suverenost naslovnika⁴ in osvetljuje dosežke skupine, ki jo nagovarja, v kontekstu suverenosti pa zahteva predvsem uresničitev njene volje. Govorec ali govorka v svojem govoru ali besedilu izkazujeta določeno vrsto identifikacije s skupino, svojo bližino in pripadnost ljudstvu ter skrb zanj. Ko populistični diskurz poskuša skonstruirati monolitno in homogenizirano skupino, v iluzornem poudarjanju enotnosti skupine zanemara (ali celo zanika) pomembne družbene razlike in razcepe, ki prečijo ljudstvo. Zato ima ljudskocentričnost, s tem pa tudi populizem, predvsem protipluralistični in ekskluzivistični značaj (Mudde, 2004; Jansen, 2011: 83).

Toda kot opozarjata Jagers in Walgrave (2007: 323), je referenca na ljudstvo nujen, a ne zadosten pogoj populizma. Potrebne so še elite. Zgolj

3 Operacionalizacijo koncepta v tekstualni analizi otežuje dejstvo, da je ljudstvo polisemična kategorija, zato Brubaker (2020: 49; prim. tudi Meny in Surel, 2002: 6) opozarja na tri pojavnosti politične konstrukcije kategorije ljudstvo/ljudje: navadni ljudje (ljudje kot *plebs*), suvereno ljudstvo (ljudstvo kot *demos*), zamejeni ali posamični ljudje, tj. ljudje kot moralna, kulturna ali politična skupnost.

4 V praksi govorec ali govorka lahko referirata na »ljudi«, »ljudstvo«, »javnost«, »državljanke«, »volivce_ke«, »davkoplačevalce_ke«, »potrošnike_ce«, »populacijo« itd. (Jagers in Walgrave, 2007: 323).

artikulacija, ki ima antagonistično strukturo in ki ljudstvo postavlja v vertikalni odnos s (protiljudskimi) elitami, je populistična artikulacija (Jansen, 2011: 84; Brubaker, 2020: 53). Populizma namreč ne moremo enačiti s kakršno koli ali katero koli kritiko elit, populizem vzpostavlja kritiko elit le skozi njihov antagonizem z »ljudstvom«, skozi poudarjanje njihove oddaljenosti od »ljudstva« in skozi njihovo neupoštevanje interesov »ljudstva« ipd. Toda tudi pojem »elite« je večpomenski: v percepciji političnih govork in govorcev so lahko zelo raznolike, lahko so politične (stranke, vlada, ministri itd.), medijske (medijski tajkuni, novinarji, javni zavodi itd.), birokratske (uprava, birokracija, državne službe itd.), intelektualne (univerze, pisatelji, umetniki, profesorji itd.) ali ekonomske (velike korporacije, kapitalisti, delodajalci itd.) (glej Jagers in Walgrave, 2007: 324).⁵ Ob tem poudarimo še, da se elite, ki so zaradi globalizacije in internacionalizacije sistema držav na meji med nacionalnim in mednarodnim (ali onkraj nacionalnim) prostorom, nahajajo v veliki skupini akterjev, ki v populistični artikulaciji krepijo nacionalno identiteto »ljudstva« (glej sliko 1). Ljudstvo, kot poudarja Brubaker (2020: 53–55), je v vertikalnem registru definirano v razmerju z nacionalnimi, a tudi mednarodno povezanimi političnimi elitami, ki predstavljajo grožnjo suverenosti ljudstva in jih predstavljajo denimo transnacionalna birokracija, bruselske ali globalne elite, kozmopolitska kultura, EU ali ekonomsko vplivne skupine, kot so bančne in industrijske kapitalistične oligarhije, Mednarodni denarni sklad, Svetovna banka ali različni imperializmi.

Populizem – formalistična opredelitev ali logika artikulacije elementov

Objektivni razredi, kot pravi Bourdieu, v diferenciranih kapitalističnih družbah niso avtomatično mobilizirani razredi, obstajajo zgolj »na papirju«, zato objektivne in razpršene družbene skupine začnejo obstajati šele s prepoznavanjem in priznavanjem njihovega obstoja (identifikacija s skupino,

5 Tudi obsežen seznam obtožb, ki ga populizem namenja elitam, je treba definirati, preden v empiričnem raziskovanju analiziramo obseg in dimenzije antielitističnega retoričnega elementa: elite so lahko odmaknjene, samozaverovane, diskreditirane, nekompetentne, manipulativne, koruptivne in nesposobne. Ob tem elite kršijo ali ljudstvu odvzemajo suverenost, ne upoštevajo volje ljudstva, ljudstvu lažejo ali pa ne upoštevajo njegovih (ali njihovih) resničnih problemov. Elite tudi ne predstavljajo ljudske volje in so odgovorne za probleme, ki jih ljudje čutijo ali doživljajo, skrbijo za svoje agende in interese ali pa manipulirajo z diskurzom.

pripadnost skupini). V nastajajočih zgodovinskih družbenih poljih, tj. predvsem v političnem polju, v sindikalnem polju, v novinarskem polju, se zato oblikujejo načela reprezentacije, klasifikacije, a tudi konstrukcije in reprodukcije političnih skupin⁶ (glej Bourdieu, 2003: 63, 91–94). Ali, kot reče Laclau, »ljudstvo« v populističnem diskurzu političnega polja nikoli ni vnaprej dana realnost, temveč »konstrukt«, tj. populistični diskurz nikoli ne izraža neke izvirne ljudske identitete, temveč to identiteto šele *konstituira* (Laclau, 2005: 49; glej tudi de Cleen, 2019: 33). Artikulacija organizira polje pomenov tako, da vpenja različne (politične, programske, strateške) elemente (socialističnega, liberalnega, nacionalističnega, konservativnega itd.) politično-ideološkega diskurza, zaradi česar označevalci, kot so ljudstvo, ljudje ali elite, pomenijo različno v različnih jezikovnih registrih in populističnih politikah (de Cleen, 2019: 37; glej op. 3 in op. 4). Artikulacija je torej praksa, ki vzpostavlja relacije med elementi na način, da je končni izid tudi modifikacija njihove identitete (Laclau in Mouffe, 2001: 105; de Cleen, 2019: 37).

Populistična gibanja izhajajo iz okolij in okoliščin, v katerih ljudstvo ali njegova enotnost še nista »popolnoma tu«. Populisti poskušajo zato iz nediferencirane množice, ki šele mora postati »ljudstvo«, z različnimi retoričnimi artikulacijami na podlagi jezika, kulture, naroda, tradicije ali mitologije, ustvariti enotno telo določene družbene skupine (Kuzmanić, 2005: 12). Populizem je torej predvsem forma, artikulacijska logika (Laclau, 2005) politično »ustvarjene«, »izumljene« in »zamišljene« skupnosti (Anderson, 2006: 4; Laclau, 2005: 33, 44; Aslanidis, 2016a: 97–98), v kateri poteka retorično preoblikovanje običajnega (amorfnega) ljudstva v jasno identificirano Ljudstvo (Aslanidis, 2016b: 306). Manihejska artikulacijska logika konstruira ljudstvo s pomočjo antagonizma z nelegitimno elito, predvsem s poudarjanjem oddaljenosti elit(e) od »ljudstva« in s poudarjanjem zanemarjanja interesov »ljudstva«. Gibanje (stranka, medij) tako ni populistično zaradi svojih politik ali ideologije, temveč zaradi določene *logike artikulacije* političnih, ideoloških in drugih vsebin (Laclau, 2005: 33) oziroma formulacije političnih zahtev (de Cleen, 2019).⁷

6 Simbolna moč par excellence znotraj diferenciranih družb je zato po Bourdieuju moč oblikovanja družbenih skupin, ki disperzno obstajajo v polju družbenih razredov.

7 Mudde je eden od avtorjev, ki se je znašel pred tem simptomatičnim problemom, a mu ga ni uspelo uspešno rešiti. Opredelitev populizma mu je predstavljala problem, saj je uvidel, da populizmov, ki so združljivi s političnimi ideologijami, kot so socializem, fašizem, komunizem, ne more postaviti na isto raven in jih izenačiti. Problem je poskusil rešiti tako, da je terminu ideologija v opredelitvi populizma preprosto pritaknil pridevnik »tanka« (glej Mudde, 2004). S tem je rešil terminološko zagato, ne pa tudi konceptualne (o tem glej tudi Aslanidis, 2016a: 91).

Tako minimalistična kot formalistična opredelitev razumeta populizem kot *retorično konstrukcijo* političnega antagonizma – med zamišljenim ljudstvom, elito in drugimi družbenimi skupinami – skozi interpelacijo ljudstva (Laclau, 2005: 44; de Cleen, 2019: 30–31). Zato v iskanju definicije ugotovimo, da cel niz temeljne politološke literature ni zmožen populizma, ki je sicer politični fenomen, niti definirati niti operacionalizirati drugače kot *jezikovni* fenomen, ki se manifestira kot *komunikacijska* (tj. retorična, besedilna oziroma jezikovna) pojavnost (glej Aslanidis, 2016a: 96–98). Torcuato Di Tella (2002: 188) populizme razume kot »politične *izraze*«, Laclau kot »*diskurzivno* interpelacijo« (Laclau, 2005: 44), Jagers in Walgrave (2007) kot »*diskurzivni* stil« in »*komunikacijski* okvir«, Heywood (2007: 291) kot »neposredni *nagovor*« (ang. direct appeal), Katsambekis in Stavrakakis (2013) kot »konstrukcijo in interpelacijo«, Chantal Mouffe (2018: 10) kot »*diskurzivno* strategijo«, Gagnon et al. (2018: xii) kot »*uokvirjanje*«, Norris in Inglehart (2019: 5) kot »*retorični* stil« in Rogers Brubaker (2020: 44) kot »*diskurzivno* formo« (poudaril M. R.).⁸

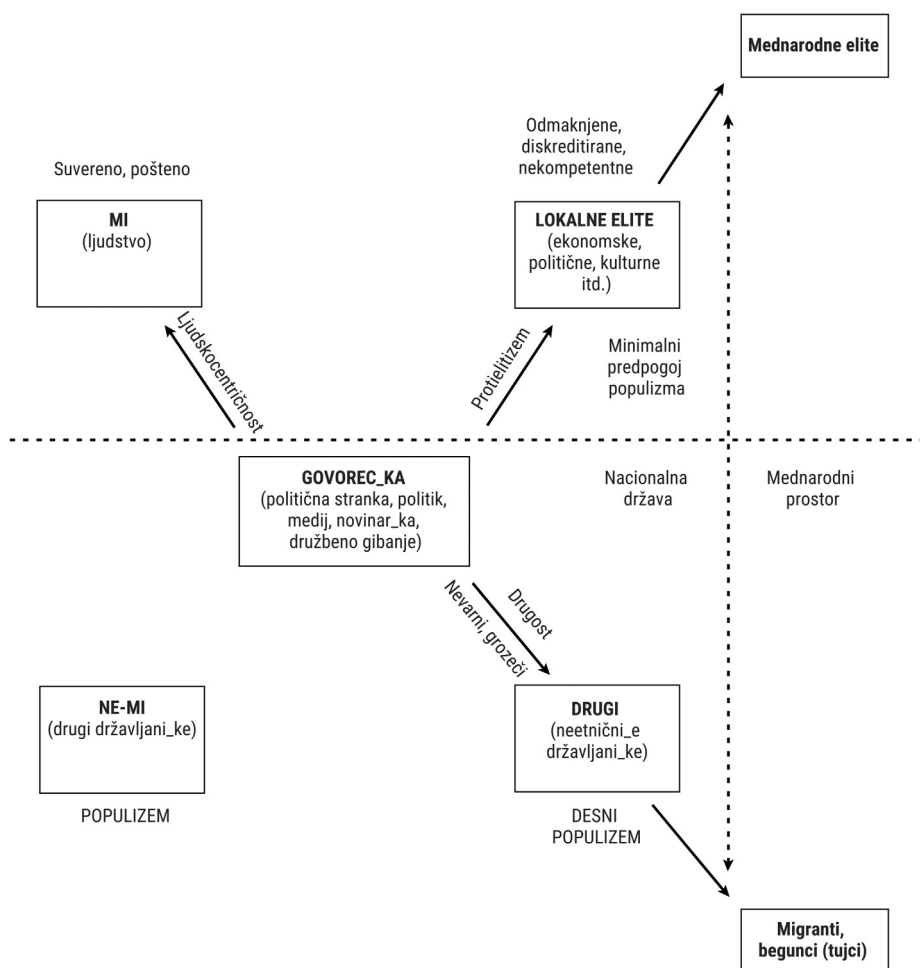
Naj povzamemo elaboracijo ključnih dimenzij populizma: s konceptualnimi razpravami in empiričnimi raziskavami v akademskem ter raziskovalnem polju je postopoma prišlo do jasnejših klasifikacij populizma in izčiščenja njegovih ključnih konceptualnih dimenzij. Medtem ko so začetne elaboracije koncepta vsebovale celo štiriindvajset (neobvladljivih) dimenzij oziroma elementov (Revelli, 2019: 14), je za večino novejših konceptualizacij v akademski skupnosti pri populizmu skupno to, da gre za poenostavljeno konstrukcijo družbene dihotomije med ljudstvom in elitami (oziroma oligarhijo).⁹ Populistični agensi skozi populistični diskurz a) konstruirajo ljudstvo, privilegirajo in izpostavljajo njegovo suverenost in ga b) diskurzivno pozicionirajo nasproti raznim elitam, ki uzurpirajo, ogrožajo ali kako drugače omejujejo suverenost ljudstva. Znotraj tega vertikalnega družbenega antagonizma sta ustvarjeni dve homogeni skupini: »ljudstvo« (v operacionalizacijah populizma gre za populistični element *osrediščenosti na ljudstvo* ali *ljudskocentričnosti*) in elite (populistični element *protielitizem*) (Jagers in Walgrave, 2007: 322; Jansen, 2011: 82;

8 Paris Aslanidis navaja še nekaj politologov in politologinj, ki populizem razumejo in definirajo sociolingvistično: kot »*jezik*« (Kazin, 1995), kot stil, ki je utemeljen v »*retoriki*« (de la Torre, 2007), kot »politično *retoriko*« (Oliver in Rahn, 2016), kot »manihejski *diskurz*« (Hawkins, 2009; Hawkins, 2010) (v Aslanidis, 2016b: 304; 2018: 1243).

9 Francisco Panizza (2005; glej tudi Laclau, 2005) zato govori o »elegantnem teoretskem« in analitičnem diadičnem jedru pojma, o katerem velja visoka stopnja konsenza v akademski in raziskovalni skupnosti.

Aslanidis, 2018; Ernst et al., 2019: 166). Skozi takšno antagonistično strukturo populizem izgovarja vse ostale politične in ideološke zahteve svojega političnega projekta (Laclau, 2005: 33), kar v praksi pomeni, da se populizem manifestira kot sistematična diseminacija retoričnih (populistično-antagonističnih) komunikativnih form (npr. izjav, zahtev, groženj, napadov, splošnih okvirov itd.).

Slika 1: Shematski prikaz populističnih izjavljalnih nagovorov

Vir: Ribač (2021); prirejeno po: Brubaker (2020: 53–55), Jagers in Walgrave (2007: 324) in Reinfeldt (1998).

Operacionalizacija koncepta in klasifikacija populizmov

Populizem na osnovi dosedanje razprave razumem kot artikulacijsko logiko konstituiranja ljudstva v antagonizmu z elito ne glede na ideologijo, naravo političnega projekta ali družbeni režim, ki ga populizmi poskušajo vzpostaviti, legitimirati ali ohraniti (glej de Cleen, 2019: 20). Tovrstna definicija kombinira tako minimalistično kot formalistično dimenzijo koncepta in omogoča detektirati populistične govore. Vendar pa zgolj na podlagi analize razpona izjav različnih populističnih akterjev ni mogoča sistematična klasifikacija in diferenciacija populističnih skupin. »Polnost« ali »gostoto« populizma je moč izmeriti in oceniti šele na podlagi kvantitativnih analiz besedil, ki omogočajo statistično presojo kombinacij populističnih elementov znotraj posameznega besedila ali zgodovine izjav. Populizem, kot odvisna spremenljivka, v kvantitativni empirični meritvi ni dihotomna (populistično/nepopulistično), temveč relacijska (bolj/manj populistično) spremenljivka, ki nam ob ugotovljeni stopnji gostote in pojavljanja populizmov omogoča primerjalno analizo pojavnosti (pogostost ali redkost) populizmov, s tem pa stopnjo populizma posameznega akterja ali skupine. Posledično lahko na podlagi takšnih meritev klasificiramo celoten spekter populističnih akterjev ne glede na politično grupacijo, ekonomsko ali kulturno usmeritev, politični sistem ali geografsko regijo (Aslanidis, 2016b: 304).¹⁰

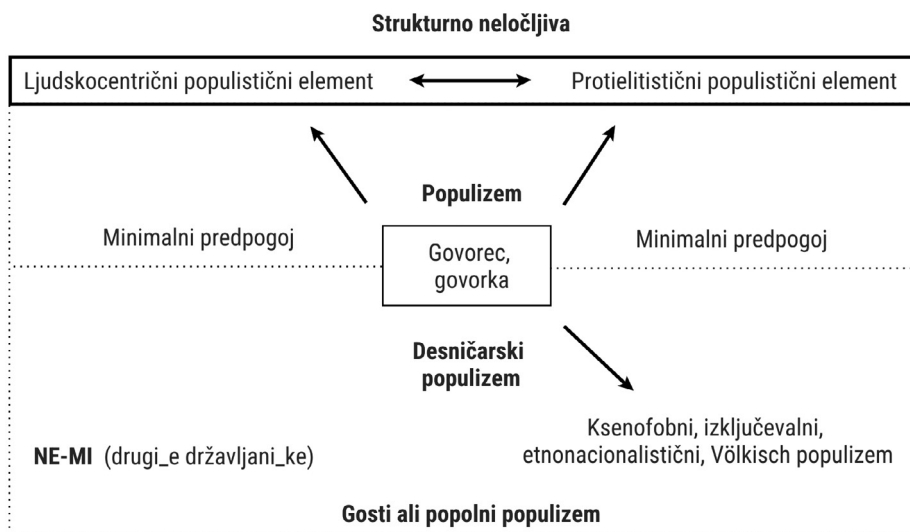
Slika 2 prikazuje tipologijo populističnih izjav po kvantitativnem merjenju prisotnosti populizma v besedilu. Kvantitativni podatki pogostosti pojavljanja posameznih izjav ponujajo podlago za kategorizacijo in klasifikacijo skupin, gibanj ali režimov kot populističnih. Kontinuirano pojavljanje izjav, ki spadajo v prostor zgornjih dveh kvadrantov, govorca ali govorko kategorizira kot populističnega_o, kot ljudskocentričnega_o (kvadrant zgoraj levo) ali protielitističnega_o. Za Jagersa in Walgraveja že pojav enega samega elementa v politični retoriki zadošča za poimenovanje populizma, ki mu rečeta »tanek« (ang. thin) populizem ali prazen (ang. empty) populizem (Jagers in Walgrave, 2007: 324–325, 335). S tovrstno opredelitvijo se ne morem strinjati.

10 Paris Aslanidis na dveh mestih (Aslanidis, 2016; Aslanidis, 2018) predstavi produktivno polje opravljenih in objavljenih besedilnih kvantitativnih empiričnih raziskav, v katerih predstavi tudi nabor empiričnih metod (populizem je merjen s pomočjo naslednjih metod: slovarsko generirane računalniške analize vsebine, t. i. *holistic grading*, in tradicionalne tematske analize besedil). Vsaki identificirani empirični raziskavi dodaja opis operacionalnih definicij populizma, tipa analiziranih besedil, uporabljenih merilnih instrumentov, indeksov, enot analize, stopnje zanesljivosti. Prvotni pregledni seznam empiričnih raziskav iz leta 2016 (Aslanidis, 2016) kasneje dopolni še z obsežnim in sistematičnim metodičnim seznamom besedilnih raziskav, opravljenih med letoma 2007 in 2016 (glej Aslanidis, 2018).

Če besedilo (npr. politični govor, uradni dokument) kaže *zgolj enega* od posameznih elementov v zgornjih dveh kvadrantih, ga lahko razumemo kot dinamični način pridobivanja politične podpore (Jansen, 2011: 77), kot protopopulizem in ne kot populizem. Prazne izjave, ki vsaj implicitno ne bi vsebovale antagonizma med ljudstvom in elitami, so sicer redke, a izjava venezuelskega predsednika Huga Chaveza »nisem posameznik, sem ljudstvo« (v Moffitt, 2016: 51; prevod M. R.) je lahko označena kot takšna – protopopulistična – izjava, saj strogo gledano vsebuje zgolj en sam ljudskocentrični element.

Diadična artikulacija populizma, tj. antagonizem ljudskocentričnega (ljudstvo) in protielitističnega (elite) elementa, je, z besedami Jagersa in Walgraveja (2007: 323), »politično brezbarvna« ter omogoča formulacijo katerega koli političnega projekta, ideologije ali režima (de Cleen, 2019: 20). Arhetipska populistična izjava je slogan gibanja Occupy, formulirana leta 2011: »Mi smo 99 %« (glej Aslanidis, 2016b: 303), ki je sicer ljudskocentrična, a popolnejša različica te izjave (»1 proti 99 %«) lucidno ponazarja diadični antagonizem in jo lahko označimo za populistično. Koncept populizma, definiran minimalistično in formalistično, je zato možno aplicirati na množico izjav političnih akterjev onkraj posameznih družbenozgodovinskih in političnih kontekstov in ne glede na politični predznak izjavljavca ali izjavljavke.

Slika 2: Tipologija populističnih izjav

Vir: Ribač (2021); prirejeno po: Jagers in Walgrave (2007: 324) in Reinfeldt (1998).

Če to apliciramo na eno od izjav desnega populista Donalda Trumpa, lahko pokažemo na diadično strukturo populistične izjave: »Edini pravi protistrup desetletjem uničujoče vladavine, ki jo je izvajala mala peščica elit, je odločna infuzija ljudske volje. Pri vseh pomembnih vprašanjih, ki zadevajo to državo, imajo ljudje prav, vladajoča elita pa se moti« (v Norris in Inglehart, 2019: 5). Diadična populistična artikulacija antagonizma med ljudstvom in elitami opredeljuje retoriko t. i. »levega populizma« (Judis, 2016), kadar ta vključuje tudi politično-ideološke elemente drugih »gostih« in »tankih« ideologij, kot so socializem, komunizem, liberalizem, ekologizem ipd. (Mudde, 2004: 544), saj lahko enostavno integrira pozive k večji redistribuciji dohodkov in davkov, delavskemu prevzemu in lastništvu podjetij, odpravi zasebne lastnine, širitvi obsega volilne pravice, političnih svoboščin, svobode tiska itd. Normativno gledano »levi populizem« pogloblja demokracijo, zato je po Chantal Mouffe ljudstvo skonstruirano tako, da populistična praksa znotraj razpršenega niza demokratičnih zahtev vzpostavlja verigo ekvivalentnih zahtev različnih zatiranih skupin (delavci, migranti, prekarno zaposleni, LGBT+ skupnost) (Mouffe, 2018: 24).¹¹

Izrisana shema, zamejena s prekinjeno črto, prikazuje kombinirano prisotnost treh oziroma štirih retoričnih elementov, ko idealnotipsko govorimo o »gostem« ali popolnem populizmu, ki je značilen za izključevalno, ksenofobno, etnonacionalistično ali *Völkisch* desnico. V ksenofobnem populističnem diskurzu, ki je značilen za diskurz nacionalistične politične desnice, so tako nujno prisotni, kot prikazujeta tako slika 1 kot tudi slika 2, vsaj trije osrednji elementi: a) konstrukcija ljudstva, ki je v tovrstnem okvirju nujno zamejeno kot nacionalna in etnokulturna skupnost; b) ljudstvo, zamišljeno kot *ethnos*, je retorično zoperstavljeno ekonomskim, političnim, kulturnim, medijskim elitam, ki mu odvzemajo njegovo suverenost; in c) ljudstvo mora biti konstruirano v razmerju do (»zamišljenega«) zunanjega Drugega (glej Reinfeldt, 1998; Meny in Surel, 2002: 6–7; Jagers in Walgrave, 2007: 322; Brubaker, 2020: 50).

Brubaker (2020: 53–55), Jagers in Walgrave (2007: 324) ter Reinfeldt (1998) pravilno opozarjajo, da je, posebej v desničarski nacionalistični ideološki dispoziciji, ki ji Reinfeldt pravi »völkisch«, politični antagonizem med ljudstvom in elitami nenehno vzpostavljen tudi v negativnem

11 Končni cilj levega populizma je tako po Chantal Mouffe nasloviti intersekcionalno raznolike, ne več zgolj razredne oblike podrejanja (izkoriščanje, dominacija, diskriminacija) in oblikovati (novo) hegemonijo, ki omogoča radikalizacijo demokracije (ibid.: 61).

razmerju z »izključenim« ali marginaliziranim Drugim. Tovrstna populistična retorika konstruira ljudstvo v relaciji z drugimi nacionalnimi skupinami (ne-mi), predvsem z izključenimi in marginalnimi skupinami v nacionalni skupnosti (npr. brezdelneži, brezposelnimi, brezdomci, narkomani itd.)¹². Ob tem, kot kaže slika 1, konstrukcija rasističnega in nacionalističnega populizma gradi na odnosu z zunanjim neetničnim, tujim ali migrantskim Drugim (glej Brubaker, *ibid.*), ko antagonizem med ljudstvom in elitami konstruira v relaciji z begunci, migranti, azilanti, »gastarbajterji«, »banlieusardi«, izbrisanimi, čefurji ipd. (glej tudi poglavje Veronike Bajt v tej knjigi). Obseg skupin, izključenih iz »ljudstva«, tj. dela nacionalnega telesa, ki je strnjen v kategorijo Ne-Mi, se lahko zmanjšuje ali povečuje, odvisen je predvsem od političnega konteksta (Reinfeldt, 2000), za parlamentarno opozicijo ga lahko uteleša vladajoča vladna koalicija, za zunajparlamentarne stranke ga lahko utelešajo parlamentarne stranke, za vlado protestniki itd.

Za ilustracijo »goste« ali popolne populistične retorike lahko navedemo primere ksenofobnega populizma, ki kombinirajo ljudskocentrični populistični element z elementom protielitizma in elementom Drugosti (grožnja zunanjega Drugega). Kot je za časa »begunske krize« v Sloveniji pisal Matej Lahovnik:

»Institucionalna kriza EU in demokratični deficit, ki ga najlepše odraža *prepad med navadnimi ljudmi na eni strani in izvoljeno evropsko politično elito na drugi*, je vse bolj očiten. /.../ *Dolžnost slovenske vlade* je, da še pravočasno *učinkovito zaščiti mejo in naše nacionalne interese*. Slovenija je premajhna, da bi si lahko privoščila, da bi *nekaj deset tisoč nezadovoljnih migrantov obtičalo* med Sotlo in Karavankami« (glej Pajnik in Ribač, 2021: 112–113; poudarki dodani).

Podobno populistična je izjava nekdanje predsednice britanske vlade Therese May na konferenci torijske stranke leta 2016: »Poslušajte, kako veliko politikov in komentatorjev govori o ljudstvu. Patriotizem ljudstva se jim zdi neokusen, njegovi pomisleki o imigraciji ozkosrčni, njegova stališča o kriminalu iliberalna, njegova navezanost na varnost služb(e) neprimerna« (v Norris in Inglehart, 2019: 5).

12 To je bila podstat avtoritarnega populizma Margaret Thatcher v osemdesetih letih prejšnjega stoletja v Veliki Britaniji (glej Mouffe, 2018: 28–32).

Nekaj zaključnih kritik prevladujočega toka

Preden populizem povežemo s splošnimi družbenopolitičnimi okoliščinami in empiričnimi, družbenozgodovinskimi, pojavnimi oblikami, premislimo še dve ključni zagati analitičnega pojma; prvič, vprašanje njegove *intence* oziroma namena, in drugič, njegovo razmerje do *ideologije* in ideološkosti.

Študije s številnimi ilustriranimi primeri (Fabijan in Ribač, 2021; Pajnik in Ribač, 2021; Pajnik in Šori, 2021), pa tudi zgornji populistični primeri, ki jih navajam za ilustracijo, kažejo, da intenca biti populističen ni inherentna populizmu kot objektivnemu fenomenu. Populistična izrekanja so lahko uporabljena izredno premišljeno, pragmatično, strateško, v namene mobilizacije (glej Aslanidis, 2016b), lahko pa so populistične taksonomije rabljene povsem naključno, nepremišljeno, avtomatično, nenamensko in – drznemo si reči – suhoparno ter brez karizme. V tem smislu se ne morem strinjati z definicijo Danice Fink Hafner (2019: 13–14), ki trdi, da je karizma skupen element vseh populizmov: prvič, ker v politični zgodovini obstajajo populistični voditelji, ki nimajo karizme (npr. Alberto Fujimori, Pauline Hanson, Preston Manning), obstajajo pa tudi mnogi nepopulistični voditelji, ki karizmo imajo, in drugič, ker gre za *relacijski* koncept, ki mora upoštevati *perceptije* nagovorjenega naslovnika, tj. občinstvo, ljudstvo ali specifično politično kulturo, znotraj katere se karizma ali simbolni kapital voditelja ali voditeljice generirata (glej Moffitt, 2016: 62). Zato trdim, da je določena stopnja karizme predpogoj za politični uspeh ali celo uspeh populistov, ni pa karizma nujen predpogoj za populizem kot logiko artikulacije oziroma oblikovanja družbenega antagonizma.

Populizem kot *logika artikulacije* politično-ideoloških vsebin (Laclau, 2005: 33), ki lahko v svojo retoriko integrira zahteve vseh političnih družin, od levih, centrističnih do desnih (glej Fink Hafner, 2019: 20–22; glej tudi sliko 1 in sliko 2 zgoraj), ne izpolnjuje ključnih predpostavk in dimenzij koncepta ideologije: ne ponuja relativno koherentnega programskega načrta političnega delovanja oziroma niza konsistentnih – socialnih, kulturnih in ekonomskih – politik oziroma ukrepov (Ball et al., 2020: 8–10). Koncept populizma omogoča zgolj šibko integracijo klasičnih politoloških konceptov (svoboda, enakost, pravica ipd.), obenem pa ne omogoča združitve različnih političnih identitet v enotno politično družino. Populizem kot artikulacijska logika prav tako ne ponuja širokega nabora odgovorov na ključna politična in družbena vprašanja niti ne more zagotoviti enotnosti med govorci iste ideološke družine (glej Aslanidis, 2016b: 90–95). Nemogoče je ideološko izenačiti politične zahteve, interpelativno retorično strukturo in

ekonomske, socialne ter kulturne politike populistov Huga Chaveza, Donald Trumpa, Silvia Berlusconi, Syrize, Juana Peróna in Viktorja Orbana.

Za konec lahko poudarim, da se ne morem strinjati niti s teoretizacijo Laclaua (2008: 100), ki formiranje političnega subjekta, konstruiranega in artikuliranega ljudstva, vidi v simbolni enotnosti in identifikaciji zahtev ljudstva s posamezno figuro (populističnega) voditelja ali voditeljice, saj v raziskovalni praksi ne moremo prezreti populistične retorike niza *kolektivnih* akterjev, od političnih strank, vladnih koalicij, medijskih institucij, kolektivnih spletnih profilov, družbenih gibanj (Moffitt, 2016: 53–54). V zadnjem delu prispevka se zato premaknem od individualne k mezoravni. Presečišče mehanizmov in logik dveh družbenih polj, političnega in medijskega, odpira novo dimenzijo za premislek populizma, namreč *populizma kot sloga* ali stila, medtem ko premislek populizma v družbenozgodovinskem kontekstu odpira vprašanje njegove transformacije v avtoritarne (iliberalne) oblike vladavine.

Zgodovinske pojavnosti, logike polj in drsenje populizma v avtoritarni iliberalizem

Produkcija in diseminacija populistične retorike in tudi njena distribucija po družbeni strukturi, imajo, kot pravi Brubaker (2020: 44), sociokulturne in strukturne temelje.¹³ Ker se pojavnost populizma konstantno razvija, radikalne transformacije družbenega konteksta skozi niz heterogenih dejavnikov in percepcij njihovih posledic spreminjajo njeno vsebino (Taggart, 2000), kljub temu da logika artikulacije kot forma političnih zahtev ostaja enaka (Berezin, 2019: 13–14; Norris in Inglehart, 2019). Zato je znotraj razvoja kapitalizma in sistema nacionalnih držav ključno, da pojava in reprodukcije populizma ne reduciramo na samozadostne retorične artefakte (besedila) ali na splošne družbene in/ali ekonomske okoliščine (kapitalizem *per se*).

Populizem v diferencirani strukturi nacionalnih kapitalističnih držav lahko razumemo kot delno endemičen, in ne epizodičen pojav. V raznolikih poljih nacionalne države ga lahko povežemo z *logikami, načeli in mehanizmi* institucionalnih družbenih formacij (tj. *družbenih polj*), kot se ta strukturirajo znotraj nacionalnih režimov. Na primer z *maksimizacijo volilnih glasov*,

13 Kontekstualno in izrazito družbenozgodovinsko razumevanje populizma je zgodaj pojasnil že Paul Taggart (2000), ko je govoril o »kameleonski naravi« populizma (glej tudi Di Tella, 2002: 196).

dominantno logiko parlamentarnega polja, saj je mobilizacija raznolikih družbenih skupin v tekmovalnem strankarskem parlamentarizmu vedno podrejena (parlamentarni) logiki osvojitve oblasti ali čim večjega deleža volilnih glasov (Strøm in Müller, 1999; Bourdieu, 2005: 57–58; Lande-
rer, 2013: 247–249; poudaril M. R.).¹⁴ Z razumevanjem diferenciacije in množenja raznolikih logik znotraj profesionalnih praks je možno govoriti o številnih priložnostnih strukturah (ang. *opportunity structures*) diseminacije populistične komunikacije (glej Ernst et al., 2019).

Populizma akterjev, ki so »zmožni komunicirati politične zahteve, npr. politične stranke, politični voditelji, družbena gibanja, sindikati, mediji, novinarji itd.« (Aslanidis, 2018: 1242), že vsaj od sredine 20. stoletja ne moremo misliti onkraj vseprisotne mediatizacije družbenih procesov (Hjarvard, 2008; Mazzoleni, 2014), torej mimo vdiranja in vse večje odvisnosti od televizijske logike, vdora pripovedovalnih tehnik, formatov ali žanrov, ki izvirajo v epistemoloških rutinah medijskega in novinarskega polja (Ekström, 2002; Hjarvard, 2008: 113; Broersma, 2010; Moffitt, 2016: 74–77). Notranji razvoji medijskih in novinarskih polj niso vzrok vznika sodobnega populizma, toda njihova zgodovinska dinamika v pomembnem segmentu spodbuja, podpira in pogojuje njegovo pojavnost: kot »oder« (Moffitt, 2016: 5. pogl.), kot »platforma« (Esser et al., 2017: 367–371; De Vreese et al., 2018), kot ugodna politična priložnostna struktura (Ernst et al., 2019). Zato lahko govorimo o politično-medijski simbiozi ali »sokrivdi« (Mazzoleni, 2008) pri upravičevanju in reprodukciji populističnega diskurza.

Znotraj prepleta politične in medijske logike populizma ne gre opazovati le skozi optiko verbalnega izrazja, ampak kot mediatizirano artikulacijsko logiko, ki se lahko kaže tudi skozi številne reprezentativne načine populističnega komuniciranja. Populizem kot *slog* zaznamuje niz ekspresivnih, estetskih, emotivnih, afektivnih in performativnih elementov, ki tudi praktično, tj. predvsem telesno, demonstrirajo populistični antagonizem – akterjevo poosebljanje, bližino ali podobnost z ljudstvom ter njegovo ali njeno

14 To ni edina logika polja, Strömbäck in Esser (2009: 213–214) jih naštejeta vsaj še šest: alokacija in distribucija politične moči, spreminjanje politično-ideoloških razmerij, definiranje in reševanje problemov, deliberacija, implementacija odločitev, nadzor in iskanje odgovornosti. Toda kot poudarjata Strøm in Müller (1999: 280), je logika maksimizacije glasov (ta model politike poimenujeta *vote-seeking*) instrumentalna v svojih ciljih in lahko dominira nad preostalimi (normativnimi) logikami: nad implementacijo ekonomskih, socialnih, pravnih in kulturnih politik (ang. *policy pursuit*) na eni ter logiko prizadevanja za položaje (ang. *office pursuit*), tj. izvršilno ali administrativno zasedbo položajev na drugi strani.

»distanco do elit«¹⁵ (Moffitt, 2016: 3. pogl.; Aslanidis, 2018: 1244). V performativnih gestah govorcev in govork, ki utelešajo populistični slog, je tako ključna tudi *praktična oziroma utelešena demonstracija* podobnosti ljudstvu in distanciranja od elit. Demonstrativnost lahko obsega različne elemente: »ljudsko« govorico (pokrajinska narečja, rabo kletvic, politično nekorektnega govora), zdravorazumsko razlago fenomenov, ki v protielitističnem duhu nasprotujejo suhoparnim strokovnim, birokratskim in tehnokratskim razlagam kompleksnosti ter nenazadnje tudi radikalno poenostavitev političnih debat, ki z dramatizacijo ali instrumentalizacijo položaja nenehno poustvarjajo antagonizem, ki ločuje ljudstvo od elite (Moffitt, 2016: 53; de Cleen, 2019: 35–36).¹⁶

Populizem in krize – preoblikovanje populizma v avtoritarni in iliberalni populizem

Populizem prepozna in uspešno artikulira antagonizem med ljudstvom in elitami v sistemu, ki ustvarja hierarhizirano neenakost med družbenimi skupinami. V politični sferi je antagonizem formuliran kot »demokratski paradoks« (Mouffe, 2005), ki ga generira logika parlamentarnega republikanizma: odtujenost in neodzivnost odločevalskih, upravljavskih ter administrativnih struktur, imenovana tudi »kriza« parlamentarnega republikanizma, na eni in legitimnost, ki naj bi jo v liberalni parlamentarni republiki imelo ljudstvo, *populus* na drugi strani. Nacionalistični etnopolizmi, ki so v vzponu v zadnjem desetletju »kriz«, legitimnost lastnih političnih projektov artikulirajo znotraj tega demokratičnega paradoksa. Zahtevajo preoblikovanje republikanske arhitekture, v kateri je na številnih področjih prevlada nacionalistične večine nad družbenimi manjšinami zamejena z ustavo, v bolj ali manj absolutno prevlado in vladavino homogene večine nad manjšinami (ang. *majoritarianism*) (glej Munck, 2018). Toda to so značilnosti desničarskih političnih akterjev v kontekstu krize,

15 V slovenskem prostoru je izbiro populističnega sloga v dveh tematizacijah predsedniške kampanje Boruta Pahorja podrobno analizirala Deja Crnović (2014; 2016). Pokaže, kako se v individualizirani predsedniški kampanji Borut Pahor distancira od svojih predhodnih političnih položajev, ko poskuša v maksimizaciji volilnih glasov interpelirati čim večji nabor volivk in volivcev iz nižjih in srednjih razredov ter zato v volilni kampanji uprizarja ter konstruira hegemono podobo moškosti, tj. »delavsko moškost«, ki ji ne politično ne razredno ne pripada.

16 O vseh naštetih dimenzijah populističnega sloga, ki ga je v slovenskem prostoru utelešal Ivan Kramberger (1936–1992), glej Fink Hafner (2019: 57–60).

ki jo akterji izkoriščajo ali celo perpetuirajo sami, ni pa to značilnost populizma *per se*.

Uspeh avtoritarnega populizma je, kot je na primeru »thatcherizma« pokazal Stuart Hall (1980: 176–182), tudi uspešna reprodukcija percepcije »krize«, katere koli krize, ki avtoritarnemu populizmu omogoča vzpostavitev celotnega polja diskurzov oz. integracijo navidezno zapostavljenih in zanemarjenih moralnih, filozofskih in socialnih tematik (od davkov, kriminalitete in delinkvence, varnosti, izobrazbe do socialne države) v svojo politično ideologijo, ki nagovarja tradicionalne srednje razrede (delavske razrede, birokratske frakcije, malo buržoazijo). Pomembno je le, da v svojo interpelacijsko strukturo, kot bi rekel Hall (1980), postavljajo običajnega državljana ali državljanke, v Sloveniji bolj davkoplačevalca ali davkoplačevalko, razcepe v nacionalni sredini pa vedno iščejo v reprodukciji in legitimnosti nadvlade etnično opredeljenega ljudstva, ki je v antagonizmu z zunanjimi (migrantskimi manjšinami) na eni in notranjimi sovražniki (civilno družbo, nevladnimi organizacijami ter neodvisnim tiskom) na drugi strani (Sajó, 2021: 84–91, 117; Hadj-Abdou, 2022).

Vzponi desničarskih populistov in režimov v nekaterih sosednjih državah ponazarjajo, kako v prepletu družbenih dejavnikov populistična delegitimizacija političnih nasprotnikov, reprodukcija govora o različnih krizah in ksenofobna retorika botrujejo uspehom konservativnih strank. Vznik Berlusconijevega populizma in drugih populističnih strank v Italiji so pogojevali in krepili ekonomska kriza, ki je sledila koncu »zlate dobe« povojnega industrijskega razvoja, izpetje in delegitimizacija dveh vladajočih ideologij, katoliške in komunistične, povečano priseljevanje iz revnejših držav ter visoka stopnja politične korupcije (glej Bobba in Legnante, 2017: 223). Uspeh Haiderjeve FPÖ v Avstriji je temeljil na vzpostavljanju antisistemske kritike konsenza vladajočih SDP in ÖVP, predvsem t. i. sistema *Proporz*, ki strankarskim elitam omogoča vpliv na socioekonomske strukture države. Kritiko političnega sistema stranka še danes kombinira s ksenofobno populistično kritiko »odprte« priseljske politike države, islamofobijo, agresivno taktično retoriko in personalizacijo stranke v eni osebi (Reinfeldt, 2000; Schmuck et al., 2017). Orbanov Fidesz je na Madžarskem v okoliščinah hude ekonomske krize in popolne erozije legitimnosti liberalnih in socialdemokratskih strank svoj populizem kombiniral z mešanico antikomunizma, kritike, celo izгона mednarodnih korporacij in antagonizma z EU (Csigo in Merkovity, 2017: 303).

Toda ključni problem desnih »populistov na oblasti« (Albertazzi in McDonnell, 2015) ni njihov populizem *per se*, temveč radikalnost

politično-ekonomskih sprememb, ki – v imenu večine – popolnoma reorganizira in destabilizira ključne liberalne republikanske institucije, s čimer se ustvari ali dodatno poglobi kriza ustavne republike oziroma liberalnega parlamentarizma (glej Munck, 2018; glej tudi poglavje Neže Kogovšek Šalamon v tej knjigi). Spremembe so lahko številne ali omejene po obsegu, lahko so bolj ali manj avtoritarne: od spremembe nacionalnega volilnega sistema, tako da se prepreči sestop populistov z oblasti in popolnoma zameji moč politične opozicije (Tóka, 2014), do »strankarske kolonizacije« ključnih institucij; od poskusov spodkopavanja neodvisnosti sodstva do degradacije javne birokracije; od destabilizacije nadzornih institucij (npr. protikorupcijske komisije, uradi varuhov človekovih pravic, računska sodišča, zagovorniki enakosti, javni mediji itd.) do restavracije klerikalizma v javni sferi (glej Sajó, 2021; Weinmann in Vormann, 2021; Smilova, 2022; glej tudi poglavje Mojce Pajnik in Majde Hrzenjak v tej knjigi).

Zaključek

V prispevku sem želel predstaviti populizem kot analitično kategorijo (Bezzin, 2019), ki združuje dve pomembni argumentacijski liniji. Poimovanje populizma, ki ga ponujam v besedilu, se umešča v argumentacijsko linijo avtorjev, ki populizem razumejo kot antagonistično artikulacijo razmerja med ljudstvom in elitami (Ernesto Laclau, David Howarth, Yannis Stavrakakis, Benjamin de Cleen, Paris Aslanidis). Ob tem sem poimovanje populizma razširil in pokazal, da se struktura populističnih izrekov, to je značilno predvsem za desničarske populizme, uspešno vzpostavlja skozi artikulacijo razmerja z Drugim: z zunanjim Drugim, tj. etničnim ali migrant-skim Drugim, in z notranjim Drugim, tj. drugimi nacionalnimi skupinami (poimenovano z izrazom ne-mi) znotraj politične skupnosti. Populizem je v koncepciji, ki jo ponujam, definiran precej strogo, zato opušča, celo zavrača nekatere dodatne, predvsem kontekstualne elemente, ki jih nekateri avtorji in avtorice uvrščajo v temeljno definicijo pojma: karizma, ideologija, drugi rasistični, nacionalistični in demagoški elementi ipd. Raznolike politične in ideološke prakse se po definiciji, ki jo podajam, lahko vpenjajo v različne populistične projekte, stopnji populizma, ki jo operacionalno kvantificiramo, pa lahko šele po natančni analizi ideoloških elementov dodamo pridevnike, ki nosijo tudi zgodovinske, politične, celo moralne pomene: socialističen, agraren, rasističen, nacionalističen, demokratičen, avtoritaren, centrističen, progresiven, konservativen, karizmatičen, egalitaren ali neegalitaren.

Z zdravstveno krizo in ekstenzivno intervencijo držav, ki jo je v veliki meri narekovala dinamika globalne pandemije covida-19, se je zdelo, da je populistični moment, ki je trajal od velike krize neoliberalizma leta 2009, minil (Gerbaudo, 2021; Tooze, 2021). Svoj poskus revitalizacije je za kratek čas našel v proticepilskem gibanju,¹⁷ a je očitno z upadom intenzivnosti pandemije tudi ta moment izgubil svoj zagon. Postpandemično obdobje polikrize, mešanice zdravstvene, ekološke in militaristične krize ob močnih inflacijskih pritiskih in šokih, onemogoča natančnejše napovedi globalne razvojne dinamike populizma (Tooze, 2021: 14. pogl.). Kot kaže nedavni primer protestov kmetov in uspeh stranke BBB (*BoerBurgerBeweging*) na Nizozemskem, možnosti novega populističnega momenta, tj. polarizirane debate ljudstvo proti elitam, z ekološko krizo dobivajo vse večji zagon (Rooduijn in de Lange, 2023). Toda znotraj družboslovja bo zaradi naraščajočih neenakosti ter novih žičnatih ograj, zidov, dronov, policijskega nasilja ter totalnih institucij, ki so se razširili na območju od ZDA do Poljske, Izraela, Turčije, Rusije in Kitajske, bolj kot populizem sam potrebno analizirati tudi mnoge avtoritarne različice populizma, ki ravno iz populističnega sentimenta vznikajo v številnih – resničnih in navideznih – krizah.

Literatura

- Adam, Frane (2017): Populizem in identitetna politika proti globalizaciji in neoliberalizmu. *Teorija in praksa* 54 (6): 1064–1075.
- Albertazzi, Danielle in Duncan McDonnell (2015): *Populists in Power*. London, New York: Routledge.
- Amon Prodnik, Jernej in Boris Mance (2017): Slovenia. Populism as Political Marketing. V: Toril Aalberg (ur.), Frank Esser (ur.), Carsten Reinemann (ur.), Jesper Strömbäck (ur.) in Claes De Vreese (ur.), *Populist Political Communication in Europe*, 339–349. New York: Routledge.
- Anderson, Benedict (2006): *Zamišljene skupnosti*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Aslanidis, Paris (2016a): Is Populism an Ideology? A Refutation and a New Perspective. *Political Studies* 64 (1S): 88–104.
- Aslanidis, Paris (2016b): Populist social movements of the great recession. *Mobilization: An International Quarterly* 21 (3): 301–321.

17 Tudi Slovenija je v času proticepilskih in protivladnih protestov leta 2021 v Zoranu Stevanoviću, mestnemu svetniku občine Kranj, ki je bil na čelu protestov, končno našla arhetip (po)polnega ljudskega populista, ki ga politični prostor in širše družbene okoliščine niso proizvedle vse od Ivana Krambergerja.

- Aslanidis, Paris (2018): Measuring populist discourse with semantic text analysis: an application on grassroots populist mobilization. *Quality & Quantity* 52 (3): 1241–1263.
- Ball, Terence, Richard Dagger in Daniel I. O'Neill (2020): *Political ideologies and the democratic ideal*. New York, Abingdon: Routledge.
- Berezin, Mabel (2019): Fascism and Populism: Are They Useful Categories for Comparative Sociological Analysis? *Annual Review of Sociology* 45: 345–361.
- Bobba, Giuliano in Guido Legnante (2017): Italy: A Breeding Ground for Populist Political Communication. V: Toril Aalberg (ur.), Frank Esser (ur.), Carsten Reinemann (ur.), Jesper Strömbäck (ur.) in Claes De Vreese (ur.), *Populist Political Communication in Europe*, 221–234. New York: Routledge.
- Bourdieu, Pierre (2003): *Sociologija kot politika*. Ljubljana: Založba I/*cf.
- Bourdieu, Pierre (2005): The Mystery of Ministry. V: Loic Wacquant (ur.), *Pierre Bourdieu and Democratic Politics*, 55–63. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre (2006): Govorica, spol in simbolno nasilje. V: Taja Kramberger (ur.) in Drago Braco Rotar (ur.), *Načela za refleksivno družbeno znanost in kritično preučevanje simbolnih dominacij*, 107–118. Koper: Založba Annales.
- Broersma, Marcel (2010): Journalism as performative discourse. The Importance of Form and Style in Journalism. V: Verica Rupar (ur.), *Journalism and Meaning-Making: Reading the Newspaper*, 15–35. Cresskill, NJ: Hampton Press.
- Brubaker, Rogers (2020): Populism and nationalism. *Nations and Nationalism* 26 (1): 44–66.
- Canovan, Margaret (1981): *Populism*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Canovan, Margaret (1999): Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy. *Political Studies* 47 (1): 2–16.
- Crnović, Deja (2016): Borut Pahor: uprizorjanje delavske moškosti kot strategija predsedniške kampanje. *Dialogi* 52 (3–4): 56–98.
- Csigo, Peter in Norbert Merkovity (2017): Hungary: Home of Empty Populism. V: Toril Aalberg (ur.), Frank Esser (ur.), Carsten Reinemann (ur.), Jesper Strömbäck (ur.) in Claes De Vreese (ur.), *Populist Political Communication in Europe*, 299–310. New York: Routledge.
- De Cleen, Benjamin (2019): The populist political logic and the analysis of the discursive construction of 'the people' and 'the elite'. V: Jan Zienkowski (ur.) in Ruth Breeze (ur.), *Imagining the Peoples of Europe: Populist discourses across the political spectrum*, 19–42. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- De Vreese, H. Claes, Frank Esser, Toril Aalberg, Carsten Reinemann in James Staney (2018): Populism as an Expression of Political Communication Content and Style: A New Perspective. *The International Journal of Press/Politics* 23 (4): 423–438.
- Dinç, Pinar (2016): *Mapping Populism: Definitions, Cases, and Challenges to Democracy?* Istanbul: Istanbul Policy Center.

- Di Tella, Torcuato (2002): Populism into the Twenty-first Century. *Government and Opposition* 32 (2): 187–200.
- Ekström, Mats (2002): Epistemologies of TV Journalism. A Theoretical Framework. *Journalism* 3 (3): 259–282.
- Ernst, Nicole, Frank Esser, Sina Blassnig in Sven Engesser (2019): Favorable Opportunity Structures for Populist Communication: Comparing Different Types of Politicians and Issues in Social Media, Television and the Press. *The International Journal of Press/Politics* 24 (2): 165–188.
- Esser, Frank, Agnieszka Stepińska in David Nicolas Hopmann (2017): Populism and the Media: Cross-national Findings and Perspectives. V: Toril Aalberg (ur.), Frank Esser (ur.), Carsten Reinemann (ur.), Jesper Strömbäck (ur.) in Claes de Vreese (ur.), *Populist Political Communication in Europe*, 365–381. New York, London: Routledge.
- Fabijan, Emanuela in Marko Ribač (2021): Politični in medijski populizem v televizijskem političnem intervjuju. *Družboslovne razprave XXXVII* (98): 43–68.
- Fink Hafner, Danica (2016): A typology of populisms and changing forms of society: the case of Slovenia. *Europe-Asia studies* 68 (8): 1315–1339.
- Fink Hafner, Danica (2019): *Populizem*. Ljubljana: Založba FDV.
- Foucault, Michel (2011/1969): *Arheologija vednosti*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Gagnon, Jean Paul, Emily Beausoleil, Kyong-Min Son, Cleve Arguelles, Pierrick Chalye in Callum N. Johnston (2018): What is Populism? Who is the Populist? *Democratic Theory* 5 (2): vi–xxvi.
- Gerbaudo, Paolo (2021): *The Great Recoil: Politics after Populism and Pandemic*. London: Verso.
- Germani, Gino (1978): *Authoritarianism, Fascism, and National Populism*. New York, NY: Routledge.
- Hadj-Abdou, Leila (2022): Illiberal Democracy and the Politicization of Immigration. V: András Sajó (ur.), Renáta Uitz (ur.) in Stephen Holmes (ur.), *Routledge Handbook of Illiberalism*, 299–312. New York, London: Routledge.
- Hall, Stuart (1980): Popular-Democratic vs Authoritarian Populism: Two Ways of 'Taking Democracy Seriously'. V: Alan Hunt (ur.), *Marxism and Democracy*, 157–185. London: Lawrence and Wishart.
- Heywood, Andrew (2007): *Political Ideologies: An Introduction*. 4. ponatis. New York, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Hjarvard, Stig (2008): The Mediatization of Society A Theory of the Media as Agents of Social and Cultural Change. *Nordicom Review* 29: 105–134.
- Hunger, Sophia in Fred Paxton (2022): What's in a buzzword? A systematic review of the state of populism research in political science. *Political Science Research and Methods* 10 (3): 617–633.
- Ionescu, Ghita in Ernest Gellner (1969): *Populism: its meaning and national characteristics*. New York: Macmillan.

- Jagers, Jan in Stefaan Walgrave (2007): Populism as Political Communication Style: An Empirical Study of Political Parties' Discourse in Belgium. *European Journal of Political Research* 46 (3): 319–345.
- Jansen, Robert S. (2011): Populist Mobilization: A New Theoretical Approach to Populism. *Sociological Theory* 29 (2): 75–96.
- Judis, John B. (2016): *The Populist Explosion. How the Great Recession Transformed American and European Politics*. New York: Columbia Global Reports.
- Katsambekis, Giorgos in Yannis Stavrakakis (2013): *Populism, anti-populism and European democracy: a view from the South*. Dostopno prek <https://www.opendemocracy.net/en/can-europe-make-it/populism-anti-populism-and-european-democr/>, 11. 7. 2020.
- Kazin, Michael (1995): *The Populist Persuasion: An American History*. New York: Cornell University Press.
- Klepec, Peter (2006): Populizem kot panacea za zagate (post)demokracije? *Filozofski vestnik XXVII* (1): 65–80.
- Kuzmanić, Tonči (2002): Post-socialism, racism and the reinvention of politics. V: Mojca Pajnik (ur.), *Xenophobia and post-socialism*, 17–35. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Kuzmanić, Tonči (2005): An attempt to distinguish nationalist from volkish populist movements, practices and ideologies - the Yugoslav case. V: Mojca Pajnik (ur.) in Tonči Kuzmanić (ur.), *Nation-states and xenophobias: in the ruins of former Yugoslavia*, 9–22. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Laclau, Ernesto (1977/2014): 'Towards a Theory of Populism'. V: David Howarth (ur.), *Ernesto Laclau. Post-Marxism, Populism and Critique*. London: Routledge.
- Laclau, Ernesto (2005): Populism: What's in a Name? V: Francisco Panizza (ur.), *Populism and the Mirror of Democracy*, 32–49. London: Verso.
- Laclau, Ernesto in Chantal Mouffe (2001): *Hegemony and socialist strategy: towards a radical democratic politics*. London, New York: Verso.
- Landerer, Nino (2013): Rethinking the Logics: A Conceptual Framework for the Mediatization of Politics. *Communication Theory* 23: 239–258.
- Lovec, Marko (ur.) (2019): *Populism and Attitudes Towards the EU in Central Europe*. Ljubljana: Faculty of Social Sciences.
- Mazzoleni, Gianpietro (2008): Populism and the Media. V: Danielle Albertazzi (ur.) in Duncan McDonnell (ur.), *Twenty-first Century Populism: The Spectre of Western European Democracy*, 49–64. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan.
- Mazzoleni, Gianpietro (2014): Mediatization and Political Populism. V: Frank Esser (ur.) in Jesper Strömbäck (ur.), *Mediatization and Politics*, 42–56. London: Palgrave Macmillan.
- Mény, Yves in Yves Surel (2002): The Constitutive Ambiguity of Populism. V: Yves Mény (ur.) in Yves Surel (ur.), *Democracies and the Populist Challenge*, 1–21. London: Palgrave Macmillan.

- Moffitt, Benjamin (2016): *The Global Rise of Populism: Performance, Political Style and Representation*. Stanford: Stanford University Press.
- Mouffe, Chantal (2005): *On the political*. London, New York: Routledge.
- Mouffe, Chantal (2018): *For a Left Populism*. London, New York: Verso.
- Mudde, Cas (2004): The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition* 39 (4): 541–563.
- Munck, Yascha (2018): *The People vs. Democracy. Why Our Freedom Is in Danger and How to Save It*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Norris, Pippa in Ronald Inglehart (2019): *Cultural Backlash. Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pajnik, Mojca (2014): Populizem (med demagoško retoriko in etnoekskluzivizmom). V: I. Bijuklič (ur.) in M. Sardoč (ur.), *Osnovni pojmi in dileme državljanske vzgoje*, 117–122. Ljubljana: Civitas/i2.
- Pajnik, Mojca (2019): Media Populism on the Example of Right-Wing Political Parties' Communication in Slovenia. *Problems of Post-Communism* 66 (1): 21–32.
- Pajnik, Mojca, Roman Kuhar, Iztok Šori in Mojca Frelj (2013): *Populism in the Slovenian context: Project RAGE, hate speech and populist othering in Europe through the racism, age, gender looking glass*, EC, JUST/2012/FAC/AG/2861, 2013–2015. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Pajnik, Mojca, Iztok Šori in Roman Kuhar (2016): Populism in the Slovenian Context: Between Ethno-Nationalism and Re-Traditionalisation. V: Gabriella Lazaridis (ur.), Giovanna Campani (ur.), Annie Benveniste (ur.), *The Rise of the Far Right in Europe*, 137–160. London: Palgrave Macmillan.
- Pajnik, Mojca in Marko Ribac (2021): Medijski populizem in afektivno novinarstvo. *Javnost/The Public* 28 (suplement 1): 103–121.
- Pajnik, Mojca in Iztok Šori (2021): Ethno-nationalist populism in Slovenia: paving the post-democratic condition. V: Velimir Veselinović (ur.), *Populistički dubovi vremena i izazovi demokraciji: studije o populizmima*. Zagreb: Despot infinitus.
- Panizza, Francisco (2005): Introduction. V: Francisco Panizza (ur.): *Populism and the Mirror of Democracy*, 1–31. London: Verso.
- Polajnar, Neven in Igor Lukšič (2020): Avtoritarizem v kontekstu neoliberalne globalizacije: vzpon avtoritarnega populizma. *Teorija in praksa* 57 (1): 210–231.
- Protner, Zarja (2015): Populistične skrajno desne stranke v evropskem parlamentu – pohod na Evropo. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 43 (260): 179–180.
- Pušnik, Maruša (2017): Dinamika novičarskega diskurza populizma in ekstremizma: moralne zgodbe o beguncih. *Dve domovini* 45: 137–152.
- Reinfeldt, Sebastian (1998): The Symbolic Politics of »We«. V: Rade Iveković (ur.) in Neda Pagon (ur.), *Otherhood and Nation*, 75–84. Ljubljana: Instituti Studiorum Humanitatis.

- Reinfeldt, Sebastian (2000): *Mi proti njim*. Dostopno prek <http://mediawatch.mirovni-institut.si/bilten/seznam/08/avstrija/#>, 10. 11. 2023.
- Revelli, Marco (2019): *The New Populism: Democracy Stares Into the Abyss*. London: Verso.
- Ribač, Marko (2021): *O medijskem populizmu*. Prispevek na simpoziju raziskovalnega programa Enakost in človekove pravice v dobi globalnega vladovanja, »Izključevalne ideologije ter vloga institucij in družbenih gibanj«, Ljubljana, 28. 1. 2021.
- Rizman, Rudi (1998): Radikalna desnica na Slovenskem. *Teorija in praksa* 35 (2): 249–270.
- Rizman, Rudi (2008): »Onkraj demokracije« kot demobilizacija (depolitizacija) družbe in izziv populizma. V: Mojca Drčar Murko (ur.), *Pet minut demokracije: podoba Slovenije po letu 2004*, 55–67. Ljubljana: Liberalna akademija.
- Rooduijn, Matthijs in Sarah de Lange (2023): *The resurgence of agrarian populism*. The Loop, ECPR's Political Science Blog. Dostopno prek <https://theloop.ecpr.eu/the-resurgence-of-agrarian-populism/>, 23. 10. 2023.
- Rutar, Tibor (2019): Mikrotemelji populističnega kolektivnega delovanja: primer nacizma. V: Miroljub Ignjatović, (ur.), Aleksandra Kanjua-Mrčela (ur.) in Roman Kuhar (ur.): *Družba in družbena gibanja 50 let po 1968*, 112–116. Ljubljana: Slovensko sociološko društvo.
- Sajó, András (2021): *Ruling by Cheating. Governance in Illiberal Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schmuck, D., J. Matthes in H. Boomgaarden (2017): Austria: Candidate-centered and anti-immigrant right-wing populism. V: Toril Aalberg (ur.), Frank Esser (ur.), Carsten Reinemann (ur.), Jesper Strömbäck (ur.) in Claes De Vreese (ur.), *Populist Political Communication in Europe*, 85–98. New York: Routledge.
- Smilova, Ruzha (2022): The ideational Core of Democratic Illiberalism. V: András Sajó (ur.), Renáta Uitz (ur.) in Stephen Holmes (ur.), *Routledge Handbook of Illiberalism*, 177–202. New York, London: Routledge.
- Strøm, Kaare in Wolfgang C. Müller (1999): *Policy, office, or votes? How political parties in Western Europe make hard decisions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Šori, Iztok (2015): Za narodov blagor: skrajno desni populizem v diskurzu stranke Nova Slovenija. *Časopis za kritiko znanosti* 43 (260): 104–117.
- Taggart, Paul (2000): *Populism*. Buckingham, Philadelphia: Open University Press.
- Tóka, Gábor (2014): Constitutional Principles and Electoral Democracy in Hungary. V: Ellen Bos (ur.) in Kálmán Pócsa (ur.), *Constitution Building in Consolidated Democracies: A New Beginning or Decay of a Political System?* Baden-Baden: Nomos Verlag.
- Tooez, Adam (2021): *Shutdown: How Covid Shook the World's Economy*. London: Allen Lane.

- Toplišek, Alen (2019): Between populism and socialism: Slovenia's Left party. V: Giorgos Katsambekis (ur.) in Alexandros Kioupkiolis (ur.), *The Populist Radical Left in Europe*, 73–92. New York, London: Routledge.
- Vezjak, Boris (2012). *Ad populum: analize družbenega diskurza*. Maribor: Subkulturni azil.
- Vezjak, Boris (2016): *Medijske podobe predsednika republike Boruta Pahorja*. Maribor: Aristej.
- Vormann, Boris in Michael D. Weinman (ur.) (2020): *The Emergence of Illiberalism. Understanding a Global Phenomenon*. London, NY: Routledge.
- Weyland, Kurt (2001): Clarifying a Contested Concept: Populism in the Study of Latin American Politics. *Comparative Politics* 34 (1): 1–22.

Kriza prava in instrumentalizacija pravnih predpisov za družbeni nadzor v času epidemije

Uvod: cilji prispevka ter ozadje pravnih podlag za epidemiološke ukrepe

Analiza ustavnopravne presoje predpisov za obvladovanje epidemije nove koronavirusne bolezni (covid-19) v obdobju 2020–2022 zahteva premislek o vlogi prava v družbi, o oblastni instrumentalizaciji prava za doseganje različnih političnih ciljev ter o vlogi ustavnega sodišča kot varuha ustave.¹ Slednje je za ohranjanje sistema ustavne demokracije bistveno ne le nasploh, temveč predvsem v časih, ki jih pretresajo krize najrazličnejših vrst, naj si bodo to gospodarske oziroma finančne krize, epidemije, naravne ali ekološke katastrofe, vojne, državljanski nemiri ali drugi notranji ali mednarodni konflikti. V obdobju, ko so se bile vse države sveta prisiljene spopasti z epidemijo globalnih razsežnosti, ki je zlasti v prvem obdobju pomenila resno zdravstveno tveganje ne le za imunokompromitirane in starejše ljudi, temveč tudi za vse ostale, se je ponovno pokazal pomen vloge ustavnega

1 Ustavno sodišče je pristojno, med drugim, za presojo skladnosti zakonov z ustavo, za presojo skladnosti podzakonskih aktov (kamor sodijo tudi vladni odloki) z zakoni in ustavo ter za obravnavo ustavnih pritožb zaradi kršitev človekovih pravic in temeljnih svoboščin s posamičnimi akti. Glej 160. člen Ustave Republike Slovenije (2021/1991).

sodišča, pa tudi drugih nadzornih mehanizmov,² v razmerju do izvršilne in zakonodajne veje oblasti. Interveniranje države za zamejevanje okužb je bilo vsekakor potrebno za zavarovanje zdravja in življenja prebivalcev.

Za namen tega prispevka puščam ob strani vprašanje, kako intenzivna bi morala biti ta državna intervencija in katere države so imele prav – tiste, ki so utemeljile svoje politike boja proti epidemiji na skrajno restriktivnih pristopih in zaprtih javnega življenja, ki so intenzivno posegli v pravice in svoboščine posameznikov, ali tiste, ki so svoje politike utemeljile na priporočilih in na manj restriktivnem družbenem nadzoru. V večini držav pa se je prek ustavnih in drugih najvišjih sodišč zastavljalo vprašanje, v kolikšni meri sme oblast pri tem poseči v pravice in svoboščine svojih prebivalcev in prebivalk. Kadar so bili posegi prekomerni, so najvišja sodišča v mnogih državah, ne le v Sloveniji, razveljavljala različne ukrepe, ker so bili brez zakonske podlage, nedoločni, presplošni, nesorazmerni, neobrazloženi ter neutemeljeni z vidika znanstvenih dognanj (Tzifakis, 2020: 201; Milinković 2021: 449; Renders, 2021: 432; Dobrovičová, 2022: 289; Flander, 2022: 29–34).

V prispevku se prek analize odločb ustavnega sodišča osredotočam na nekatere ustavnopravne vidike obvladovanja epidemije covida-19 v Sloveniji, in sicer predvsem na način sprejemanja predpisov, na njihovo vsebino ter na ustavnopravno presojo teh predpisov. V prispevku na podlagi izsledkov analize zatrjujem, da je upravljanje z epidemijo pokazalo na avtoritarne težnje oblasti, da bi občutno poglobila družbeni nadzor, in sicer ne le za namen preprečevanja širjenja okužb, temveč tudi za namen discipliniranja prebivalstva.³ Opozorim tudi na pomen sistema zavor in ravnovesij v državnem ustroju (Bardutzky in Zagorc, 2021), v katerem ima pomembno funkcijo ustavno sodišče, kar se je potrdilo tudi v času epidemije.⁴ Izkazuje se namreč, da je v obdobju 2020–2022 obstajala ne le javnozdravstvena kriza zaradi nezadostnih in neustreznih zdravstvenih kapacitet za odzivanje

2 Na primer različnih državnih institucij, pristojnih za nadzor in spoštovanje pravnih predpisov na različnih področjih zakonskega urejanja, denimo sodišča, Varuh človekovih pravic, Informacijski pooblaščenec, Računsko sodišče, Zagovornik načela enakosti in drugi.

3 Družbeni nadzor je bil že z zapovedjo fizične distance sam po sebi okrepljen, saj se je družbeno življenje v velikem obsegu premaknilo v digitalno sfero, dodatno pa je bil okrepljen še z uporabo telefonskih aplikacij za sledenje stikom in z izkazovanjem pogoja cepljenosti, prebolewnosti ali testiranosti (Završnik in Šarf, 2021).

4 Pri tem se je bistveno zavedati, da imajo ustavna sodišča v sodobnem času razvita prefinjena orodja za tehtanje očitkov kršitev ustavnih pravic, ta pa za tovrstne krize, kot je bila epidemija, morda niso vedno najbolj uporabna, zato tudi njihova ustavna presoja ni ravno najbolj zanesljiva (Haack, 2022: 88).

na širjenje okužb, temveč tudi kriza v sferi prava, pravnih načel in uporabe pravnega instrumentarija, kot ga predvideva ustava.

Kot krizo prava, obravnavano v prispevku, razumem sistematično razgradnjo pravnega sistema z rušenjem uveljavljene hierarhije pravnih aktov ter z oblastno zlorabo odlokov za namen družbenega nadzora v času epidemije. Večina ukrepov za zaježitev epidemije se je namreč izvajala prav na podlagi vladnih odlokov, torej podzakonskih aktov, za katere temeljna pravna načela zahtevajo, da imajo jasno zakonsko podlago. Ti podzakonski akti so se sprejemali v naglici, začeli so veljati naslednji dan po objavi v uradnem listu, če so bili sploh objavljeni, neprestano so se spreminjali, večkrat niso bili logični in jasni, državni organi so jih različno razlagali, naslovniki (prebivalstvo in pravne osebe) pa so jih različno razumeli ali pa jih sploh niso razumeli. Očiten primer je bilo nudenje gostinskih storitev, ki naj bi bilo prepovedano, kasneje pa se je izkazalo, da je ministrstvo, pristojno za gospodarstvo, štel, da je nudenje gostinskih storitev dopustno na podlagi pogodbe med dvema pravnima osebama (B2B, *business to business*). Ker o tem javnost in velika večina ponudnikov nista vedeli ničesar, je bila informacija šokantna, zaupanje v način upravljanja epidemije pa je dodatno upadlo (G. C., L. Š., 2021). Pogosto so bile norme povsem nesmiselne in krivične, kar se je, denimo, odrazilo v primeru, ko je policija dostavljavca hrane, ki je na Prešernovem trgu malical, oglobila, ker na javnem mestu ni nosil maske (Lebinger, 2020). Ob različnem tolmačenju določb zaradi nejasnosti odlokov so bili problematični tudi skrajno kratki roki in način informiranja javnosti o nadaljnjih ukrepih. Pravne osebe (trgovine, različni ponudniki storitev) so se smele odpirati in zapirati brez jasne vnaprejšnje napovedi, večkrat pa so za to, da lahko začnejo naslednji dan delovati ali da ne smejo več delovati, izvedele v poznih večernih poročilih.⁵

5 O različnem razlaganju pogosto nesmiselnih predpisov tudi na ravni državnih institucij priča moja osebna izkušnja. V moji družini smo za covidom-19 zboleli v prvem letu epidemije. Za potrditev okužbe smo pridobili t. i. potrdilo PCR, s katerim smo izkazovali status prebolewnikov. Pred velikonočnimi prazniki leta 2021 so se pojavile napovedi, da bo vlada za čas praznikov z odlokom prepovedala oziroma skrajno otežila pogoje za vstop in izstop iz države. Dan pred začetkom praznikov je bil objavljen odlok, ki je vstop in izstop iz države omogočal le nekaterim specifičnim skupinam prebivalstva, na splošno pa je bil vstop in izstop dovoljen le prebolewnikom in cepljenim posameznikom. Cepivo takrat še ni bilo splošno dostopno, saj so bile do njega upravičene le nekatere najbolj zdravstveno ogrožene ranljive skupine, kar je pomenilo, da so možnost vstopa in izstopa iz države lahko izkoristili predvsem prebolewniki. Moja družina je načrtovala velikonočni oddih v drugi državi, zato smo nestrpnost pričakovali nova pravila odloka ter jih natančno analizirali. Ugotovili smo, da na podlagi odloka kot prebolewniki z izkazano okužbo v obdobju preteklih šestih mesecev lahko potujemo iz države. Iz previdnosti smo lastno razlago odloka preverili še v dveh

Čas epidemije je bil torej čas poplave stotin odlokov, ki so bili pogosto nejasni, nepredvidljivi in zato v nasprotju z obveznostjo oblasti, da določajo jasne, skladne in lahko razumljive norme (Bardutzky in Zagorc, 2021). Avtorji so to obdobje opisali različno, med drugim kot »erozija prava« (Flander, 2021) in »pravno huliganstvo« (Pirc Musar v Al. Ma., 2021). Sama bi obdobje imenovala kot obdobje krize prava. Ob tem se zastavi vprašanje, kaj je kriza. Kriza je zgodovinsko uveljavljen izraz. Kot jo razlaga Koselleck, kriza pomeni negotovost, trpljenje in preizkušnjo ter neznan izid v prihodnosti (Koselleck v Jalušič v tej knjigi). Opredeli štiri možne rabe krize v kontekstu dojemanja zgodovinskega časa: prvič, kriza kot serija dogodkov, ki se strnejo v trenutek, ko je potrebno odločno delovanje; druga raba uokviri krizo kot trenutek, po katerem bosta zgodovina in človeško bivanje za zmeraj spremenjena; tretja raba opredeljuje krizo kot vsako situacijo, ki ogroža obstoj neke države ali človeške skupnosti, četrta raba pa razume krizo kot prehodno obdobje, ki izhaja iz logike nekega predhodnega razvoja (ibid.). Kriza prava lahko ustreza katerikoli od štirih rab pojma kriza. Po prvi rabi je krizo tvorila serija nezakonitih korakov na področju sprejemanja protiustavnih in nezakonitih predpisov, ki so se zaradi zdravstvene krize tolerirali, nato pa so zaradi pravno nevzdržnega položaja, ki so ga ustvarili, zahtevali odločno delovanje. Del tega delovanja je pokazalo tudi ustavno sodišče (pa tudi drugi nadzorni organi) z vedno bolj odločnimi presojami ustavnosti, del takega delovanja pa je izostal, kot bom pokazala v nadaljevanju. Kriza prava ustreza tudi drugi rabi pojma kriza (kot trenutka, po kateri bosta človeštvo in zgodovina spremenjena), saj relief pravne države po nekajletnem malomarnem oblastnem ravnanju s pooblastili na področju sprejemanja predpisov ne bo nikoli več isti. Morda je še najmanj uporabna tretja raba, saj težko trdimo, da je bil zaradi krize prava že ogrožen obstoj države ali človeške skupnosti, gotovo pa bi ob nadaljevanju takšne krize prava že lahko govorili o nevarnosti obstoja države, kot jo poznamo, tj. o spreminjanju republike v iliberalno državo, k čemur se vrnem kasneje. Četrta raba tudi ni povsem neuporabna – epidemija, v kateri je prišlo do krize prava, je vedno le prehodno obdobje, prav tako je prehodnega značaja tudi vsakršna vlada,

klicnih centrah. Na klicnem centru Nacionalnega inštituta za javno zdravje so nam zatrili, da je izhod iz države prepovedan za vse razen za posebne izjeme (ki niso vključevale prebolewnikov) ter da imajo navodilo, da morajo o tem poučiti vse klicatelje. Po usmeritvi informatorja v klicnem centru na pravo določbo odloka, ki je opredeljevala drugače, torej da poleg posebnih izjem državo lahko zapustijo tudi cepljeni in prebolewniki, smo doživeli opravičilo in priznanje, da so bila njihova navodila napačna. Tolmačenje določb smo preverili še na klicnem centru Policije, katere informator je skladno z odlokom potrdil, da prebolewniki z izkazano okužbo s potrdilom o pozitivnem testu PCR lahko zapustijo državo.

tudi takšna, ki epidemijo izkoristi za krepitev svojih avtoritarnih teženj, s tem pa je prehodnega značaja tudi sama kriza prava. Kriza kot večpomenski dogodek ima lahko različne razsežnosti, npr. lahko je dolgoročna ali kratkoročna, lahko vsebuje propad, denimo, institucij ali politične ureditve, ali pa gre za strukturne krize (Bergman-Rosamond et al. v Jalušič v tej knjigi). V vsakem primeru je bila tudi kriza prava trenutek, ki je spodbudil politično mišljenje (Arendt v Jalušič v tej knjigi), kar se kaže tudi v mnogih objavah, tudi na področju kritike instrumentalizacije pravnih predpisov, s katerimi so oblasti krepile svoj družbeni nadzor.

H krizi prava je zaradi zadržanosti in omahovanja pri razveljavljanju očitno protiustavnih predpisov prispevalo tudi ustavno sodišče. Tri leta tovrstnega dogajanja so za ustavno sodišče predstavljala neusahljiv vir vsebin za ustavnosodno presojo. Mnogi naslovniki nepregledne množice novih pravil in ukrepov so menili, da ti posegajo v njihove pravice in svoboščine, za zavarovanje katerih so se množično obračali na ustavno sodišče.⁶ Slednje pa je s tem dobilo priložnost, da se o njih izreče. V prispevku analiziram ključne sodbe ustavnega sodišča in v analizi pokažem, na kakšen način se je odzivalo na ustavnopravne izzive, ki sta jih povzročili izvršilna in zakonodajna veja oblasti, pa tudi kje je odziv ustavnega sodišča izostal.

Pomen preverjanja utemeljenosti predpisov v času »vladanja z odloki«

Izvršilna veja oblasti je v času epidemije nedopustno dolgo »vladala z odloki«, kar razumemo kot problematičen način vladovanja že iz časa nacistične Nemčije.⁷ Mnogi od teh odlokov so vsebovali problematične določbe ali pa niso bili utemeljeni na zadostni zakonski podlagi, zaradi česar je bila njih presoja pred ustavnim sodiščem ključna. Prva odločba, v kateri je ustavno sodišče odločilo o ukrepu iz odloka za obvladovanje epidemije, se je nanašala na prepoved prehajanja občinskih meja (Odločba Ustavnega sodišča Republike Slovenije, 2020)⁸. Odločba je bila izdana 27. 8. 2020, torej pet

6 Iz naslova epidemije se je povečal tudi pripad zadev na Ustavno sodišče. V letu 2019 je na ustavno sodišče prispelo 1599 novih zadev, leta 2020 pa 1319 novih zadev, poleg tega pa še 570 t. i. množičnih zadev, skupaj 1889 zadev (Ustavno sodišče Republike Slovenije, 2020: 83; Ustavno sodišče Republike Slovenije, 2021: 76).

7 Več o tem v Fraenkel, 1941. Glej tudi Schupmann, 2017.

8 Odločba Ustavnega sodišča Republike Slovenije (2020): Uradni list Republike Slovenije št. 128/20, 25. september. Pobuda se je nanašala na več odlokov, njihova skupna značilnost pa je bila, da so prepovedovali gibanje izven meja občin za prebivalstvo nasploh, razen za

mesecev in pol po tem, ko je minister za zdravje z odredbo razglasil epidemijo (Odredba, 2020).⁹ Ustavno sodišče se je, upoštevajoč siceršnje večletno trajanje ustavnosodne presoje na ustavnem sodišču, s prvo odločbo relativno hitro odzvalo na nov izziv. Spomnimo, da je vlada v prvem letu epidemije z več odloki prebivalstvu prepovedala gibanje zunaj meja občine prebivališča (Odlok 2020a¹⁰; Odlok 2020b¹¹), da bi zamejila porast okužb, ustavno sodišče pa je s šibko večino petih sodnikov ugotovilo, da prepoved ni bila neskladna z ustavo. Omejitev je presojalo z vidika 32. člena ustave, ki zagotavlja svobodo gibanja.¹² Ugotovilo je, da določbe odlokov nedvomno posegajo v pravico do svobode gibanja znotraj države. Poseg v človekove pravice je po tretjem odstavku 15. člena ustave dopusten samo, če to ustava izrecno določa ali pa zaradi varstva človekovih pravic drugih. Slednje pomeni, da je poseg dopusten, če prestane t. i. strogi test sorazmernosti, ki izhaja iz načel pravne države iz 2. člena ustave. Večina sodnikov je zavzela stališče, da je poseg dopusten, ker zasleduje ustavno dopustne cilje obvladovanja epidemije, hkrati pa ga je označila kot primernega, nujnega in sorazmernega.

Kot izhaja iz obrazložitve, je na odločitev večine sodnikov bistveno vplivalo dejstvo, da je bila epidemija še v zgodnji fazi, da je šlo za nalezljivo bolezen, »ki je bila še zlasti v začetku njenega pojavljanja prebivalcem neznana, predvsem pa večinoma znanstveno in medicinsko neraziskana« in da je šlo za »hudo nalezljivo bolezen«, ki je »v državi izbruhnila prvič« (Odločba Ustavnega sodišča Republike Slovenije, 2020). Večina je opozorila, da tudi stroka ni bila enotna o tem, kateri ukrepi so primerni za varovanje javnega zdravja,

tiste, ki so lahko izkazali, da sodijo med izjeme, ki so jih odloki določali. Kljub temu da so nekateri izpodbijani odloki v času odločanja sodišča prenehali veljati, je ustavno sodišče pobudo za presojo nekaterih določb odlokov sprejelo v obravnavo, saj so se ob njihovi presoji odpirala pomembna precedenčna ustavnopravna vprašanja in so neposredno učinkovala na pravni položaj pobudnika.

- 9 Odredba o razglasitvi epidemije nalezljive bolezni SARS-CoV-2 (COVID-19) na območju Republike Slovenije (2020): Uradni list Republike Slovenije, št. 19/20, 12. marec.
- 10 Odlok o začasni splošni prepovedi gibanja in zbiranja ljudi na javnih mestih in površinah v Republiki Sloveniji ter prepovedi gibanja izven občin (2020a): Uradni list Republike Slovenije, št. 38/20 in 51/20, 14. april.
- 11 Odlok o začasni splošni prepovedi gibanja in zbiranja ljudi na javnih krajih, površinah in mestih v Republiki Sloveniji ter prepovedi gibanja izven občin (2020b): Uradni list RS, št. 52/20 in 58/20, 24. april.
- 12 Prvi in drugi odstavek 32. člena Ustave RS (2021/1991) se glasita: »Vsakdo ima pravico, da se prosto giblje in si izbira prebivališče, da zapusti državo in se vanjo kadarkoli vrne. Ta pravica se sme omejiti z zakonom, vendar samo, če je to potrebno, da bi se zagotovil potek kazenskega postopka, da bi se preprečilo širjenje nalezljivih bolezni, se zavaroval javni red, ali če to zahtevajo interesi obrambe države.«

zato je oblastem, ki so imele dolžnost varovanja javnega zdravja, priznala široko polje presoje, katere ukrepe uporabiti v ta namen. Upoštevala je dognanje, da se možnost širjenja virusa zmanjša, če so stiki med ljudmi bolj omejeni, ter da je razširjenost virusa po občinah različna, prepoved zapuščanja lastne občine pa naj bi zmanjšala vnose okužb v manj prizadete občine. Vse navedeno je tesno večino ustavnega sodišča prepričalo, da ukrepa omejitve gibanja na občino prebivališča ni označilo za prekomernega. Ustavno sodišče je v tej odločbi obširno citiralo nastope vodilnih predstavnikov oblasti na tiskovnih konferencah, kar kaže na to, da so njihovi previdnostno naravnani javni nastopi močno vplivali na presojo večine sodnikov.

Pri tej odločbi je nenavadno, da se je v njej večina sodnikov opredelila do ustavne skladnosti odloka samega po sebi, ne pa tudi do skladnosti Zakona o nalezljivih boleznih, na katerem je odlok temeljil, z ustavo. Ustavno sodišče se je torej spustilo neposredno v presojo podzakonskega akta, namesto da bi ocenjevalo tudi ustreznost zakonske podlage za sprejem takega podzakonskega predpisa, čeprav je obsežni del pobud za presojo ustavnosti vseboval argumente o tem, da je zakonska podlaga protiustavna. Na to je, kot izhaja iz odklonilnih ločenih mnenj, opozarjala tudi manjšina ustavnih sodnikov in sodnic, ki je bila preglasovana (npr. Mežnar, 2020).

Danes lahko zaključimo, da iz te odločbe sodišča na vsebinski ravni izhaja precejšnja stopnja benevolentnosti do vladnega ukrepanja. Vladi je bilo podeljeno široko zaupanje, da bo sprejemala odločitve, utemeljene na strokovnosti, ravnala skrbno v razmerju do drugih pravic in svoboščin prebivalstva ter zagotavljala ravnotežje, ki bo omogočalo, da bo gospodarstvo kljub nekaterim posegom v svoboščine posameznikov delovalo naprej in s tem ne nazadnje zagotavljalo takšno gospodarsko aktivnost, ki bo ohranjala ustrezno raven blaginje v državi. Z današnjega gledišča, ko je jasno, da je bil pravni sistem v času sprejemanja protiepidemičnih odlokov v hudi krizi, je odločba videti kot naivna pritrditev, da je bilo ravnanje oblasti pravilno. Šele kasneje je ustavno sodišče priznalo, da pri tem prihaja do hudih sistemskih napak. Na preveliko benevolentnost sodišča so v ločenih mnenjih opozarjali sodniki in sodnice, ki so glasovali proti ter opozarjali, da bo olajševanje dela izvršilni veji oblasti s tovrstnimi odločbami vodilo v nadaljnje poseganje v pravice in svoboščine (Čeferin, 2020). Potrdilo se je, da je v zahtevnih razmerah večina na ustavnem sodišču bila pripravljena dopustiti tudi očitno protiustavne ukrepe, če so ti vsaj potencialno lahko prispevali k zaježitvi širjenja okužb (Flander, 2021: 61).

Ob tej velikodušnosti je ustavno sodišče izvršilni veji oblasti v tem obdobju postavilo le eno omejitev. Sodišče je namreč že aprila 2020, pred

vsebinskim odločanjem o prepovedi zapuščanja lastne občine, začasno zadržalo izvrševanje tiste določbe odloka, ki je trajno, do njihove izrecne odprave, prepovedala prehajanje občinskih meja. Sodišče je ob začasnem zadržanju izvršilni veji oblasti podalo napotek, da mora vlada »vsakih sedem dni na temelju mnenja stroke preverjati, ali so epidemiološki ukrepi še potrebni za doseganje cilja preprečevanja širjenja bolezni covid-19, ter da jih mora ob upoštevanju strokovnih razlogov podaljšati, spremeniti ali odpraviti, o svojih odločitvah pa mora obvestiti javnost« (Sklep Ustavnega sodišča Republike Slovenije, 2020a)¹³. To pomeni, da je vlado podučilo, da ukrepi ne smejo biti določeni kot trajni, dokler jih vlada ne odpravi, temveč morajo biti že v izhodišču določeni kot začasni z veljavnostjo do sedem dni. Vladi pa je naložilo, da jih vsakih sedem dni preverja in utemeljuje njihovo nadaljnjo upravičenost, če je ta podana. Odločitev je pomembna v tem, da je relativno zgodaj v epidemiji določila pravila igre in zamejila težnje, da bi lahko ukrepi vlade trajali nedoločen čas ter se na ta način lažje izognili sodnemu nadzoru.

Pomen javne objave splošnih pravnih aktov v uradnih glasilih

Do prvega resnejšega priznanja katere od državnih institucij, da pravni sistem z nepreglednim sprejemanjem odlokov in nejasnimi pravnimi podlagami za epidemiološke ukrepe postaja kaotičen, je prišlo ob odločbi ustavnega sodišča, s katero je slednje za protiustavno razglasilo zaprtje šol za otroke s posebnimi potrebami (Delna odločba in sklep Ustavnega sodišča Republike Slovenije, 2020)¹⁴. Ta odločba je bila izdana decembra 2020, torej devet mesecev po razglasitvi epidemije, ko so bile šole že drugič dlje časa zaprte. Ko je ustavno sodišče presojalo skladnost zaprtja šol z ustavo, je ugotovilo, da je odločitev o zaprtju šol temeljila na odloku, ki je bil sicer ustrezno sprejet in objavljen v uradnem listu, sledila pa mu je vrsta sklepov o podaljšanju veljavnosti odloka, ki niso bili objavljeni v uradnem listu. Ustavno sodišče je pojasnilo, da so bili ti sklepi po vsebini t. i. splošni pravni akti, ki so učinkovali na pravni položaj nedoločenega kroga ljudi, to pa pomeni, da je bilo mogoče presojati njihovo skladnost z ustavo. Ustavno sodišče je moralo opozoriti, da okoliščina, da sklepi niso bili objavljeni, vpliva na njihovo veljavnost in posledično na veljavnost ukrepov iz prvega odloka, vključno z

13 Sklep ustavnega sodišča Republike Slovenije št. U-I-83/20-10, 16. april 2020.

14 Delna odločba in sklep Ustavnega sodišča Republike Slovenije (2020): Uradni list Republike Slovenije št. 179/20, 3. december 2020.

ukrepom zaprtja šol. Ustavno sodišče je v tej odločbi torej ponovno spomnilo na naslednje pravne osnove:

»Preden predpisi začnejo veljati, morajo biti objavljeni. Predpis začne veljati petnajsti dan po objavi, če ni v njem drugače določeno. Državni predpisi se objavljajo v državnem uradnem listu (glej 154. člen Ustave). Ker obravnavani sklepi Vlade niso bili objavljeni v Uradnem listu Republike Slovenije, torej niso mogli začeti veljati« (Delna odločba in sklep Ustavnega sodišča Republike Slovenije, 2020).

Ti sklepi se zato niso smeli več uporabljati, torej za zaprtje šol, razen za prvih sedem dni, ko so bile zaprte na podlagi pravilno objavljenega odloka, ni bilo pravne podlage. Zaradi zaprtja šol je bil sprejet tudi sklep ministrice za šolstvo o uvedbi šolanja na daljavo, vendar tudi ta ni bil objavljen v uradnem listu, čeprav bi moral biti, saj gre po vsebini za splošni pravni akt, ki se nanaša na nedoločeno število ljudi. Ker tudi ta sklep ministrice ni bil objavljen, ni začel veljati in se ne bi bil smel uporabljati. V nadaljnjem sklepu, izdanem v isti obravnavani zadevi, je ustavno sodišče nekaj tednov kasneje še začasno zadržalo odlok v delu, ki je urejal zaprtje vzgojno-izobraževalnih zavodov za otroke s posebnimi potrebami, ter odredilo, da se morajo ti zavodi takoj po novem letu odpreti (Sklep Ustavnega sodišča Republike Slovenije, 2020c).¹⁵ O ustavni skladnosti zaprtja šol na splošno pa ustavno sodišče nikoli ni odločalo, saj so do trenutka, ko je prišla na vrsto vsebinska obravnava zaprtja šol, odloki na to temo že prenehali veljati.

Odločanje v zadevi zaprtih šol za otroke s posebnimi potrebami ima dva pomena; ne le, da je sodišče z odločitvijo zagotovilo odprtje šol s prilagojenim programom za najšibkejše skupine otrok, temveč je razkrilo tudi omalovažujoč odnos oblasti do ravnanja z instrumentarijem pravnih predpisov, s katerimi razpolaga skladno z ustavnopravnim redom v državi. Ugotovitev, da se odloki ne objavljajo v uradnih listih, temveč da se spremembe vsebin odlokov s sklepi objavljajo samo na spletnih straneh vlade, kar so nekateri predstavniki oblasti sodeč po njihovih javnih nastopih in odzivih na odločbo ustavnega sodišča šteli za povsem zadostno, je razkrila šokantno nizko zavedanje predstavnikov politike (Bardutzky in Zagorc, 2021) o pomenu ustavne določbe o obveznosti javne objave predpisov v uradnem glasilu države. Če kdaj, je bil vtis krize prava in krize oblasti v tistem trenutku na vrhuncu.

15 Sklep Ustavnega sodišča Republike Slovenije (2020c): Uradni list Republike Slovenije št. 58/20, 21. december.

Pomen ustreznosti zakonske podlage za sprejemanje podzakonskih aktov

Medtem ko je bilo ustavno sodišče v prvem letu epidemije (2020) do izvršne in zakonodajne oblasti relativno prizanesljivo in je pri vsebinski presoji odlokov upoštevalo nenadnost epidemije nepoznane bolezni, na katero se oblasti niso imele časa ustrezno pripraviti, je s potekom časa prizanesljivost začela nekoliko bledeti. Ob množičnem vlaganju pobud za presojo ustavnosti odlokov in preizpraševanju ustreznosti pravnih podlag za sprejemanje teh odlokov je prišel čas tudi za odgovor na najtežje vprašanje: ali je Zakon o nalezljivih boleznih (2006)¹⁶, ki naj bi predstavljal pravno podlago za vse ukrepe, sploh skladen z ustavo? In posledično, ali je na njegovi podlagi še dopustno sprejemanje odlokov, s katerimi se je posegalo v svobodo gibanja ter v dostop do dobrin in storitev, glede na nove informacije o značilnostih covida-19, ki tedaj ni bil več tako nova in nevarna bolezen? Negativen odgovor na ta vprašanja v zgodnji fazi epidemije bi lahko ob razveljavitvi edinega zakona, ki je omogočal sprejemanje ukrepov, povzročil dodatne dimenzije krize prava, zato ni nenavadno, da je čas za presojo teh vprašanj nastopil šele v drugem letu epidemije.

Odgovor na zastavljeno vprašanje je bil negativen. Ustavno sodišče je namreč ugotovilo, da sta določbi 2. in 3. točke prvega odstavka 39. člena Zakona o nalezljivih boleznih (2006) v neskladju z ustavo. Določbi sta vsebovali temeljno pooblastilo izvršilni oblasti, da lahko odredi ukrepe za preprečevanje širjenja nalezljivih bolezni, vključno z omejitvijo gibanja in s prepovedjo zbiranja in združevanja. Vendar pa je bilo zakonsko pooblastilo preohlapno, saj je vladi prepustilo, da »po lastnem preudarku izbira načine (vrste), obseg in trajanje omejitev, s katerimi se (tudi zelo intenzivno) posega v svobodo gibanja (lahko tudi vseh) prebivalcev« in tudi v svobodo zbiranja in združevanja. Zakonska določba je torej dopuščala arbitrarno poseganje v pravice posameznikov z odloki, to pa je bilo v temeljnem nasprotju z načelom zakonitosti in tudi z ustavnimi načeli predvidljivosti in pravne varnosti. Posledično je sodišče kot neskladne z ustavo spoznalo tudi odloke, ki so bili sprejeti na podlagi neustavnih zakonskih določb (Odločba Ustavnega sodišča Republike Slovenije, 2021a: tč. 96)¹⁷. To je bila točka odločnega odziva na krizo, z namenom, da se kriza prava,

16 Zakon o nalezljivih boleznih. (2006). Uradni list Republike Slovenije št. 33/06, 30. marec.

17 Odločba Ustavnega sodišča Republike Slovenije (2021): Uradni list Republike Slovenije št. 88/21, 3. junij.

povzročena z nepremišljenim sprejemanjem predpisov in njihovo instrumentalizacija, zameji.

Kljub ugotovljeni protiustavnosti zakonskih določb Zakona o nalezljivih boleznih je z načinom izvršitve sodišče določilo, da se določbi uporabljata še naprej. Moralo je namreč zagotoviti vsaj toliko pravne podlage za nadaljnje sprejemanje odlokov, kolikor je je obstajalo dotlej. Nikoli namreč ni povsem jasno, ali se bo zakonodajalec pravočasno odzval in sprejel ustrezne predpise na podlagi napotkov ustavnega sodišča v roku, določenem z ustavnosodno odločbo. Zato bi bila razveljavitev delov 39. člena Zakona o nalezljivih boleznih še poglobila krizo prava, ki je že tako ali tako bila prisotna.

Posledica ugotovitve, da je edina zakonska materija, ki je sploh omogočala sprejemanje ukrepov z odloki, neskladna z ustavo, je bila v tem, da so začeli drug za drugim »padati« tudi drugi ukrepi, določeni z odloki. Med pomembnejšimi omenimo tiste ukrepe, s katerimi so izvršilne oblasti posegle v pravico do zbiranja in združevanja iz 42. člena ustave, saj so bili z odloki prepovedani vsakršni shodi oziroma v določenih obdobjih shodi več kot desetih oseb. V razmerju do teh svoboščin je ustavno sodišče ustrezno odigralo svojo vlogo varuha ustave. Dne 15. aprila 2021 je najprej začasno zadržalo izvajanje vladnega odloka v delu, ki začasno prepoveduje prireditve, shode in zborovanja (Sklep Ustavnega sodišča Republike Slovenije, 2021)¹⁸, junija 2021 pa tudi ugotovilo, da so bili vladni odloki o omejitvi gibanja in združevanja zaradi preprečevanja širjenja covida-19 v delu, v katerem so prepovedovali shode oz. jih omejevali na do deset udeležencev, neskladni z ustavo, saj ni bilo izkazano, da bi bila takšna omejitev nujna (Odločba Ustavnega sodišča Republike Slovenije, 2021b)¹⁹. V tej odločbi je ustavno sodišče tudi prvič v času svojega obstoja definiralo zgornjo premiso pravice do zbiranja in združevanja iz 42. člena ustave, zato je odločitev resnično zgodovinska. Če bi se tu sklicevali na Kosellecka, bi lahko rekli, da je bila država po tej odločbi zaradi krize, ki jo je prestala in zamejila, nepovratno spremenjena.

Umanjkanje stališča ustavnega sodišča o skladnosti policijske ure z ustavo

V določeni meri pa kriza prava še traja. Ustavno sodišče do danes še ni odločalo o ustavni skladnosti tistih odlokov, ki so prepovedovali svobodno

18 Sklep Ustavnega sodišča Republike Slovenije št. U-I-50/21-19, 15. april 2021.

19 Odločba Ustavnega sodišča Republike Slovenije št. U-I-50/21-39, 17. junij 2021.

gibanje na javnih mestih v nočnem času, torej odlokov o policijski uri. Ta je trajala 174 dni oziroma šest mesecev in je bila med najdaljšimi v Evropi (Demšar, 2021). Policijska ura je bila uvedena prvič po okupaciji v času druge svetovne vojne, zato tega ukrepa ni mogoče šteti za nepomembnega. Ustavno sodišče je imelo o tem prvič priložnost odločiti že nekaj tednov po uvedbi policijske ure, vendar je najprej z nedopustno skromno obrazložitvijo (Bardutzky in Zagorc, 2021) zavrnilo predlog za začasno zadržanje relevantnega odloka (Sklep Ustavnega sodišča Republike Slovenije, 2020b)²⁰. Septembra 2022 pa je zavrglo tudi samo pobudo za ustavno presojo policijske ure (Sklep Ustavnega sodišča Republike Slovenije, 2022)²¹. Priznalo je sicer, da gre pri uvedbi policijske ure in njeni skladnosti z ustavo za posebej pomembno precedenčno ustavnopravno vprašanje, vendar pa po ukinitvi policijske ure ni več videlo verjetnosti, da bi bila ta v prihodnosti še kdaj uvedena. Marca 2023 je ustavno sodišče vnovič zavrglo pobudo, v kateri so pobudniki zatrjevali protiustavnost odlokov, s katerimi je bila uvedena in vzdrževana policijska ura (Sklep Ustavnega sodišča Republike Slovenije, 2023).²² Glavni pogoj, ki naj ne bi bil izpolnjen, je domneva, da ni mogoče razumno predvidevati ponovne uvedbe izpodbijanih ukrepov.

Ta domneva je dvomljiva, saj verjetnost uvedbe tovrstnih ukrepov glede na vse pretekle, sedanje in prihodnje krize v dobi krepitve avtoritarnosti in neliberalnih teženj oblasti nedvomno obstaja,²³ zato bi bila presoja smiselna. Nemško zvezno ustavno sodišče je denimo o skladnosti policijske ure z ustavo odločilo že maja 2021 (Sodba BvR, 2021)²⁴ in skladnost z ustavo potrdilo, pri tem pa je upoštevalo nemško pravno ureditev, urejene zakonske podlage, dobro utemeljitev zakonodajalca, podkrepljeno z znanstvenimi raziskavami, širok nabor izjem, omejenost na regije ter vezanost prepovedi nočnega gibanja na stopnjo rasti okužb v družbi (Gračar, 2021: 37). V slovenskem prostoru pa se še naprej upravičeno sprašujemo, ali so bili odloki o policijski uri skladni z ustavo, sploh glede na to, da je bil za neskladnega z ustavo spoznan člen, na katerem so temeljili, o njegovi neustavnosti pa je opozarjalo več pravnih strokovnjakov in strokovnjakinj (Teršek, 2020;

20 Sklep Ustavnega sodišča Republike Slovenije št. U-I-427/20-21, 5. november 2020.

21 Sklep Ustavnega sodišča Republike Slovenije št. U-I-426/20-57, 15. september 2022.

22 Sklep Ustavnega sodišča Republike Slovenije št. U-I-178/22, 16. marec 2023. Glej tudi delno odklonilno ločeno mnenje k sklepu sodnice Neže Kogovšek Šalamon (Kogovšek Šalamon, 2023).

23 Več o tem glej v delih Pap (2018: 3. poglavje), Sajó (2021) in Sajó et al. (2022).

24 Sodba Ustavnega sodišča Zvezne republike Nemčije (2021): Odločitev BvR št. 781/21, 5. maj 2021.

Flander, 2021; Mežnar 2022).²⁵ Policijska ura je bila ne le časovno dolgotrajna, temveč je trajala dolgo tudi na dnevni ravni (v najdaljšem obdobju devet ur oziroma dve uri več kot v Nemčiji). Hkrati je vsebovala zelo omejen nabor izjem, ki so onemogočale stike z bližnjimi (npr. partnerji) in povsem neškodljivo rekreacijo na prostem, bila pa je tudi v nasprotju s predlogi epidemiologov (Bardutzky in Zagorc, 2021).

Uvedba policijske ure odpira tudi vrsto drugih pomembnih ustavnopravnih vprašanj, kot na primer, ali jo je dopustno razglasiti brez poprejšnje uvedbe izrednega stanja, ki ga predvideva 16. člen ustave. Ta namreč določa pogoje, pod katerimi je dopustno začasno razveljaviti ali omejiti pravice in svoboščine, takšna razveljavitev ali omejitev pa je po ustavi dopustna samo v primeru vojnega ali izrednega stanja, in še to le v tolikšnem obsegu, ki ga takšno stanje zahteva. Postavlja se tudi vprašanje, ali epidemija sploh dopušča uvedbo izrednega stanja ter ali razglasitev izrednega stanja v takih primerih ne bi odprla »Pandorine skrinjice« in okrepila možnosti oblasti z avtoritarnimi težnjami za zlorabo instituta izrednega stanja v prihodnje (prim. Haack, 2022: 87). S perspektive potrebe po kontinuiranem razvoju demokratičnih standardov v državi, pravu in politiki, pa tudi preprečevanju prihodnje krize prava, bi bilo o nekaterih od teh vprašanj nujno zavzeti stališča tudi na ustavni ravni.

Poseg v splošno svobodo ravnanja – maske in razkuževanje rok

V sklepnih fazi epidemije leta 2022 je ustavno sodišče razveljavilo še ukrepe, ki so zahtevali razkuževanje rok in nošenje mask. Tega ni storilo, ker bi bili ti ukrepi nesmiselni, temveč zato, ker zakonodajalec v vseh preteklih dveh letih epidemije ni zagotovil ustrezne zakonske podlage za sprejemanje teh ukrepov²⁶ (Odločba Ustavnega sodišča Republike Slovenije, 2022a)²⁷.

25 Ustavna sodnica Špelca Mežnar je v ločenem mnenju k sklepu, s katerim je bila zavržena pobuda za presojo skladnosti policijske ure z ustavo, zapisala, da o tem, da je bila policijska ura neskladna z ustavo, ni nobenega dvoma. Ti odloki so namreč temeljili na protiustavni zakonski določbi Zakona o nalezljivih boleznih (2006), o kateri je presodilo ustavno sodišče (Odločba Ustavnega sodišča Republike Slovenije, 2021a). Glej odklonilno ločeno mnenje sodnice dr. Špelce Mežnar k sklepu št. U-I-426/20 in sklepu št. U-I-427/20, oba z dne 15. 9. 2022 (Mežnar, 2022).

26 Slednje kaže na posebno hudo malomarnost oblasti, ki je dolžna varovati pravno državo, zlasti pa spoštovati njen ključni sestavni element – načelo zakonitosti.

27 Odločba Ustavnega sodišča Republike Slovenije (2022a): Uradni list Republike Slovenije št. 89/2022, 1. julij.

Ustavno sodišče si je torej odločanje o pravnih podlagah za obvezno nošenje mask in razkuževanje rok izrecno pridržalo za kasnejši čas in o tem ni odločalo takrat, ko je odločalo o ustreznosti in natančnosti opredeljenosti določb Zakona o nalezljivih boleznih nasploh (Odločba Ustavnega sodišča Republike Slovenije, 2021a: tč. 40).

V odločitvi se je naslonilo na temeljno pravno načelo – načelo zakonitosti oziroma načelo legalitete iz 120. člena ustave.²⁸ Slednje pomeni, da so lahko podzakonski predpisi in posamični akti izvršilne oblasti (tako vlade kot upravnih organov) sprejeti le *na podlagi zakona*, kar pomeni, da morajo temeljiti na (dovolj določni) vsebinski podlagi v zakonu, poleg tega pa mora biti njihova vsebina *v okviru zakona*, kar pomeni, da ne smejo preseči njegovega možnega pomena (Odločba Ustavnega sodišča Republike Slovenije, 2022a: tč. 20). Ustavno sodišče je naprej zavzelo stališče, da obveznost razkuževanja rok in nošenja mask v zaprtih javnih prostorih posega v splošno svobodo ravnanja iz 35. člena ustave. Ta določba smiselno dovoljuje posameznikom, da se odločijo tudi o tem, ali se bodo zaščitili pred okužbo ali ne. V splošno svobodo ravnanja se sme, kot v vsako drugo človekovo pravico ali svoboščino, poseči le, če se tako določi z zakonom in če poseg prestopi strogi test sorazmernosti. Ustavno sodišče je nato ugotovilo, da Zakon o nalezljivih boleznih, na katerega se je izvršilna oblast sklicevala pri pripravljanju ukrepov, ne vsebuje določb, ki bi lahko predstavljale jasno pravno podlago za obveznost razkuževanja rok in nošenja mask. Pojasnilo je tudi, da vlada s sklicevanjem na zakonske določbe, ki ji omogočajo, da zaradi epidemije omejuje gibanje na javnih mestih, ne more sprejemati nekih drugih ukrepov, nepovezanih z omejevanjem gibanja (kot je npr. obvezno nošenje mask) (ibid.: tč. 32). Zapoved obveznega nošenja mask in prepoved gibanja na javnih mestih namreč posegata v različne ustavne pravice.

Načelo zakonitosti, na katerega se je naslonilo ustavno sodišče v svoji presoji, je osrednje ustavno načelo, po katerem mora izvršilna oblast za svoje delovanje vedno imeti podlago v zakonu. O tem načelu v pravni stroki ni dvoma, da je osrednje in osnovno ter brez njega ni mogoče misliti hierarhije pravnih norm v državi, utemeljeni na vladavini prava. Za obvarovanje pravnega sistema, ki je zašel v krizo in pri katerem vladanje z odloki brez zakonske podlage ne more ostati brez posledic, je torej uporabilo osnovno orodje, ki ga je imelo na razpolago – načelo zakonitosti, čeprav bi lahko

28 Drugi odstavek 120. člena ustave se glasi: »Upravni organi opravljajo svoje delo samostojno v okviru in na podlagi ustave in zakonov.«

ustavno skladnost odlokov presojalo tudi z drugih vidikov, saj so ti posegali tudi v posamezne človekove pravice in svoboščine.

Opazimo lahko tudi, da je ustavno sodišče s poznim odločanjem o tem vprašanju oblastem zagotovilo veliko časa za zakonsko »pokritje« osnovnih neinvazivnih ukrepov, kot sta nošenje maske in razkuževanje rok. Odločba je bila izdana več kot dve leti po razglasitvi epidemije, čeprav so se posamezniki proti tem ukrepom pritoževali od samega začetka epidemije. Sodišče pri tem ni delovalo formalistično in slepo za realne družbene razmere in brez upoštevanja družbenega konteksta. Nasprotno, upoštevalo je tako realne (krizne zdravstvene) razmere kot tudi družbeni kontekst, zavedajoč se epidemiološke vrednosti preventivnih ukrepov, kot sta razkuževanje rok in nošenje mask v zaprtih prostorih. Ob jasnem spoznanju, da zakonodajna in izvršilna veja oblasti ne ukrepata s ciljem zagotovitve zakonske podlage za svoje delovanje, kljub temu da je bila odsotnost zakonskih podlag očitna že dolgo časa, pa je odločilo tudi o tem. Ob tem ni povzročilo novih ravni krize prava na način, da bi razveljavilo še tiste pravne podlage za epidemiološke ukrepe, ki so v zakonu obstajale. Nasprotno, s tem, ko je odločalo pozno, ko odloki, ki so zapovedovali razkuževanje rok in nošenje mask, niso več veljali, je poskrbelo, da sta imela zakonodajna in izvršna veja oblasti jasno informacijo, kako je treba popraviti zakonski okvir za morebitne prihodnje ukrepe, ne da bi rušilo obstoječe.

Značilnost vloge ustavnega sodišča v tem obdobju je torej, da je, zavedajoč se javnozdravstvenih tveganj ob novi nalezljivi bolezni, omogočilo oblastem manevrski prostor in čas za ukrepanje, vendar z jasnim pričakovanjem, da bodo zagotovile tudi sprejetje ustreznih pravnih podlag za ukrepe. Značilno za to konkretno presojo skladnosti predpisov z ustavo in za nekatere druge ustavne presoje je tudi, da je ustavno sodišče pobudnikom širokogrudno priznavalo pravni interes,²⁹ s čimer jim je odprlo vrata za vsebinsko presojo predpisov, ki so jih izpodbijali. Sodišče namreč vedno preverja, ali predpis neposredno posega v pravni položaj ljudi in ali so pred tem uporabili vsa druga pravna sredstva. V tem konkretnem primeru (obveznost nošenja mask) pa bi se to lahko zgodilo šele takrat, ko bi pobudniki kršili pravila odloka ter bi bili oglobljeni za prekršek, saj bi šele za tem lahko uporabili pravna sredstva vse do ustavne pritožbe. Sodišče je namesto tega zavzelo stališče, da ni primerno posameznikov siliti v prekrške, da bi lahko

29 Tega sicer ni vedno storilo. Glej npr. Odločbo Ustavnega sodišča Republike Slovenije (2022b), v kateri ustavno sodišče pobudnikoma, ki sta izpodbijala policijsko uro, ni priznalo pravnega interesa med drugim zato, ker je vmes policijska ura že prenehala veljati.

izkazali pravni interes pred ustavnim sodiščem (Odločba Ustavnega sodišča Republike Slovenije, 2022a: tč. 11).³⁰ Hkrati pa je spoznalo, da predpisi neposredno posegajo v pravni položaj velikega števila ljudi ter da se bo v tem primeru odločalo o »posebej pomembnih precedenčnih ustavnopravnih vprašanih sistemske narave, ki se po razumni oceni utegnejo zastavljati tudi v zvezi z akti enake narave in primerljive vsebine, periodično sprejemanimi v prihodnosti« (ibid.: tč. 16). Slednje je zadostovalo, da je bil pravni interes pobudnikom priznan.

Pomen načela zakonitosti za določanje novih vrst obveznega cepljenja

Odkar je cepljenje proti covidu-19 postalo splošno dostopno, je bil za dostop do dobrin in storitev v veljavi t. i. pogoj PCT, kar je pomenilo, da je moral posameznik za dostop do večjega dela dobrin in storitev ter tudi za dostop na delovno mesto s potrdilom izkazovati, da je bodisi prebolevnik bodisi cepljen proti covidu-19 ali pa s hitrim antigenskim testom (t. i. HAG-testom) lahko izkaže, da ni okužen. Proti koncu epidemije so se okrepile razprave glede morebitne potrebe po vzpostavitvi obveznosti cepljenja za določene poklice ali vrste zaposlitev. Razprave so se iztekle v sprejem odloka, po katerem bi javni uslužbenci lahko dostopali do svojega delovnega mesta le še s potrdilom o prebolewnosti ali s cepljenjem.³¹ Za javne uslužbence, ki niso mogli izkazati prebolewnosti, pa njihovega dela na domu zaradi narave in vrste dela ter delovnega procesa ni bilo mogoče organizirati, je ta odlok pomenil *de facto* obvezno cepljenje, kar pomeni, da je bilo treba preveriti skladnost odloka z zakonskimi predpisi, ki na ravni države na splošno urejajo cepljenje. Določbo odloka je pred ustavnim sodiščem izpodbijal eden od sindikatov ter dosegel najprej začasno zadržanje izvrševanja tega pravila, nato pa še ugotovitev, da je bila določba takrat že neveljavnega odloka v

30 Celovit argument se glasi: »Vendar pa od pobudnika tudi ni mogoče zahtevati, naj za utemeljitev pravnega interesa s kršitvijo domnevno protiustavnih oziroma protizakonitih določb izpodbijanih odlokov izpolni dejanski stan prekrška. Iz ustaljene presoje Ustavnega sodišča izhaja, da je pravni interes za vložitev pobude izkazan, četudi pobudnik pobude ne vloži skupaj z ustavno pritožbo zoper posamični pravni akt, ki se opira na zanj ustavno sporne določbe splošnega akta, če bi pobudnik izdajo takega posamičnega akta lahko izzval zgolj tako, da bi ravnal v nasprotju s prisilnimi predpisi, [...] oziroma tako, da bi se izpostavil nesprejemljivemu pravnemu tveganju« (Odločba Ustavnega sodišča Republike Slovenije, 2022a: tč. 11).

31 Člen 10a Odloka o načinu izpolnjevanja pogoja prebolewnosti, cepljenja in testiranja za zajezitev širjenja okužb z virusom SARS-CoV-2 (Odlok, 2021a).

neskladju z ustavo (vmes je namreč odlok prenehal veljati, saj ga je nadomestil drugi odlok,³² ki te določbe ni vseboval).

Ustavno sodišče se je tudi pri presoji tega vprašanja vrnilo k temeljnemu načelu legalitete (zakonitosti) ter preverjalo, ali za tovrstno obveznost, ki bi bila uvedena z odlokom kot podzakonskim aktom, obstaja zakonska podlaga v predpisih, ki urejajo obvezna cepljenja. Ugotovilo je, da takšna pravna podlaga ne obstaja, saj v programu cepljenja, ki se je nanašal na zaposlene in je bil sprejet na podlagi Zakona o nalezljivih boleznih (2006), cepljenja proti covidu-19 ne določa kot obveznega. Na vprašanje morda v današnjem času gledamo z začudenjem, na odgovore pa kot očitne, pokažejo pa nam razsežnosti krize prava in krize oblasti, v kateri je bila država v času epidemije, do te mere, da se je za določeno skupino ljudi nameravalo uvesti obvezno cepljenje brez zakonske podlage.

Pomen načela varstva zaupanja v pravo in načela delitve oblasti

Ustavno sodišče se v času finalizacije tega prispevka (januar 2024) z zadevami, ki so povezane z obvladovanjem v času in imenu epidemije, še vedno ukvarja. Glavna razloga za to sta dva: prvi je dolgotrajnost sodnega odločanja ustavnega sodišča samega, drugi pa je v tem, da nekateri ukrepi še vedno niso izzveneli in še danes doživljajo odmev v kontekstu različnih sodnih postopkov.

Ustavno sodišče je v luči tega nedavno odločilo o vprašanju, ali je bilo dopustno znižati plače tožilcev v imenu zagotavljanja sredstev, potrebnih za obvladovanje epidemije. Zakonodajalec je namreč z enim od interventnih zakonov določil, da se plače nekaterih funkcionarjev, med drugim tožilcev, v obdobju meseca in pol v letu 2020 znižajo za 30 odstotkov (glej Zakon o interventnih ukrepih za zaježitev epidemije COVID-19 in omilitev njenih posledic za državljane in gospodarstvo, 2020: čl. 69)³³. Plače jim je na predlog izvršilne veje oblasti znižal zakonodajalec s sprejetjem zakona, ne da bi se o tem kakorkoli posvetoval s tožilci. Ob tem jih je zakonodajalec znižal tudi sebi (torej poslancem), predstavnikom vlade (pri čemer so si slednji z drugim manevrom podelitve dodatnih plačnih razredov plače nato še

32 Odlok o začasnih ukrepih za preprečevanje in obvladovanje okužb z nalezljivo boleznijo COVID-19 (Odlok, 2021b).

33 Zakon o interventnih ukrepih za zaježitev epidemije COVID-19 in omilitev njenih posledic za državljane in gospodarstvo (2020): Uradni list RS, št. 49/20 in 61/20, 30. april 2020.

bolj zvišali) ter funkcionarjem vseh neodvisnih organov, razen sodnikom in ustavnim sodnikom. Tožilci se z znižanjem niso strinjali, nekateri tožilci pa so kot posamezniki sprožili delovne spore, v katerih so zatrjevali protiustavnost zakona, na katerem je znižanje temeljilo.

Ustavno sodišče je ugotovilo, da je bilo to arbitrarno znižanje plače neskladno z ustavo. Predpis je presojalo z vidika načela varstva zaupanja v pravo, ki izhaja iz načela pravne države iz 2. člena ustave. Načelo varstva zaupanja v pravo posamezniku zagotavlja, da mu država pravnega položaja ne bo poslabšala arbitrarno, torej brez stvarnega razloga, utemeljenega v prevladujočem in ustavno dopustnem javnem interesu (Odločba Ustavnega sodišča Republike Slovenije, 2023: tč. 12)³⁴. Iz obrazložitve predpisa je bilo razvidno, da naj bi bil namen znižanja plač v zagotavljanju sredstev za omilitev posledic epidemije, ki jih ob pripravi proračuna ni bilo mogoče načrtovati. Ker državni zbor na zahtevo za presojo ustavnosti ni odgovoril, ustavno sodišče ni razpolagalo z nobenimi drugimi konkretnimi podatki, kakšen znesek je bil s tem zagotovljen in kako je bil porabljen. Ker potreba po teh sredstvih ni bila jasno izkazana, je odločilo, da poseg v pravice tožilcev ni bil utemeljen (ibid.: tč. 15–16).

Ob tem ni mogoče spregledati, dodajam, da je ukrep prizadel tudi funkcionarje neodvisnih državnih organov, kot so Varuh človekovih pravic, Računsko sodišče, Komisija za preprečevanje korupcije, Informacijski pooblaščenec, Državna revizijska komisija, Zagovornik načela enakosti in drugi. Gre za samostojne in neodvisne državne organe, ki imajo v sistemu delitve oblasti specifičen položaj, saj ne sodijo striktno pod nobeno od treh vej oblasti, ne zakonodajno ne izvršilno kot tudi ne sodno. Vsekakor izvajajo nekatere izvršilne funkcije, denimo inšpekcijske ali prekrškovne postopke, hkrati pa imajo še vrsto drugih specifičnih pristojnosti, ki niso značilne za nobeno od treh glavnih vej oblasti (na primer izdelava mnenj o določenih načelnih vprašanjih, preiskave kršitev človekovih pravic, zastopanje strank pred sodišči in podobno). Enostransko poseganje v njihove plače, brez podrobne utemeljitve, je zato sporno tudi z vidika načela delitve oblasti iz 3. člena ustave, mogoče pa ga je bilo razumeti tudi kot ustrahovanje in posledično podrejanje delovanja teh organov za zagotavljanje vsečnosti zakonodajni in izvršilni veji oblasti, ki imata tudi nad njimi že sicer veliko moč z vidika določanja njihovih pristojnosti, pogojev dela in proračunskih sredstev za delo.

34 Odločba Ustavnega sodišča Republike Slovenije (2023): Uradni list Republike Slovenije št. 21/2023, 17. februar.

Zaključek: kriza prava kot napoved vzpostavitve iliberalne države

Pregled ključnih odločb ustavnega sodišča iz časa ustavnopravne presoje skladnosti epidemioloških predpisov z ustavo nam pokaže, da so bila v času oblastnega odzivanja na epidemijo na preizkušnji temeljna ustavna načela ter da so bila mnoga med njimi grobo kršena. Ravnanje oblasti v času epidemije je nedvomno povzročilo krizo prava, kakršni v določenem pogledu ni mogoče najti primere od osamosvojitve dalje. Ustavno sodišče je v vseh svojih letih delovanja vsekakor identificiralo številne različne, tudi sistemske kršitve ustavnih načel na eni strani ter človekovih pravic in svoboščin na drugi strani. Kar pa je posebej značilno za krizo prava v času epidemije, pa je globina kršitev temeljnih načel v pravnem sistemu ter njihove sistemske razsežnosti, saj so dosegle vsakogar. Te so segale vse od neobjave predpisov v uradnem listu do serijskega kršenja načela zakonitosti z verižnim sprejemanjem podzakonskih aktov brez ustrezne zakonske podlage, vsi pa so invazivno posegali v svoboščine posameznikov, zlasti v splošno svobodo ravnanja, svobodo gibanja, pravico do mirnega zbiranja in združevanja, v dostop do dobrin in storitev, pravico do izobraževanja in druge. Vse navedeno dogajanje je resno zamajalo obstoječi sistem ustavne demokracije, hkrati pa je vsebina mnogih sprejetih odlokov z nesorazmernimi in nezakonitimi posegi v temeljne pravice pokazala ne le na nizko stopnjo splošne demokratične kulture v državi (Flander, 2021: 52), temveč tudi na očitne avtoritarne težnje oblasti, ki bi morale sprožati alarme. Pri tovrstnih ukrepih nikoli ne gre za nenačrtovane ali naključne ekscese ali zdrse, temveč za težnje po premiku v smer iliberalizma, ki erodira ustavno republiko.³⁵ Indic za to so tudi primeri stopnjujoče se in na koncu tudi ekscesne uporabe policijskih pooblastil (Flander, 2021: 54), vključno z uporabo sile, ki se je v poznejši analizi izkazala za prekomerno in nestrokovno (Ministrstvo za notranje zadeve, 2022).

Seveda ni mogoče trditi, da epidemiološki ukrepi niso bili vsaj deloma smiselni. Vsekakor je v začetku epidemije obstajalo dovolj neznank glede delovanja neznanega virusa, izkušnje iz nekaterih držav pa so pokazale na to, kako velika je nevarnost virusa za življenje in zdravje ljudi ter kakšne so posledice neukrepanja, neučinkovitega ukrepanja ali pomanjkanja nadzora nad spoštovanjem ukrepov. Kar pa je bilo nedvomno opazno, je bila

35 Več o procesu erodiranja ustavne republike prek elementov iliberalne demokracije glej v Pap (2018: 3. poglavje), Sajó (2021) in Sajó et al. (2022).

dolgotrajna neaktivnost izvršilne in zakonodajne veje oblasti na področju priprave in sprejemanja posodobljenih zakonskih podlag, ustrezno prilagojenih na nove razmere in na novo vrsto epidemije. Medtem ko je bilo v začetku popolnoma razumljivo, da takšne ustrezne zakonske podlage niso mogle obstajati, saj so bile izkušnje epidemiološke stroke determinirane z drugimi vrstami virusov in boleznimi, pa je sčasoma, najkasneje pa po razveljavitvi Zakona o nalezljivih boleznih z odločbo št. U-I-79/20-24 maja 2021, postalo jasno, da je pasivnost na področju sprejemanja ustreznih zakonskih podlag *namerna* ter da se odločba ustavnega sodišča o neustavnosti Zakona o nalezljivih boleznih načrtno *ignorira*, s čimer se je kriza prava ustvarjala načrtno. V Nemčiji je bil na primer nemški zakon, ki ureja ravnanja v primeru izbruha nalezljivih boleznih, noveliran že marca 2020 na način, da je omogočal spopadanje z epidemijo (Gračar, 2021: 31). V Sloveniji se to ni zgodilo. Ob ugotovitvi protiustavnosti zakona je ustavno sodišče zakonodajni veji oblasti določilo rok dveh mesecev za odpravo ugotovljene protiustavnosti, ta rok pa je bil zaradi zavlačevanja z noveliranjem občutno prekoračen. Novela ZNB-D (2022) je bila sprejeta šele 27. septembra 2022, torej eno leto in dva meseca po izteku roka, kar je nedopustno. V državi, utemeljeni na načelih ustavne demokracije, bi odgovorne oblasti, ki bi bile občutljive za ustavna načela, za pripravo ustrezne zakonske podlage za izvajanje svojih ukrepov poskrbele bistveno prej, po možnosti že v začetku epidemije, najkasneje pa v roku, ki ga je za to postavilo ustavno sodišče.

Pomembno je, da se ustavna sodišča zavedajo tovrstnih avtoritarnih teženj različnih izvršilnih in zakonodajnih vej oblasti, s katerimi slednje spodkopavajo načela temeljne ureditve pravne države. Ustavna sodišča morajo temu posvečati posebno pozornost, ne nazadnje tudi zato, ker so v primeru uspešnega razmaha iliberalne demokracije in avtoritarizma prva na vrsti za ukinitvev (Sajó, 2021: 66). Avtoritarizem ni stvar tujih držav (ibid: 4), lahko se realizira kjer koli. Dejstvo, da se sodstvo tega ne zaveda vedno in povsod, je na konkretnem primeru razvidno tudi iz nekaterih dobrohotnih potez slovenskega ustavnega sodišča. Ustavno sodišče je v tem segmentu upravičeno tarča kritik, da je bilo preveč »zadržano« (Bardutzky in Zagorc, 2021), skoraj prizanesljivo. Vsekakor ustavnemu sodišču ni mogoče očitati, da ni upoštevalo epidemične stvarnosti, ki je bila najverjetnejši razlog za prizanesljivost. Ni pa upoštevalo, da je pravne instrumente mogoče zlorabiti za realizacijo avtoritarnih teženj po absolutnem družbenem nadzoru, ki jih gojijo tudi mnoge »zrele demokracije« (Sajó, 2021: 1). Da se je to dogajalo v času epidemije, je bilo že tedaj mogoče sumiti, gledano nazaj z nekoliko distance pa je to povsem jasno. Oblast je epidemijo zlorabila za najprej morda nenamerno, nato pa za

namerno ustvarjanje krize prava, s tem pa tudi za krepitev avtoritarnih elementov v političnem in pravnem sistemu. V času širjenja novega nepoznanega virusa je bilo to včasih težko zaznati, te procese pa je še dodatno zakrivala nekakšna dimna zavesa, ki jo je ustvarjala nepregledna množica interventnih zakonov in odlokov. V tej luči, kot kaže ta analiza, nam sodbe ustavnega sodišča lahko razkrijejo vseobsegajočo krizo prava, ki so jo oblasti povzročile s svojim ravnanjem in z ne le nestrokovno uporabo, pač pa tudi s sistematično zlorabo instrumentarija, ki so ga imele na razpolago (prim. Sajó, 2021: xi). V takšnih obdobjih se kot bistven pokaže temeljni pomen sistema delitve oblasti in tudi sistema zavor in ravnesij, v katerem vsaka od vej oblasti nosi svojo odgovornost ter s spoštovanjem odločitev ostalih vej zagotavlja delovanje ustavne demokracije na način, ki se kar najbolj približuje zastavljenemu idealu.

Literatura

- Al. Ma. (2021, 2. marec): Pirc Musar: Neznosna erozija prava, državljani naj ne bodo tiho. *MMC RTV SLO*. Dostopno prek <https://www.rtvlo.si/slovenija/pirc-musar-neznosna-erozija-prava-drzavljaninaj-ne-bodo-tiho/571452>, 23. 3. 2023.
- Bardutzky, Samo in Saša Zagorc (2021): Slovenia: Second Wave of Challenges to Constitutionalism. *VerfBlog*. Dostopno prek <https://verfassungsblog.de/slovenia-second-wave-of-challenges-to-constitutionalism/>. DOI: 10.17176/20210319-151656-0, 23. 3. 2023.
- Čeferin, Rok (2020, 10. september): *Odklonilno ločeno mnenje sodnika dr. Roka Čeferina k odločbi U-I-83/20 z dne 27. 8. 2020*. Ustavno sodišče Republike Slovenije. Dostopno prek <http://www.us-rs.si/documents/2e/ab/u-i-83-20-odklonilno-lm-dr-ceferin5.pdf>, 23. 3. 2023.
- Delna odločba in sklep Ustavnega sodišča (2020): *Št. U-I-445/20-13*. Republika Slovenija, Ustavno sodišče, 3. december. Dostopno prek <https://www.us-rs.si/zadrzanje-izvrsevanja/>, 23. 12. 2023.
- Demšar, Samo (2021, 14. april): Izraz policijska ura ni »za neke druge čase«. *Ostro*. Dostopno prek <https://www.ostro.si/si/razkrinkavanje/objave/izraz-policijska-ura-ni-za-neke-druge-case>, 23. 3. 2023.
- Dobrovičová, Gabriela (2022): Restrictions of Fundamental Rights and Freedoms. *Przegląd Prawa Konstytucyjnego* 67 (3): 281–291.
- Flander, Benjamin (2021): Epidemija in ukrepi za njeno zaježitev: omejitve gibanja na občine in »policijska ura«. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo* 72 (1): 51–64. Dostopno prek https://www.policija.si/images/stories/Publikacije/RKK/PDF/2021/01/RKK2021-01_BenjaminFlander_EpidemijaInUkrepiZa-NjenoZajezitev.pdf, 23. 3. 2023.

- Flander, Benjamin (2022): »Constitutional Unconstitutionality«: Constitutional Review of the Covid-19 Restrictions on Fundamental Rights in Slovenia. *Law, Identity and Values* 2 (1): 25–64. Dostopno prek <https://ojs.uni-miskolc.hu/index.php/live/article/view/1220/750>, 23. 3. 2023.
- Fraenkel, Ernst (1941): *The Dual State. A Contribution to the Theory of Dictatorship*. New York: Oxford University Press.
- G. C. in L. Š. (2021, 19. februar): Čarman: Menimo, da tožba ne bo potrebna. Če jo bo kdo vlagal, je to njegova lastna odločitev. *RTVSLO MMC*. Dostopno prek <https://www.rtvsl.si/gospodarstvo/carman-menimo-da-tozba-ne-bo-potrebna-ce-jo-bo-kdo-vlagal-je-to-njegova-lastna-odlocitev/570145>, 23. 3. 2023.
- Gračar, David (2021): Ustavnost omejevanja svobode gibanja med epidemijo covid-19 v Sloveniji in Nemčiji [diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za upravo]. Dostopno prek <https://repozitorij.uni-lj.si/Dokument.php?id=149823&lang=slv>, 23. 3. 2023.
- Haack, Stefan (2022): Things Will Never be the Same Again: How the Coronavirus Pandemic is Changing the Understanding of Fundamental Rights in Germany. *Bialystok Legal Studies* 27 (2): 75–90. DOI: 10.15290/bsp.2022.27.02.04. Dostopno prek <https://sciendo.com/pdf/10.15290/bsp.2022.27.02.04>, 23. 3. 2023.
- Kogovšek Šalamon, Neža (2023, 24. marec): *Delno odklonilno ločeno mnenje sodnice Neže Kogovšek Šalamon k sklepu U-I-178/22 z dne 16. 3. 2023*. Ustavno sodišče Republike Slovenije. Dostopno prek <https://www.us-rs.si/documents/36/ac/u-i-178-22-delno-odklonilno-lm-dr-kogovsek-salamon.pdf>, 23. 3. 2023.
- Lebinger, Anže (2020, 15. november): Dostavljalec hrane kaznovan zaradi bureka, minister brani policijo. *Dnevnik*. Dostopno prek <https://www.dnevnik.si/1042943328>, 23. 3. 2023.
- Mežnar, Špelca (2020, 10. september): *Odklonilno ločeno mnenje sodnice dr. Špelce Mežnar k odločbi št. U-I-83/20 z dne 27. 8. 2020*. Ustavno sodišče Republike Slovenije. Dostopno prek <http://www.us-rs.si/documents/2e/ab/u-i-83-20-odklonilno-lm-dr-meznar5.pdf>, 23. 3. 2023.
- Mežnar, Špelca (2022, 3. oktober): *Odklonilno ločeno mnenje sodnice dr. Špelce Mežnar k sklepu št. U-I-426/20 in sklepu št. U-I-427/20 z dne 15. 9. 2022*. Ustavno sodišče Republike Slovenije. Dostopno prek <http://www.us-rs.si/documents/86/bc/u-i-426-20-u-i-427-20-odklonilno-lm-dr-meznar.pdf>, 23. 3. 2023.
- Milinković, Igor (2021): Extraordinary Measures in Extraordinary Times: Legal Response to the Covid-19 Crisis in Bosnia and Herzegovina. *Medicine, Law & Society* 14 (2): 439–456. Dostopno prek <https://doi.org/10.18690/mls.14.2.443-460.2021>, 23. 3. 2023.
- Ministrstvo za notranje zadeve (2022, 6. december): Ugotovitve izrednega nadzora nad ravnanjem policije pri varovanju protestov. *Gov.si*. Dostopno prek <https://www.gov.si/novice/2022-12-06-ugotovitve-izrednega-nadzora-nad-ravnanjem-policije-pri-varovanju-protestov/>, 23. 3. 2023.

- Odločba Ustavnega sodišča (2020): *Št. U-I-83/20-36*. Republika Slovenija, Ustavno sodišče, 27. avgusta. Dostopno prek <https://www.us-rs.si/odlocba-ustavnega-sodisca-st-u-i-83-20-z-dne-27-8-2020/>, 23. 12. 2023.
- Odločba Ustavnega sodišča (2021a): *Št. U-I-79/20-24*. Republika Slovenija, Ustavno sodišče, 13. maja. Dostopno prek <https://www.us-rs.si/odlocba-ustavnega-sodisca-st-u-i-79-20-z-dne-13-5-2021/>, 23. 12. 2023.
- Odločba Ustavnega sodišča (2021b): *Št. U-I-50/21-39*. Republika Slovenija, Ustavno sodišče, 17. junija. Dostopno prek <https://www.us-rs.si/wp-content/uploads/2021/07/U-I-50-21-Odlocba.pdf>, 23. 12. 2023.
- Odločba Ustavnega sodišča (2022a): *Št. U-I-132/21-25*. Republika Slovenija, Ustavno sodišče, 2. junij. Dostopno prek <https://www.us-rs.si/wp-content/uploads/2022/06/U-I-132-21-Odlocba.pdf>, 23. 12. 2023.
- Odločba Ustavnega sodišča (2022b): *Št. U-I-427/20-64*. Republika Slovenija, Ustavno sodišče, 15. september. Dostopno prek <https://www.us-rs.si/documents/86/bc/u-i-427-20.pdf>, 23. 12. 2023.
- Odločba Ustavnega sodišča (2023): *Št. U-I-432/20-10*. Republika Slovenija, Ustavno sodišče, 2. februarja. Dostopno prek <https://www.us-rs.si/wp-content/uploads/2023/02/U-I-432-20.pdf>, 23. 12. 2023.
- Odlok o določitvi pogojev vstopa v Republiko Slovenijo zaradi zajezitve in obvladovanja nalezljive bolezni COVID-19* (2021): Sprejela Vlada Republike Slovenije, v veljavi od 16. avgusta. Dostopno prek <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ODLO2568>, 23. 3. 2023.
- Odlok o načinu izpolnjevanja pogoja prebolewnosti, cepljenja in testiranja za zajezitev širjenja okužb z virusom SARS-CoV-2* (2021): Sprejela Vlada Republike Slovenije, v veljavi od 15. septembra. Dostopno prek <http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ODLO2600>, 23. 3. 2023.
- Odlok o začasni splošni prepovedi gibanja in zbiranja ljudi na javnih mestih in površinah v Republiki Sloveniji ter prepovedi gibanja izven občin* (2020): Sprejela Vlada Republike Slovenije, v veljavi od 30. marca. Dostopno prek <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ODLO2041>, 23. 3. 2023.
- Odlok o začasni splošni prepovedi gibanja in zbiranja ljudi na javnih krajih, površinah in mestih v Republiki Sloveniji ter prepovedi gibanja izven občin* (2020): Sprejela Vlada Republike Slovenije, v veljavi od 18. aprila. Dostopno prek <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ODLO2049>, 23. 3. 2023.
- Odlok o zaasnih ukrepih za preprečevanje in obvladovanje okužb z nalezljivo boleznijo COVID-19* (2021): Sprejela Vlada Republike Slovenije, v veljavi od 8. novembra. Dostopno prek <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ODLO2622>, 23. 3. 2023.
- Odredba o razglasitvi epidemije nalezljive bolezni SARS-CoV-2 (COVID-19) na območju Republike Slovenije* (2020): Sprejelo Ministrstvo za zdravje, v veljavi od 12. marca.

- Dostopno prek <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ODRE2550>, 23. 3. 2023.
- Pap, András L. (2018): *Democratic decline in Hungary. Law and society in an illiberal democracy*. New York: Routledge.
- Renders, David (2021): Belgium—The Council of State's control of measures taken in the context of the COVID-19 pandemic. *Public Law* 2021 (2): 430–432. Dostopno prek https://dial.uclouvain.be/pr/boreal/object/boreal%3A244898/datastream/PDF_01/view, 23. 3. 2023.
- Sajó, András (2021): *Ruling by Cheating. Governance in Illiberal Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sajó, András (ur.), Renáta Uitz (ur.), Stephen Holmes (ur.) (2022): *Government and Governance, Routledge Handbook of Illiberalism*. New York: Routledge.
- Schupmann, Benjamin A. (2017): *Carl Schmitt's State and Constitutional Theory: A Critical Analysis*. Oxford: Oxford University Press.
- Sklep Ustavnega sodišča (2020a): *Št. U-I-83/20-10*. Republika Slovenija, Ustavno sodišče, 16. aprila. Dostopno prek <https://www.us-rs.si/media/u-i-83-20.pdf>, 23. 12. 2023.
- Sklep Ustavnega sodišča (2020b): *Št. U-I-427/20-21*. Republika Slovenija, Ustavno sodišče, 5. novembra. Dostopno prek <https://www.us-rs.si/documents/1e/bd/u-i-427-203.pdf>, 23. 12. 2023.
- Sklep Ustavnega sodišča (2020c): *Št. U-I-473/20-14*. Republika Slovenija, Ustavno sodišče, 21. decembra. Dostopno prek <https://www.us-rs.si/documents/85/5b/u-i-473-20-sklep-zz.pdf>, 23. 12. 2023.
- Sklep Ustavnega sodišča (2021): *Št. U-I-50/21-19*. Republika Slovenija, Ustavno sodišče, 15. aprila. Dostopno prek <https://www.us-rs.si/wp-content/uploads/2021/04/U-I-50-21-3.pdf>, 23. 12. 2023.
- Sklep Ustavnega sodišča (2022): Ustavno sodišče Republike Slovenije, sklep št. U-I-426/20-57 z dne 15. 9. 2022.
- Sklep Ustavnega sodišča (2023): *Št. U-I-178/22*. Republika Slovenija, Ustavno sodišče, 16. marca. Dostopno prek <https://www.us-rs.si/odlocitev/?vr%5B0%5D=R02&vr%5B1%5D=R07&vr%5B2%5D=R11&vr%5B3%5D=R04&vr%5B4%5D=R06&vr%5B5%5D=R05&vr%5B6%5D=R06&vr%5B7%5D=R01&vr%5B8%5D=R11&vr%5B9%5D=R06&vr%5B10%5D=R06&vr%5B11%5D=R07&vr%5B12%5D=R07&vr%5B13%5D=R25&page=1&va=A03&ui=TUI02&vo=2&vv=V25&vp%5B0%5D=PP01&order=desc&id=11937>, 23. 12. 2023.
- Sodba Ustavnega sodišča Zvezne republike Nemčije (2021): *Odločitev BvR št. 781/21*, 5. maj 2021. Dostopno prek https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2021/11/rs20211119_1bvr078121en.html;jsessionid=5A338D942D16CFFD1DF1E5FA28DA4AF2.1_cid319, 23. 3. 2023.

- Teršek, Andraž (2020): *Še enkrat o pobudi za presojo ustavnosti 39. člena ZNB in odloka Vlade RS – morda zadnjič*. Dostopno prek <https://andraz-tersek.si/se-enkrat-o-pobudi-za-presojo-ustavnosti-39-clena-znb-in-odloka-vlade-rs-morda-zadnjič/>, 23. 3. 2023.
- Tzevelekos, Vassilis P. (2020, 11. maj): Herd immunity and lockdown: The legitimacy of national policies against the pandemic and judicial self-restraint by the ECtHR. *Strasbourg Observers*. Dostopno prek <https://strasbourgobservers.com/2020/05/11/herd-immunity-and-lockdown-the-legitimacy-of-national-policies-against-the-pandemic-and-judicial-self-restraint-by-the-ecthr/>, 23. 3. 2023.
- Tzifakis, Nikolaos (2020): The Western Balkans during the pandemic: Democracy and rule of law in quarantine? *European View* 19 (2): 197–205. DOI: 10.1177/1781685820963333.
- Ustava Republike Slovenije* (1991 in dop. 2021): Uradni list Republike Slovenije št. 68/06, 30 junij. Dostopno prek <http://www.us-rs.si/media/ustava.republike.slovenije.pdf>.
- Ustavno sodišče Republike Slovenije (2020): *Poročilo o delu Ustavnega sodišča za leto 2019*. Dostopno prek <https://www.us-rs.si/porocilo-o-delu-ustavnega-sodisca-za-leto-2019/>, 23. 12. 2023.
- Ustavno sodišče Republike Slovenije (2021): *Poročilo o delu Ustavnega sodišča za leto 2020*. Dostopno prek https://www.us-rs.si/wp-content/uploads/2021/04/Rsus_LetnoPorocilo_2020.pdf, 23. 12. 2023.
- Zakon o interventnih ukrepih za zaježitev epidemije COVID-19 in omilitve njenih posledic za državljane in gospodarstvo – ZIUZEOP* (2020): Sprejet v Državnem zboru Republike Slovenije, v veljavi od 2. aprila. Dostopno prek <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO8190>, 23. 12. 2023.
- Zakon o nalezljivih boleznih – ZNB-UPB1* (2006): Sprejet v Državnem zboru Republike Slovenije, v veljavi od 12. januarja. Dostopno prek <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO4833>, 23. 12. 2023.
- Zakon o spremembah in dopolnitvah Zakona o nalezljivih boleznih – ZNB-D* (2022): Sprejet v Državnem zboru Republike Slovenije, v veljavi od 15. 10. 2022. Dostopno prek <http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO8640>, 4. 1. 2024.
- Završnik, Aleš in Pika Šarf (2021): Družbeno nadzorstvo v času covid-19. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo* 72 (1): 36–50. Dostopno prek https://www.policija.si/images/stories/Publikacije/RKK/PDF/2021/01/RKK2021-01_Ales-Završnik_DružbenoNadzorstvoVCasuCovid-19.pdf, 23. 3. 2023.

Vloga medijev v krizi: covid-19, avtoritarne tendence vladanja in nazadovanje demokracije

Uvod

V krizi, kakršna je nastala s pandemijo covida-19, ki je prinesel številne negotovosti, je pomembno, da ljudje dobijo zanesljive in točne informacije. Ljudje smo odvisni od medijev kot osrednjega vira informacij o tem, kako ravnati, da bi se izognili okužbi in širjenju bolezni, o vladnih ukrepih in o organizaciji vsakdanjega življenja. Mediji vplivajo na ravnanja ljudi, kar ima posledice na učinkovitost kriznega upravljanja in na potek krize. Poročanje medijev ima ključno vlogo pri dojetanju, upravljanju in tudi pri ustvarjanju krize; in nasprotno, na razsežnost krize ključno vpliva to, kako javnost dojema pandemijo in vladne pristope za njeno omejevanje (Ringo, 2005).

Nepredvidljive razmere krize so pogosto kontekst, ko se družbenoekonomski položaj medijev poslabša in spremenjeni delovni pogoji za novinarke_je negativno vplivajo na kakovost opravljanja novinarskega dela. Poleg tega se v krizi spremenijo uredniške politike in prioritete, poveča se širjenje

lažnih in napačnih informacij na internetu. Na prvi pogled se zdi, da mediji, politiki, vlada in strokovnjaki s svojimi agendami ter javnost sodelujejo v partnerstvu in se osredotočajo na čim bolj učinkovito premagovanje krize. Vendar je pandemija covid-19 pokazala, da kriza ustvarja kontekst, v katerem se ta razmerja na različne načine zapletejo. To vključuje tudi zaostrovanje delovnih pogojev za medije, kar otežuje produkcijo medijskih vsebin, ki postaja vse bolj nezanesljiva, tako zaradi epidemiološke situacije kot zaradi spremenjenih družbenopolitičnih in ekonomskih razmer (Raboy in Dagenais, 1992; Scraton, 2003). Več raziskav je analiziralo vlogo medijev v času zdravstvenih kriz (Scraton, 2003; Ringo, 2005; Coombs in Holladay, 2010; Klemm et al., 2019), zelo malo pa je raziskav, ki bi preučile, kako se novinarke_{ji} spoprijemajo z različnimi pričakovanji glede njihove vloge med pandemijo, še posebej v času, ko jih spremljajo avtoritarne tendence vlade.

V tem poglavju želiva zapolniti to raziskovalno vrzel z analiziranjem narativov novinarke_{jev} o njihovem delu v času sovpadanja zdravstvene in politične krize, primer katerega je pred nedavnim bila Slovenija (2020–2022). Teoretska osnova pristopa je krizno komuniciranje v času ogroženosti javnega zdravja (Raboy in Dagenais, 1992; Klemm, 2019; Perreault in Perreault, 2021; Perreault et al., 2021; Papadopoulou in Maniou, 2021), avtoritarni in propagandni vpliv na medije (Siebert et al., 1963; Herman in Chomsky, 1988; Christians et al., 2009) ter epistemologija novinarskih praks in vlog (Weaver in Wilhoit, 1996; Donsbach, 2008; Christians et al., 2009; Weaver in Willnat, 2012; Hanitzsch in Vos, 2017). Namen je razumeti, kako novinarke_{ji} razmišljajo o profesionalni vlogi svojega dela med krizo in vse večjim nadzorom nad mediji, kako vidijo novinarsko delo glede na normativna pričakovanja, kako pritisk pandemije in vladni nadzor vplivata na delovne pogoje in varnost zaposlitve ter kako se to razlikuje pri posameznih medijih. Osrednje raziskovalno vprašanje je, kako novinarke_{ji} izpogajajo svoje vloge v komuniciranju v zvezi s covidom-19 in kako se njihove vloge oblikujejo na presečišču pandemije in trendov nazadovanja demokracije. K obstoječim razpravam o vlogah medijev prispevava z ugotovitvijo, da se vloge spremenijo v pogojih avtoritarnega vladanja, pri čemer je ena smer spremembe podrejanje, druga pa večja kritičnost in ponovno osmišljanje novinarskih vlog v kritičnih okoliščinah nazadovanja demokracije. Analiza opravljenih intervjujev z novinkarkami_{ji}, ki so poročali o krizi, pokaže, da se njihova sodelovalna vloga ščitenja javnosti, ki se v času krize navadno okrepi, v kontekstu ogrožene svobode medijev razvija vzporedno s povečano nadzorno vlogo, ko močno čutijo normativno dolžnost biti kritični do oblasti.

Kriza, avtoritarnost in mediji

Raboy in Dagenais v knjigi *Media, Crisis and Democracy* [Mediji, kriza in demokracija] (1992) opredeljujeta krizo kot situacijo izrednih razmer, ki pretrse ustaljen družbeni red in zahteva hitre in učinkovite odzive za njeno blaženje. Avtorja poudarjata, da mediji igrajo v krizi pomembno vlogo kot oblikovalci javne agende in akterji, ki z odločitvami o tem, s katerega vidika bodo poročali o posameznih vprašanjih, postavljajo tematiko v specifičen okvir. V krizi javnega zdravja je bistvena verodostojnost in zanesljivost medijev (ibid.; Scraton, 2003; Ringo, 2005), novinarke_ji pa prevzamejo podobne dolžnosti kot delujoči v znanosti in zdravstvu, s skupnim ciljem zmanjšanja vpliva bolezni (Wilkins, 1989: 244).

Toda ko mediji poročajo z namenom ohranjanja družbene stabilnosti, pridobijo »nacionalizacijsko funkcijo«, v kateri se od njih pričakuje, da bodo ščitili »telo naroda« pred zunanjo grožnjo (Raboy in Dagenais, 1992; Fraser, 2007). Raboy in Dagenais (1992) ugotavljata, da so mediji v krizi podvrženi cenzuriranju informacij, ker imajo nalogo oz. se od njih pričakuje, da delujejo onstran ustaljenih norm glede novinarske profesionalnosti. Zaradi novih pričakovanj, ki so vsiljena medijem, so ti bolj ranljivi za povečan nadzor oblasti, ki se kaže kot politični, pravni in ekonomski pritisk na medije. V foucaultovskem smislu (Foucault, 2015/1978) se v krizi specifični tipi razkritij predstavljajo kot resnice, kot mehanizmi, ki delujejo tako, da legitimizirajo tehnike uradnih »posredovalcev resnice«. V političnem okviru krize zato uradni diskurz, ki ga reproducirajo mediji, deluje tako, da ohranja in krepi dominantna razmerja moči; išče se sprejemljiva resnica in to je institucionalizirano, profesionalizirano in nagrajevano. Kriza pospešuje odvisnost medijev od vladne komunikacije, s čimer mediji tvegajo perpetuiranje poenotenosti diskurza (Scraton, 2003; Ringo, 2005).

Medtem ko je bil doslej pomen medijev med zdravstveno krizo precej analiziran (Raboy in Dagenais, 1992; Scraton, 2003; Coombs et al., 2010) in so se raziskave osredinjale na vprašanje, na kakšen način osrednji mediji in družbena omrežja reprezentirajo krizo (Zhang in Fleming, 2005), veliko manj vemo o tem, kako mediji delujejo med zdravstveno krizo v času vzpona avtoritarne vladavine. Med izjemami je Altheide (2020), ki je analiziral, kako je bila Trumpova avtoritarnost razvidna iz načina njegove uporabe družbenih omrežij kot orodja propagande, da bi s pozicije moči opredelil kovidne razmere. Ponavljajoči se vulgarni tviti, polni militantnega jezika proti novinarkam_jem, so Trumpu omogočili, da je pomanjševal zdravstvena tveganja in označil virus za prevaro. Študija o dezinformacijah

in poročanju o covidu-19 v Braziliji je razkrila, da so mediji delovali kot oblikovalci agende v prid stališčem predsednika Bolsonaro (Biancovilli in Jurberg, 2020). Mediji so s privzemanjem uradnega diskurza, ko so promovirali predsednikovo zanikovanje tveganj, povezanih s covidom-19, prispevali k temu, da se je obdržal na oblasti. Raziskave o preteklih zdravstvenih krizah, na primer o epidemiji SARS leta 2003, so pokazale, da so v tem času kitajski mediji proizvajali enotni diskurz v podporo vladajoče politične stranke (Ringo, 2005; Zhang in Fleming, 2005). Političnemu pritisku so bili izpostavljeni zlasti mediji pod državnim nadzorom, ki so jih nagrajevali za ustvarjanje iluzije normalnosti (Ringo, 2005).

Siebert, Peterson in Schramm (1963) so v svojem delu o štirih teorijah tiska opredelili, kako družbenopolitične razmere oblikujejo odnos do medijev. Avtorji analizirajo, da avtoritarni model zahteva od tiska, da je nič manj kot »služabnik države« (ibid.: 3) in institucija pod vladnim nadzorom. »Popoln nadzor nad mediji« se izvaja z različnimi mehanizmi, kot so nameščenje urednikov, izdajanje direktiv o medijskih vsebinah, pregledovanje in kritiziranje tiska itn. (Siebert et al., 1963: 31). Takšne tendence so prepoznane kot propagandni model medijev, ki vključuje, kot trdita Herman in Chomsky (1988: 28), različne vladne strategije, denimo regulacijo finančnih in oglaševalskih sredstev, zanašanje medijev na informacije, ki jih dajejo vlada in podjetja ter strokovnjaki, ki jihodobrijo ti primarni viri, vključno z vladno produkcijo negativnih odzivov na medijske vsebine (angl. flak) kot sredstva discipliniranja medijev, tako da jih redno popravljajo, napadajo, jim grozijo (ibid.).

Prakse nadzora, ki jih opisujejo dela o avtoritarnosti in medijski propagandi, so se med pandemijo covida-19 uporabljale povsod po svetu, kot je razvidno iz poročil novinark_jev o težavah z dostopom do informacij zaradi restrikcij in splošnih omejitev svobode tiska (Perreault et al., 2021: 8). Številne vlade povsod po svetu so krizo pandemije uporabile kot izgovor za to, da so vsilile restrikcije, ki so omejevale kritično novinarstvo in ovirale dostop medijev do informacij. Kot prikažeta Papadopoulou in Maniou (2021: 17–18) na podlagi podatkov s svetovnih platform in orodij za nadzor svobode tiska, se omejitev svobode medijev med pandemijo ni povečala le v avtoritarnih državah, temveč tudi v zahodnih demokracijah. V več državah so oblasti izkoristile ozračje strahu in negotovosti ter uporabile pandemijo za omejevanje medijskega poročanja. Avtorici navajata zakonske grožnje, kot so zakonodajne odločbe, ki omejujejo svobodo tiska, politične grožnje, ki se nanašajo na cenzuro, ekonomske grožnje v obliki sprejemanja ukrepov, kot je zmanjšanje proračuna za oglaševanje ali izključitev medijskega

ponudnika iz finančnih shem, pa tudi fizične in psihične grožnje, kot so napadi in spletno nadlegovanje (ibid.: 9–10).

V pričujočem poglavju natančneje raziščeva medsebojno prepletanje javnozdravstvene krize in nazadovanja demokracije ter analizirava, kako se novinarji pogajajo za svoje vloge, zato da bi se zoperstavili pritiskom, ki jih silijo k poenotenju diskurza in cenzuri. Opirava se na teoretski okvir kriznega komuniciranja in teorije avtoritarnosti, da bi razumeli, kako je na novinarsko delo in vloge vplivala kombinacija javnozdravstvene krize in vzpona avtoritarnosti v primeru Slovenije (Kogovšek Šalamon v tej knjigi), kjer je vladajoča Slovenska demokratska stranka izkoristila pandemijo za izvajanje nadzora nad mediji (Splichal, 2020a; Splichal, 2020b). Osredotočava se na problem omejevanja medijev v situaciji javnozdravstvene krize zaradi avtoritarnih tendenc vlade in zlasti na to, kako so jih doživljali novinarke_ji. Kot predpostavljajo teorije modelov avtoritarnih in propagandnih medijev, je posledica instrumentalizacije medijev v kriznih obdobjih, ki jo povzročajo samooklicani »govorci resnice«, povečan pritisk na medije in samocenzura. Kot imava namen prikazati, pa je njihova posledica lahko tudi kritična samorefleksija novinar_k_jev, njihov odpor in poskusi, da bi na novo osmišljali profesionalno vlogo novinarstva. Situacija dvojne krize namreč ne prispeva le k artikulaciji odgovornosti novinar_k_jev do javnosti, temveč tudi okrepi njihove naracije proti politični instrumentalizaciji ter o avtonomiji in svobodi tiska.

Vloge novinarstva v krizi

Prvi vplivni premisleki novinarskih vlog vključujejo Lasswellovo (1948) konceptualizacijo novinar_k_jev kot tistih, ki opravljajo vlogo povezovanja delov družbe in prenašanja družbene dediščine na prihodnje generacije, ter Lazarsfeldovo in Mertonovo (1948) razumevanje vloge novinar_k_jev kot utrjevalcev družbenih norm. Peterson, Jensen in Rivers (1965) so med prvimi novinarske vloge ločili od »naravne funkcije« medijev in jih povezali z libertarnimi medijskimi teorijami, s čimer so utrdili novinarstvo v vlogi razsvetljevanja javnosti, varovanja državljskih svoboščin, zagotavljanja servisa političnim in ekonomskim subjektom in zabavanja javnosti. Pozneje so se raziskovalke_ci na tem področju večinoma ukvarjali s tem, kako novinarke_ji razumejo svoje delo v družbi, kako artikulirajo delovne izkušnje v medijih in kako razumejo normativne predstave o novinarstvu kot poklicu (Weaver in Wilhoit, 1996; Christians et al., 2009). Kot opozarjajo

Christians in drugi (Christians et al., 2009), imajo novinarke_ji vlogo izvajanja nadzora, oblikovanja mnenj, določanja agende in javnega informiranja ter dejavne udeležbe v družbenem življenju. Te predstave jim omogočajo, da se umestijo v družbi, se identificirajo s svojim delom in razložijo od drugih družbenih akterjev (ibid.). Novinarske vloge tako zajemajo pričakovanja, ki so za novinarke_ke normativno sprejemljiva in ki vplivajo na njihovo vedenje in delo (Donsbach, 2008). Nedavna analiza novinarskih praks v ZDA, Združenem kraljestvu in Avstriji (Perreault et al., 2021: 2, 4) ugotavlja, da se metanovinarski diskurz, ki utrjuje novinarska orodja za osmišljanje poročanja med pandemijo, razvija onkraj razlik v medijskih sistemih in onkraj nacionalnih razlik ter deluje kot »stabilizator« področja (ibid.: 14).

Novinarske vloge nasploh se razvijajo v odvisnosti od ravni demokracije, saj se vloge kritičnega nadzora v demokratičnih režimih razlikujejo od bolj sodelovalnih (kooperativnih) vlog v nedemokratičnih režimih (Hantzsch in Vos, 2018). Podobno raziskave kažejo »večplastno hibridizacijo« v izvajanju poklicnih vlog v »naprednih«, tranzicijskih in nedemokratičnih državah (Mellado et al., 2017). V Evropi so zaznane razlike med severnimi deli Evrope, kjer novinarke_ji močno poudarjajo kritično-nadzorno razsežnost svojega dela, in južno Evropo, kjer opažajo prevlado informativne in analitično-reflektivne vloge (Standaert et al., 2021: 933). V poglavju ugotavlja, da bi morale študije novinarskih vlog razen prepoznavanja ravni demokratičnega vladanja obravnavati tudi bolj specifični družbenopolitični moment, ki vpliva na novinarstvo in potiska novinarke_je v situacije, v katerih se prilagajajo in razvijajo svoje vloge kot odzive na spremenjene okoliščine. Kot trdi Mellado (2021: 7), novinarske vloge niso monolitne in samoumevne, temveč se ravna po fluidni in dinamični naravi novinarstva, ki se prilagaja spreminjajočemu se družbenopolitičnemu kontekstu.

V specifičnih okoliščinah (zdravstvene) krize se mediji večinoma znajdejo v funkciji komunikacijskega kanala med politiko, javnimi službami, stroko in širšo javnostjo, kar se opisuje kot »sodelovalna vloga novinarstva« (Christians et al., 2009: 158–178). Sodelovalna vloga je del širšega normativnega okvira, ki vidi novinarstvo kot obliko kolektivnega ustvarjanja pomena v družbi, kjer novinarke_ji delujejo kot interpretativna skupnost, kakor omenja Zelizer (1993). Zlasti javnozdravstvena kriza je bila pripoznana (Ringo, 2005; Wormer, 2020; Perreault in Perreault, 2021) kot obdobje, ki poudarja to vlogo. Medtem ko je sodelovalna vloga novinarstva povezana z odgovornostjo medijev, da v kriznem obdobju skrbijo za javno dobro, pasti krepitve te vloge vključujejo povečano zanašanje na vladne vire in celo odvisnost od njih. Nedavna raziskava o novinarstvu v ZDA med pandemijo

covida-19 (Perreault in Perreault, 2021: 10) kaže na tesno sodelovanje medijev z javnimi službami in na več nevarnosti, s katerimi so se soočali novinarke_ji, na primer nevarnost dezinformacij, spregledanost njihovega dela zaradi premajhne verodostojnosti oz. veljavnosti informacij in nevarnost, da je novinarstvo dojeno kot pristransko. Isti novinarke_ji so tudi menili, da je sodelovanje z medicinsko stroko koristno in nujno. Te prakse nas opozarjajo na dinamičnost novinarskih vlog, ki se spreminjajo v odzivu na specifične kontekste in trenutke.

Študije so pokazale, da je v javnozdravstvenih krizah odvisnost medijev od uradnih virov večja pri javnih kot zasebnih medijih (Zhang in Fleming, 2005; Biancovilli in Jurberg, 2020). Pokazale so, da so bili javni mediji izpostavljeni večjemu tveganju prevzemanja »sodelovalne vloge novinarstva« (Christians et al., 2009: 158–178) v primerjavi z zasebnimi mediji; javni mediji so pod večjim vladnim nadzorom in so pogostejše izpostavljeni profesionalnemu konformizmu, ki je posledica pričakovanj, povezanih z »nacionalizacijsko funkcijo« (Fraser, 2007). Na primer v Nemčiji so problematizirali poročanje javne televizije o obdobju covida-19, češ da je iz strokovnega kadra in vlade ustvarila »nov kult zvezdnikov« in jim ponudila oder, kar niso veljavne prakse novinarstva (Wormer, 2020: 468) oziroma kar lahko kritično opredelimo kot posebno obliko »zapisnikarstva« (Jarren v Wormer, 2020: 468). Povečana ranljivost lahko javne medije potisne v to, da perpetuirajo režime resnic, ki se skladajo z vladnimi protikriznimi strategijami in so ustvarjene v zavezništvu z določenim delom stroke.

Izkušnje s poročanjem o zdravstvenih krizah v Nemčiji in na Finskem (Klemm et al., 2019) kažejo, da se morajo novinarke_ji pogajati z različnimi pričakovanji, ko poročajo o pandemiji, in so nasploh zavezani tistemu, kar pretekle raziskave (Weaver in Wilhoit, 1996; Hanitzsch, 2011) opredeljujejo kot univerzalne ali splošne novinarske vloge, kot so širjenje informacij, interpretativne in nadzorne vloge. Hkrati so v omenjeni raziskavi (Klemm et al., 2019) opazali »premike« v tem, kako so novinarke_ji pojmovali svojo vlogo, zlasti premik k »vlogi mobiliziranja javnosti«, saj so čutili dolžnost, da mobilizirajo samozaščitniško vedenje javnosti in spodbujajo izvajanje preventivnih ukrepov. Poleg tega so opazili očiten premik v stališču novinarke_jev do oblasti, za katerega je bila značilna šibka nadzorna vloga, ki jo je nadomestila sodelovalna vloga, saj se jim je pri poročanju zdelo zelo pomembno, da sodelujejo z oblastmi (ibid.: 1232–1233).

Medtem ko obstoječe raziskave preučujejo novinarske vloge glede na raven demokracije, v pričujočem poglavju raziskujemo, kako delujejo novinarske vloge, kadar je sama demokracija v procesu spreminjanja, zlasti,

kadar gre za prehod v bolj avtoritarno vladanje, kar je situacija v Sloveniji v obdobju 2020–2022. Predpostavlja, da so novinarske izkušnje drugačne v situaciji sovpadanja javnozdruštvene krize z nazadovanjem demokracije kot rezultatom spremembe vlade in povečanega pritiska na medije. Izhajali sva iz pričakovanja, da bi novinarke_ji v specifičnem kontekstu Slovenije težje privzeli sodelovalno vlogo v razmerju do oblasti. Taka pričakovanja se skladajo z ugotovitvami Weaverja in Willnata (2012), ki kažejo, da novinarski standardi niso univerzalni, temveč odvisni od družbenopolitičnega konteksta. Ob priznavanju relativne avtonomije medijskega polja (Bourdieu, 1993) trdita, da avtoritarne in propagandne tendence ne morejo delovati *in toto*, kot to orisujejo obstoječe raziskave, zato je predpostavka, da sodelovalna, facilitativna vloga lahko delno odstopi prostor bolj izraziti nadzorni vlogi. Trdita, da so take spreminjajoče se vloge posledica specifičnih družbenopolitičnih momentov, ko se je v Sloveniji zdravstvena kriza prepletla z nazadovanjem demokracije. V tem poglavju z uporabo metode intervjuja preučujeva take potencialne spremembe vlog in razišče, kako novinarke_ji vidijo omejitve svoje prakse, ki so jim jih vsilili protikovidni in protimedijski ukrepi. Dalje analizirava, kako sta obe krizi vplivali na novinarsko delo in družbenoekonomski položaj medijev.

Nazadovanje demokracije in »vojna z mediji« v Sloveniji

Slovenska vlada, ki je položaj nastopila marca 2020, je sprejela ukrepe proti covidu-19 skupaj z intervencijami na več družbenih področjih, vključno z mediji, civilno družbo, kulturo in drugimi. Orkestracija desnega populizma, polarizacija in destabilizacija političnega sistema je v slovenskem kontekstu povezana z Janezom Janšo in Slovensko demokratsko stranko (SDS) (Rizman, 1999; Pajnik, 2019; Fink-Hafner, 2019), ki promovira Slovenijo kot »drugo republiko« z Orbánovimi avtoritarnimi političnimi idejami (Fink-Hafner, 2023).

Janševa stranka, ki je bila na oblasti v obdobjih 2004–2008, 2012–2013 in 2020–2022, izvaja vladne strategije, kot izpostavljata Krekó in Enyedi (2018), ki sodijo v okvir »Orbánovega laboratorija iliberalizma«. Leta 2018 so Orbán in njegovi mediji pod nadzorom države dali Janši veliko politično podporo in finančno spodbudo na predčasnih volitvah in njegova stranka je dobila največ sedežev v slovenskem parlamentu ter ga postavila na položaj mandatarja, ki je oblikoval vladno koalicijo (ibid.: 43, 48). Janša in njegova

SDS sta blizu politikam, ki jih zagovarja Orbánova stranka Fidesz in vključujejo napade na medije, opozicijske stranke, EU, nevladne organizacije, pravni sistem, migracije itn., ki Slovenijo oddaljujejo od liberalne demokracije (Brusis, 2016: 265; Krekó in Enyedi, 2018).

Janša kot politik deluje s strategijo napadanja medijev. Med nedavnimi napadi je njegov zapis, ki je bil pod naslovom »Vojna z mediji« objavljene maja 2020 na spletni strani vlade (Janša, 2020), sledili pa so mu poskusi spremembe Zakona o medijih, Zakona o Radioteleviziji Slovenija in zakona o Slovenski tiskovni agenciji. Zakonske spremembe so bile predlagane brez strokovne utemeljitve, njihov cilj pa je bil spodkopati avtonomijo medijev in jih finančno izčrpati (Splichal, 2020a: 19–20; Splichal, 2020b). V času zadnje Janševe vlade je nekaj medijev, vključno z Delom in Dnevnikom, tednikom Mladina in Radiem Študent, ostalo brez javnega financiranja.¹ Splichal (2020a: 20) je tak potek dogodkov kritično ocenil kot »ekspanzionistično fašistično-korporativistično medijsko politiko«, ki deluje v okviru iliberalnega laboratorija s podporo regionalnih oligarhov, ki so pomagali Janši širiti lastni medijski imperij in ki zdaj prihajajo ne le iz Madžarske (Kučić, 2019), temveč tudi iz Češke, in sicer korporacija PPF, ki je postala večinska lastnica POP TV, največje zasebne TV postaje v Sloveniji.²

Zaradi takega razvoja dogodkov se je v času pandemije covid-19 povečal tudi neposredni pritisk na novinarke_je. Janša je med pandemijo objavljajl žaljive tvite, obtoževal medije, da »širijo laži«, »sodelujejo v zaroti«, »ustvarjajo lažne novice« itn.³ Njegove izjave so izzvale kritične reakcije več mednarodnih organov. Med drugimi je komisarka za človekove pravice Sveta Evrope v memorandumu o svobodi izražanja in medijski svobodi v Sloveniji izrazila zaskrbljenost zaradi potez slovenskih oblasti, ki grozijo, da bodo oslabile javne medije, posegajo v uredniško neodvisnost, spodkopavajo sposobnost svobodnega izražanja kritičnih glasov in ustvarjajo sovražno okolje za medije.⁴

1 Več o tem je dostopno na spletni strani Društva novinarjev Slovenije preko <https://novinar.com/>.

2 Glej poziv Društva novinarjev Slovenije (2020) k spoštovanju uredniške neodvisnosti, naslovljen na novega lastnika POP TV.

3 Za več glej Bayer (2021).

4 Glej Komisar za človekove pravice pri Svetu Evrope (2021). Glej tudi poročilo Mednarodnega inštituta za tisk (International Press Institute) z naslovom *Media Freedom Rapid Response Report: Press Freedom Deteriorating in Slovenia under Latest Janša Government* (2021).

Metodologija

Za preučevanje izkušenj novinarke_jev med poročanjem o covidu-19 in njihove refleksije o prepletu zdravstvene, politične in medijske krize sva uporabili metodo polstrukturiranega intervjuja. V vzorec sva vključili novinarke_je iz različnih medijskih organizacij, s televizij in iz tiskanih medijev, dnevnikov in revij, s poudarkom na tistih, ki imajo najvišjo gledanost oziroma branost. Izvedenih je bilo 21 intervjujev z novinarkami_ji, ki imajo med deset in dvajset let delovnih izkušenj s kritičnim poročanjem o dnevni politiki (tudi zunanji politiki).⁵ Večina ima univerzitetno diplomo iz novinarstva ali družboslovja ter imajo izkušnje s kriznim komuniciranjem, s poročanjem o »migrantski krizi« (2015–2018). Med mediji, kjer delajo intervjuvanke_ci, so javna Radiotelevizija Slovenija (RTV SLO) in zasebni tiskani mediji, tj. dnevnik Delo, Večer in Dnevnik ter tednik Mladina. Vzorec vključuje dvanajst novinarjev in devet novinarke, starih med 35 in 66 let, med katerimi so nekateri redno zaposleni in drugi samozaposleni. Intervjuji so bili izvedeni v živo v obdobju med junijem in oktobrom 2020.

Namen je bil ugotoviti, kako novinarke_ji vidijo medsebojno razmerje med pandemijo in politično situacijo, kakšne so njihove izkušnje s (samo) cenzuro in kakšen je njen vpliv na novinarske vloge in delo. Nadalje je bil namen analizirati odnos vlade do medijev, reflektirati vladno komunikacijo o covidu-19 in ugotoviti, kakšne so razlike/podobnosti v pogledih na novinarske vloge in profesionalnost.

Metoda intervjuja in strategija vzorčenja sta omogočili prepoznanje nekaterih skupnih novinarskih vlog in praks v heterogenem medijskem polju. Čeprav podatki ne omogočajo posplošitve, vseeno pričakujeva, da bodo narativi indikativni za razumevanje novinarskih vlog v situaciji dvojne krize. Pri analizi sva sledili navodilom za tematsko induktivno analizo – na podlagi večkratnega branja prepisov intervjuja sva identificirali osrednje koncepte, ključne teme, vzorce ter variacije (Boyatzis, 1998). Poseben poudarek je bil na časovnem kontekstu, na tem, kako so novinarke_ji opredelili komunikacijo in stike z vlado, kako razumejo svojo vlogo in kako so premagovali omejitve, povezane s covidom-19. Ob tem, da je bil namen razumeti dejanske izkušnje novinarke_jev, sva poskušali tudi ugotoviti, kako so ponotranjili in utemeljili svojo situacijo, kako (samo)kritični so bili do nje oz. kako so se ji upirali. Cilj je bil razkrivati resnico analiziranih pripovedi,

5 Intervjuje z novinarkami_ji je v okviru raziskovalnega projekta in programske skupine (ARIS, J5-9445, P5-0413) opravila mag. Mojca Frelih, za kar se ji iskreno zahvaljujemo.

ki sicer ne odraža nujno »objektivne resnice« in ne omogoča posplošitve, vendar kljub temu pomembno prispeva k razumevanju novinarskih izkušenj in oblikovanju novinarskih vlog.

Omejitve poročanja medijev v krizi

Poleg zagotavljanja konkretnih informacij je bistvena funkcija medijev v obdobju krize interpretativna, z vzpostavljanjem okvirov, kako razumeti krizo: izbira tem in specifičnih vidikov krize, izbira vprašanj, filtriranje informacij, poudarek in ton poročanja (Biancovilli in Jurberg, 2020). Novinarke_ji so samokritično razmišljali o svoji interpretativni vlogi pri poročanju o covidu-19, osredotočenem na zdravstvene vidike, vladne ukrepe, število okuženih s covidom-19, medtem ko so druge značilnosti krize, kot so učinki na vsakdanje življenje, družabnost, učinki na posebne družbene skupine, postale obrobne teme.

Poročanje o covidu-19 in virusu smo zreducirali na številke, spet se prešteva, koliko je pozitivnih, koliko negativnih, ne govorimo več o bolnih. Ljudje imajo milijon vprašanj, ki zadevajo osnovno življenje in preživetje, v medijih pa tega ne najdejo (novinarka, RTV SLO).

Meni se je zdelo zelo pomembno, da se tudi neke te širše družbene, sociološke, filozofske aspekte odpre, da se v bistvu strokovnjake nagovori, kar se tiče tehnologij nadzora, ker je, se mi zdi, velika tendenca to, da bi se v bistvu izrabilo to za neke premike, ki pač niso osrediščeni na dobrobit ljudi (novinarka, tisk).

To lahko interpretiramo kot posledico začetnega šoka ob nastopu pandemije, nepoznavanja obsega krize in potrebo po zagotavljanju informacij o kriznih ukrepih za delovanje družbe. Zlasti novinarke_ji, ki delajo za javni medij, so poudarjali informativno vlogo in navajali, da je njihova uredniška politika sledila načelu »da so v službi ljudi« (novinar, RTV SLO), zato so poročanje prilagajali zadovoljevanju potrebe po jasnih navodilih in servisnih informacijah. V nadaljevanju pandemije so novinarji_ke tudi kritično opazali samocenzuro, krizne uredniške politike, ki so narekovalle, da so se navadno raznolike medijske vsebine omejile na pandemijo:

Smo v nekajmesečnem obdobju ene teme. Neki totalni novinarski monoteizem, v katerem praktično za kar koli drugega, razen za korono in vse povezano z njo, ni bilo prostora (novinar, tisk).

Ringo (2005: 242) opaza, da imajo v času krize delujoči v medijih in politiki skupni cilj ublažiti učinke pandemije in takrat je bolj poudarjena sodelovalna vloga medijev. To je bilo v intervjujih najbolj razvidno iz refleksij o delnem samoomejevanju avtonomije in samocenzuri. Novinarke_{ji} so se, da ne bi vzbujali dvomov pri javnosti in povečevali splošne negotovosti, kar zadeva ukrepe in resnost položaja, pogosto omejevali v nadzorni vlogi in kritičnem komentiranju oz. preizpraševanju vladnih ukrepov za obvladovanje krize.

Če si misliš, da so kakšni ukrepi oblasti nesmiselni, nisi mogel tega tako odkrito in vehementno reči, ker si lahko v enem momentu bil označen za sovražnika ljudstva ali da hočeš škodo. Ker je bila nekako tako nova situacija, se s tem nisem znal prav dobro soočiti, videl sem pa, da mojega zasebnega razmišljanja ne morem neposredno prevesti v članek (novinar, tisk).

Mislim, da smo malo popustili. Upam, da po koncu epidemije ne bo ostal tak pristop. Kot da smo na pol zavezniki. Ja, pri covidu-19 smo, ker oni sprejemajo odločitve, ki jih mi predstavimo javnosti. Damo koga pod lupo, vprašamo, to je en tak vidik, »ne bom zdaj spraševal, ali je ustavno sporno«. Ja, nekdo mora (novinarka, RTV SLO).

Na poročanje v krizi neposredno vpliva velika količina informacij o pandemiji, zaradi katere je težko razlikovati med verodostojnimi, na dokazih utemeljenimi informacijami in dezinformacijami (Zarocostas, 2020). Zato v krizi, ko se po družbenih omrežjih množijo in hitro širijo nepreverjene informacije, profesionalni medijski ponudniki nosijo še večjo odgovornost, da zagotavljajo verodostojne in kakovostne informacije. Po Wormerju (2020) je bil to eden od razlogov za velik porast uporabe tradicionalnih medijev, zlasti televizije, tudi med mladimi. Novinarke_{ji} poročajo o tem, da so se soočali z negotovostjo in da so uporabljali različne načine obvladovanja kakofonije informacij, da so lahko opravljali informativno in nadzorno vlogo: z intervjuvanjem oseb iz zdravstvene stroke, s pridobivanjem podatkov iz uradnih virov, z dodatnim preverjanjem informacij, z uporabo mednarodnih virov itn.

Ves čas imaš občutek, da se nekdo poigrava s tabo in z informacijami in da statistko pač obračajo v svojo smer. Zato sem vsaj jaz nenehno v dilemi, kdo zdaj manipulira z mano (novinarka, tisk).

Popolna novost pandemične krize je skupaj s posebnim režimom kriznega komuniciranja precej omejila možnosti dostopa do preverjenih informacij. Novinarke_ji so navajali, da sta njihovi najpomembnejši sredstva za kakovostno poročanje poznavanje teme in preverjanje na kraju samem. Med pandemijo covida-19 so bili odrezani od obojega in zato povsem odvisni od vladne komunikacije. Poudarjali so, da ukinitve terenskega dela in neposrednega preverjanja informacij na terenu opazno negativno učinkuje na kakovost novinarstva.

Problem je bil zato, ker se je teren zaprl. Vse je ostalo na ravni telefonov. Jaz sem prepričana, da je potrebno iti na teren, videti, se prepričati, pogledati, videti, če je kaj drugega, videti druge zadeve, in človek, ki te gleda v oči, ti težje laže kot v sporočilu za javnost ali pa po telefonu (novinarka, tisk).

Vlada se je predstavljala kot edini pristojni in zanesljivi vir informacij in je komunicirala enostransko in zmedeno, kar je, kot reflektirajo novinarke_ji, oviralo poročanje medijev.

Težava je v tem, ker je uradno komuniciranje o pandemiji zelo konfuzno. [...] Jaz prej vidim krizo institucij kot pa česa drugega, prav zares. Že kriza komuniciranja, kjer ima glava države tri glasove ali pa štiri, ki govorijo stvari, ki so v protislovju druga z drugo. Da so že včasih stavki protislovni: število obolelih se povečuje – odprimo tovarne zato, ker moramo zaščititi interese gospodarstva. [...] Ta institucionalna zmeda je ta, ki otežuje delo. Ker ni jasno. Skratka, če mora novinar presoditi, komu od teh, ki govorijo, lahko verjame (novinar, tisk).

Vladna komunikacija je bila organizirana preko digitalnih tiskovnih konferenc in ni zagotavljala možnosti postavljanja vprašanj oz. je ponudila vnaprej pripravljena vprašanja, ker »predsednik vlade ni bil pripravljen odgovarjati na neprijetna vprašanja« (novinar, tisk).

Največji izziv je bil, kako priti do informacij. Vse se je zaprlo, tudi vlada se je priročno zaprla, zaprla je tiskovne konference in jih potem vodila na zelo reguliran način. Predvsem vidim, da je tudi vlada to učinkovito izkoristila za to, da zelo selekcioniira informacije, in tudi, da omeji dostop novinarjev do, recimo, ministrov, do predsednika vlade in ostalih (novinar, tisk).

Poleg tega je bil med pandemijo Urad vlade za komuniciranje pristojen za to, da je dovolil izbranim institucijam, npr. Nacionalnemu inštitutu za javno zdravje, dajati izjave za javnost. Vse te strategije močno spominjajo na avtoritarne medijske režime (Siebert et al., 1963; Zhang in Fleming, 2005) in so zelo omejile izvajanje nadzorne in kritične vloge novinarstva.

Zaradi karantene in omejitev pri prehajanju med mejami občin novinarke_{ji} niso mogli preverjati informacij na kraju samem. Posledica tega, da niso mogli preverjati dejanskega stanja in izvajati neposrednih intervjujev, je bila, da so mediji postali zgolj orodje za kanaliziranje vladne krizne komunikacije in realnosti, kot so jo producirali politiki. »Dejansko sodelujemo pri ustvarjanju vzporedne realnosti in celo propagande,« je dejal novinar tiskanelega medija. Stapljanje medijskega diskurza z uradnim negativno učinkuje na verodostojnost informacij, omejuje kritično in razpravljavsko, posvetovalno vlogo medijev in približa medije propagandi (Herman in Chomsky, 1988). Eden od novinarjev je komentiral:

Propaganda pa – mislim, da je delovala na način novinarskih konferenc, neprisotnosti novinarjev, filtriranja informacij, nemogočega dostopa do nekaterih postopkov in tako dalje. [...] Propaganda že deluje takoj, ko imajo politiki svoje govorce, niti neposredno več ne nagovarjajo ljudi, ampak imajo govorce, ki predstavljajo filter, še ena posebna stopnica vmes med predstavnikom oblasti in javnostjo (novinar, RTV SLO).

Sovpadanje politične krize s krizo zaradi pandemije covida-19

Kot sva že nakazali, se je v Sloveniji propagandni moment še zaostрил s prepletanjem krize javnega zdravja in politične krize, zaznamovane z avtoritarnimi prijemi vlade v obdobju 2020–2022 (glej Hrženjak in Kogovšek Šalamon v tej knjigi). Kot so poudarili novinarke_{ji}, je bilo nemogoče poročati o zdravstveni krizi, ne da bi sočasno reflektirali spremenjeni politični kontekst. Politična krizna komunikacija in upravljanje krize sta se zelo opirala na širjenje strahu, da je vlada lahko legitimizirala represivne ukrepe. Na primer, za vladnega govornika o pandemiji je imenovala isto osebo, ki je to nalogo opravljala med desetdnevno vojno leta 1991 ob odcepitvi Slovenije od Jugoslavije. To gesto je javnost kritično opazila kot simbolno zaostrovanje krizne situacije namesto njenega umirjanja. To so izpostavili tudi intervjuvani novinarke_{ji}.

Propaganda mislim, da je bila, da se je epidemija izkoristila za ideološke politične cilje. Se pravi, da je strah, ki se je porodil pri ljudeh, izkoristila za nekatere politične poteze, ki so se ob tem sprevrgle v to, da gre za boj med za in proti. Se pravi, če se je neka opozicija organizirala na petkovih protestih, se je to speljalo na to, da gre za ogrožanje javnega zdravja. Videlo se je, da se je povečala represija, vlada ni delovala umirjeno, ni umirjala zadeve, ampak je ta strah potencirala. Ampak ne z namenom ohranjanja javnega zdravja, ampak z namenom izkazovanja svoje moči (novinar, RTV SLO).

Slovenska vlada je uporabila avtoritarno logiko po vzoru madžarske vlade (Krekó in Enyedi, 2018); medijev ni imela za partnerje v prizadevanjih krizo omiliti, temveč za lastno orodje in sredstvo širjenja lastne interpretacije razmer. Vsako kritično poročanje je bilo negativno izpostavljeno:

Gre za prepletanje dveh stvari. Skratka stranka, ki to vlado vodi, torej SDS, je dokumentirano znana po pritiskih na medije. Po pritiskih na medije in tudi po poniževanju oziroma spodkopavanju kredibilnosti medijev (novinar, tisk).

Sredi zdravstvene krize je vlada ukinila financiranje Slovenske tiskovne agencije (STA) in pripravila novo medijsko zakonodajo, ki bi omejila financiranje javne radiotelevizije (RTV SLO). Javni mediji so bili potisnjeni v situacijo, v kateri so morali reševati dva problema – kako najti verodostojen način informiranja javnosti in prispevati k zaježitvi pandemije in hkrati kako ubraniti avtonomijo, ko so se soočali z državo, ki je postajala vse bolj sovražna in represivna do javnih medijev.

Kot pripovedujejo novinarke_ji, je vladni pritisk na medije postal celo osebni in se je preselil na družbena omrežja:

Kritiko tega, kar je vlada komunicirala, njihove poteze, so dojeli kot grožnjo. Z drugače, kritično mislečimi novinarji so vlada, tudi predsednik vlade, najvišji vladni funkcionarji, ministri, intenzivno obračunavali *ad personam*, na zelo osebni ravni. ...Vidi se, da so orkestrirani, organizirani, [...] potem se ti pritiski začnejo močno stopnjevati, na družbenih omrežjih (novinar, tisk).

Novinarke_ji so v vladni komunikaciji prepoznavali populistične vzorce:

Kdo so vzori, trumpizem, bannonsko komuniciranje [po Stevu Bannonu, strategu Donalda Trampa – op. a.], tega je bistveno več, če primerjam s prejšnjo vlado. Ta vlada, se mi zdi, da absolutno točno ve, komunikacijsko, kaj dela, kako dela, zakaj dela, koga želi s tem mobilizirati, vidi se, da je načrt za tem, in to je vse propaganda, »fake news«, ena taka kaotična mešanica, recimo, substanc, ki novinarjem, v tem kontekstu, še dodatno otežujejo delo. Zelo politično enostransko, izključevalno (novinar, tisk).

Kljub omejenemu dostopu do zanesljivih informacij, samocenzuri pri kritičnem komentiranju in očitnemu pritisku vlade na medije intervjuji pokažejo, kako so si novinarke_{ji} prizadevali ohranjati avtonomijo. Medtem ko so se na začetku pandemije omejili na sodelovalno poročevalsko funkcijo, so med nadaljnjim potekom krize vse bolj krepili nadzorno funkcijo in so odprto poročali o problematičnih vladnih praksah. Objavljali so poglobljene analize, opravljali raziskovalno novinarstvo, kritično reflektirali napake in nedoslednosti vladnih ukrepov in ozaveščali javnost o položaju družbenih skupin, ki jih je kriza najbolj prizadela. V postopni oživitvi in krepitvi nadzorne funkcije so bile ključne očitno problematične vladne prakse in ni bilo opazne razlike med javnimi in zasebnimi mediji. Mediji v našem vzorcu, ki ne vključuje komercialnih medijev ali tistih, ki so neposredno povezani s stranko SDS, so v krizni komunikaciji ohranili svojo kritično vlogo. Novinarke_{ji} v svojem delovanju niso omejevali dela na »sodelovalno vlogo« in so poskušali ohraniti kritično nadzorno vlogo.

Nadzorovanje medijev z regulacijo družbeno-ekonomskih pogojev in delovnih procesov

Najpogostejši pogled na razmerje med javnimi in zasebnimi mediji, ki so ga imeli tudi nekateri intervjuvanke_{ci} iz našega vzorca, je, da zasebni mediji sledijo logiki profita, kar se odraža v njihovi produkciji informiranja za zabavo (*infotainment*). Nasprotno pa so javni mediji zavezani javnemu dobremu in objektivnemu poročanju ali pa so v negativnem smislu »orodje v rokah oblasti« (novinar, tisk). Vendar se tudi v času, ko ni krize, ta dihotomija izkaže za preveč poenostavljeno. Novinarke_{ji} kot pomembna dejavnika razločevanja med javnimi in zasebnimi mediji vidijo predvsem specifično funkcijo in odgovornost javnih medijev na eni strani in na drugi njihove

kadrovske, tehnične in finančne zmogljivosti. Oboje ima namreč neposredne posledice za vsebino poročanega. Novinarke_ji medijev v zasebni lasti so večinoma izpostavljali pomembno večja sredstva, ki jih imajo javni medijskih ponudniki.

Širši konsenz je, da so pri pokrivanju krize dobro delali javni mediji, ki imajo tudi resurse, ljudi. Mi seveda smo imeli zelo podobne, iste cilje, seveda, to je splošno informiranje, kvalitetne zgodbe, kontekst, ampak pri zasebnih medijih, če govorimo o tiskanih dnevnikih, se pač pokaže tukaj hendikep, resursov in ljudi je manj, potem je seveda težje pokrivati zadeve (novinar, tisk).

Menijo tudi, da so javni mediji zaradi svojega položaja in javnega financiranja veliko bolj izpostavljeni pritiskom nedemokratske vlade kot zasebni mediji, kar lahko ovira opravljanje novinarstva, ki je v javnem interesu.

To je grozno, kar se dogaja, na kakšen način pritiskajo na medije. Pač tukaj je spet RTV najbolj na udaru. Saj bi bili drugi tudi, samo na zasebne medije nimajo toliko vpliva, kakor ga imajo na javne (novinar, tisk).

Paradoks je v tem, da v situaciji velikega povpraševanja po kakovostnih informacijah, ki se odraža v večji gledanosti/branosti zlasti javnih in tradicionalnih medijev, mediji zaradi ekonomskih posledic pandemije izgubljajo finančne vire iz oglaševanja. Wormer (2020) izpostavlja, da se v Nemčiji založniki spopadajo z 80-odstotnim upadom oglaševanja, zaradi česar številni med njimi racionalizirajo poslovanje in vpeljujejo delo za polovični delovni čas. »Isti virus, ki je znova povečal povpraševanje po njihovih izdelkih, lahko naznanja tudi njihov dokončni konec« (ibid.: 469).

Novinarke_ji poročajo tudi o povečanju števila naročnin, vendar lahko umik oglaševalcev vseeno postavi medije v težek položaj, zlasti zasebne, ki so bolj odvisni od oglaševanja kot javni mediji. Ker pa se je v Sloveniji kriza zaradi covid-19 prepletala s pritiski vlade na medije nasploh, so se v finančni negotovosti znašli tudi javni mediji (RTV SLO in STA), ne toliko zaradi pandemije kot zaradi namer vlade, da zmanjša financiranje. Tudi kritično usmerjeni zasebni mediji se niso soočali le z umikom oglaševalcev nasploh, temveč tudi s posrednimi političnimi pritiski zaradi umika oglaševanja podjetij v državni lasti.

V prvih mesecih epidemije in tudi zdaj so se umaknili vsi oglaševalci. Oglaševalci so se umaknili tudi zato, ker je bil »lock down«, ampak zdaj, ko ga ni, se pa niso vrnili. In imamo izkušnje iz časa prve Janševe vlade, ko se je zgodilo isto. Ja, neposreden pritisk se izvaja preko denarja za oglaševanja javnih podjetij. Drugi pritisk je, da se druga podjetja bojijo oglaševati, ker si na črni listi (novinar, tisk).

Oglaševanje podjetij v državni lasti je pomembno. In na ta način ni bilo direktno, neposredno, ampak neposredni so napadi na družbenih omrežjih, ostali pritiski na lastnike so bolj posredni, ampak tudi izraziti. Na eni strani se je oglaševanje prepolovilo ali pa še slabši rezultati so, precej je odpovedi, seveda tudi iz ekonomskih in tudi poslovnih razlogov. [...] Seveda na koncu se vse pozna na poslovanju in seveda zasebni mediji in njihovi lastniki še toliko prej organizirajo in zategnejo, porežejo stroške dela, kar so pri nas že konkretno naredili in je rezultiralo v deset- do petnajstodstotnem znižanju plač zaposlenih (novinar, tisk).

Zlasti pri dnevnikih, kot so Večer, Delo in Dnevnik, je bila posledica upada dohodkov iz oglaševanja zmanjševanje stroškov. Kot je razvidno iz intervjujev, so nekateri od teh medijev znižali plače, večina pa je zmanjšala stroške tako, da ni podaljšala pogodb zunanjim sodelavkam_cem. Posledice poslabšanja ekonomskih razmer v medijih med obema krizama so najbolj neposredno občutili novinarke_ji in tehnično osebje, še posebej v medijih v zasebni lasti, ki so neposredno odvisni od dohodka iz oglaševanja.

Toda tudi redno zaposleni novinarke_ji so izrazili skrb za finančno varnost v prihodnosti in so izpostavili otežene delovne pogoje:

Sprožajo se preživitveni strahovi in se bodo najverjetneje še bolj tekom naslednjega leta. To lahko definitivno negativno vpliva na novinarsko poročanje in poročanje, ki je bolj oportunistično in bližje pričakovanjem teh, ki bodo takrat imeli v rokah vzvode moči (novinar, RTV SLO).

Opozorili so na zmanjšan pretok informacij in bolj površne informacije, dostopne na družbenih omrežjih, obenem so izpostavili, da so se med delom od doma počutili atomizirane in izolirane, kar je vplivalo na kakovost novinarstva.

Pogrešal sem osebne stike, zelo, ko izgubiš stik, začneš živeti v nekem svojem svetu, odvisen si od omejenega nabora informacij in te seveda

začne zanašati, izgubiš nekako tla pod nogami [...], ker te ta stik, osebni stik, konkretni stik z ljudmi, ali pa tudi s kavicami, informatorji, te mislim, prizemlji (novinar, tisk).

Novinarke_{ji} so izpostavili, da so začeli izgubljati stik z uredniško politiko, da niso več sledili aktualnim (svetovnim) problemom, niso sledili, »kaj so teme, kaj se šušlja, kam se nagibamo, kam peljemo, kaj se od nas pričakuje, kaj ni v redu, kaj je v redu« (novinar, tisk). Tudi izkušnje z delom od doma so bile različne in na kakovost dela lahko vplivajo konkretne osebnostne okoliščine, kot so starost, število in starost otrok, zaposlitve partnerjev, ekonomske in prostorske razmere, obvladovanje novih tehnologij idr. Nekateri so poročali o pozitivni izkušnji z delom od doma (»delal sem več in bolje«, novinar, tisk), drugi so le z izjemnimi napori usklajevali delo in družino:

Zjutraj sem bil učitelj, popoldne kuhar, zvečer pa novinar, tako da sem imel 12-urno ali pa 14-urno izmeno par mesecev. Tako da je trpelo tudi moje delo, jaz nisem mogel biti stoodstoten. Imam pač družino s tremi otroki (novinar, tisk).

Ena od raziskav o novinarstvu med pandemijo ne izpostavlja le preobremenjenosti z delom, stresa in negotovosti zaposlitve, temveč kaže tudi, da so virtualni prostori preoblikovali razmerja v uredništvu in ponekod povečali medsebojno sodelovanje (García Avilés, 2021: 9–13). Intervjuvanke_{ci} v naši raziskavi so poročali o tem, da so delodajalci prepoznali izkušnje dela od doma in pogostejšo uporabo novih tehnologij kot način potencialnih prihrankov in zmanjševanja stroškov dela tudi po koncu kovidne krize. To pomeni, da bi kriza zaradi covida-19 lahko imela bolj dolgoročne učinke na novinarski delovni proces in vloge, tudi glede krčenja uredništev in večopravilnosti zaposlenih v medijih.

Sklep

Ambivalentna vloga medijev med javnozdravstveno krizo se ujema z ambivalentnimi pričakovanji v družbi glede tega, kako bi morali novinarke_{ji} opravljati svoje delo. Ta pričakovanja vključujejo pozive zdravstvene stroke in vlade, naj mediji delujejo kot partnerji pri upoštevanju odzivov za omejevanje krize in izobraževanju javnosti o tveganjih in tem, kako se spoprijeti z njimi. Obdobja zdravstvenih kriz torej povečajo dileme glede »ustreznega

novinarstva«, tj., kaj je verodostojno in odgovorno novinarstvo, kako se lahko izogne temu, da bi poslabšalo položaj in širilo paniko v krizi. Ugotovili sva, da se pričakovanja do medijev še povečajo, kadar se zdravstvena kriza prepleta s povečano avtoritarnostjo vlade. Poleg doživljanja omejitev pri strokovnosti zaradi pandemije v kontekstu nazadovanja demokracije so novinarke_ji dodatno obremenjeni s pritiski in pričakovanji vlade, da bodo služili kot orodje propagande.

Analizirali sva, kako kombinacijo kriznega komuniciranja in vzpona avtoritarnosti zaznamuje omejena avtonomija medijev zaradi vladnih strategij discipliniranja medijev z mehanizmi, kot so zakonske spremembe, spremembe v finančnih in oglaševalskih shemah s ciljem ekonomsko izčrpati medije in jih politično podrediti. Kot je razvidno iz klasične literature o teoriji avtoritarnosti in medijski propagandi, vse to povečuje tveganje, da mediji postanejo trobilo oblasti in proizvajajo enoumni diskurz o zdravstveni krizi. Glede na prisotnost teh tendenc bi pričakovali povečanje sodelovalne vloge medijev v razmerju do vladnih strategij. Vendar je naša analiza pokazala manj jasno delitev novinarskih vlog in novinarke_ji so izpostavili soobstoj več vlog v času dvojne krize. To potrjuje, da medijske vloge in prakse niso odvisne le od ravni splošnega stanja demokracije v neki državi ali regiji, temveč gre za dinamično strukturo, ki je odvisna od družbenopolitičnega momenta in konteksta. Novinarke_ji so prevzemali informativno in interpretativno vlogo, kjer je v ospredju občutek odgovornosti do poročanja, ki prispeva k omejitvi širjenja bolezni, skupaj s kritiko vladnih ukrepov, ki pandemijo izrabljajo za krepitev lastne vizije avtoritarne družbe. Tako držo sva opazili tako pri javnih kot zasebnih medijih. Novinarke_ji so izpostavljali prizadevanja za informiranje javnosti na odgovoren način, ki temelji na preverjenih informacijah, zato da bi pomagali zajeziiti pandemijo, hkrati pa so bili nenehno pozorni na to, da se ne bi uklanjali vladnemu pritisku. Posledica vladnega pritiska na medije s politično instrumentalizacijo in ekonomskim spodkopavanjem tako ni bila, da so mediji privzeli in krepili sodelovalno vlogo – nasprotno, upad demokracije v obdobju covida-19 je prispeval k temu, da se je izostril (kritični) pogled medijev na pomen novinarstva.

Literatura

Altheide, David L. (2020): Pandemic in the time of Trump: digital media logic and deadly politics. *Symbolic Interaction* 43 (3): 514–540.

- Bayer, Lili. (2021, 16. februar): Inside Slovenia's war on the media. *Politico*. Dostopno prek <https://www.politico.eu/article/slovenia-war-on-media-janez-jansa/>, 3. 10. 2023.
- Biancovilli, Priscila in Claudia Jurberg (2020): *When governments spread lies, the fight is against two viruses: A study on the novel coronavirus pandemic in Brazil*. Dostopno prek <https://www.medrxiv.org/content/10.1101/2020.10.20.20215962v1.full>, 20. 11. 2023.
- Bourdieu, Pierre (1993): *The Field of Cultural Production*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Boyatzis, Richard E. (1998): *Transforming Qualitative Information: Thematic Analysis and Code Development*. London: Sage.
- Brusis, Martin (2016): Democracies adrift: how the European crises affect East-Central Europe. *Problems of Post-Communism* 63 (5-6): 263–276.
- Christians, Clifford G., Theodore Glasser, Denis McQuail, Kaarle Nordenstreng in Robert A. White (2009): *Normative Theories of the Media: Journalism in Democratic Societies*. Urbana in Chicago: University of Illinois Press.
- Coombs, W. Timothy in Sherry Jean Holladay (2010): *The Handbook of Crisis Communication*. Malden, MA: Wiley.
- Donsbach, Wolfgang (2008): Journalists' role perception. V: Wolfgang Donsbach (ur.), *The International Encyclopedia of Communication*, 2605–2610. Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Društvo novinarjev Slovenije (2020, 27. oktober): Poziv novemu lastniku Pop TV in Kanala A k spoštovanju uredniške neodvisnosti. *Novinar.com*. Dostopno prek <https://novinar.com/novica/poziv-novemu-lastniku-pop-tv-in-kanala-a-k-spos-tovanju-uredniske-neodvisnosti/>, 25. 5. 2023.
- Herman, Edward S. in Noam Chomsky (1988): *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*. New York: Pantheon Books.
- Fink-Hafner, Danica (2019): Slovenia since 1989. V: Sabrina P. Ramet (ur.), Christine M. Hassenstab (ur.), *Central and Southeast European Politics Since 1989*, 251–272. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fink-Hafner, Danica (2023): Slovenia: ripe for autocratisation. V: Kennet Lynggaard (ur.), Mads Dagnis Jensen (ur.), Michael Kluth (ur.), *Governments' responses to the Covid-19 pandemic in Europe: Navigating the perfect storm*, 209–221. Cham: Springer Nature.
- Foucault, Michel (2015/1978): *Rojstvo biopolitike: kurz na College de France: 1978–1979*. Ljubljana: Založba Krtina.
- Fraser, Nancy (2007): Transnationalizing the public sphere: On the legitimacy and efficacy of public opinion in a post-Westphalian world. *Theory, Culture & Society* 24 (4): 7–30.
- García-Avilés, Jose A. (2021): Journalism as Usual? Managing Disruption in Virtual Newsrooms during the COVID-19 Crisis. *Digital Journalism*, 1–22.

- Hanitzsch, Thomas in Tim P. Vos (2017): Journalistic roles and the struggle over institutional identity: the discursive constitution of journalism. *Communication Theory* 27: 115–135.
- Hanitzsch, Thomas in Tim P. Vos (2018): Journalism beyond democracy: A new look into journalistic roles in political and everyday life. *Journalism* 19 (2): 146–164.
- Janša, Janez (2020, 11. maj): Vojna z mediji. *Gov.si*. Dostopno prek <https://www.gov.si/novice/2020-05-11-vojna-z-mediji/>, 31. 10. 2023.
- Klemm, Celine, Enny Das in Tilo Hartmann (2019): Changed priorities ahead: journalists' shifting role perception when covering public health crises. *Journalism* 20 (9): 1223–1241.
- Komisar za človekove pravice pri Svetu Evrope (2021): Memorandum on freedom of expression and media freedom in Slovenia. Dostopno prek <https://rm.coe.int/memorandum-on-freedom-of-expression-and-media-freedom-in-slovenia/1680a2ae85>, 19. 12. 2023.
- Krekó, Péter in Zsolt Enyedi (2018): Orbán's laboratory of illiberalism. *Journal of Democracy* 29 (3): 39–51.
- Kučič, Lenart J. (2019): Mediji SDS (3. del): madžarski prevzem desnega medijskega stebra, *Pod črto*. Dostopno prek <https://podcrto.si/mediji-sds-3-del-madzarski-prevzem-desnega-medijskega-stebra/>, 30. 9. 2023.
- Lasswell, Harold D. (1948): The structure and function of communication in society. V: Wilbur Schramm (ur.) in Donald F. Roberts (ur.), *The Process and Effects of Mass Communication*, 84–99. Urbana: University of Illinois Press.
- Lazarsfeld, Paul F. in Robert K. Merton (1948): Mass communication, popular taste and organized social action. V: Wilbur Schramm (ur.) in Donald F. Roberts (ur.), *The Process and Effects of Mass Communication*, 554–578. Urbana: University of Illinois Press.
- Mednarodni inštitut za tisk (2021): Media Freedom Rapid Response Report: Press Freedom Deteriorating in Slovenia under Latest Janša Government. Dunaj, Avstrija: International Press Institute (IPI). Dostopno prek https://ipi.media/wp-content/uploads/2021/06/Slovenia_PressFreedomMission_Report_Final_20210630.pdf, 5. 10. 2023.
- Mellado, Claudia (2021): Journalistic role performance and news. V: Claudia Mellado (ur.), *Beyond journalistic norms: role performance and news in comparative perspective*, 3–21. New York, London: Routledge.
- Mellado, Claudia, Lea Hellmueller, Mireya Márquez-Ramírez, Maria Luisa Humanes, Colin Sparks, Agnieszka Stepinska, Svetlana Pasti, Anna-Maria Schielicke, Edson Tandoc in Haiyan Wang (2017): The Hybridization of journalistic cultures: A comparative study of journalistic role performance. *Journal of Communication* 67: 944–967.

- Pajnik, Mojca (2019): Media populism on the example of right-wing political parties' communication in Slovenia. *Problems of Post-communism* 66 (1): 21–32.
- Papadopoulou, Lambrini in Theodora A. Maniou (2021): 'Lockdown' on digital journalism? Mapping threats to press freedom during the COVID-19 pandemic crisis. *Digital Journalism*, 1–23.
- Perreault, Mildred F. in Gregory P. Perreault (2021): Journalists on Covid-19 journalism: Communication ecology of pandemic reporting. *American Behavioral Scientist* 65 (7): 976–991.
- Perreault, Gregory, Mildred F. Perreault in Phoebe Maares (2021): Metajournalistic discourse as a stabiliser within the journalistic field: Journalistic practice in the Covid-19 pandemic. *Journalism Practice*, 1–19.
- Peterson, Theodore, Jay W. Jensen in William I. Rivers (1965): *The Mass Media and Modern Society*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Raboy, Mark (ur.) in Bernard Dagenais, (ur.). (1992): *Media, Crisis and Democracy: Mass Communication and the Disruption of Social Order*. London: Sage.
- Ringo, Ma (2005): Media, Crisis, and SARS: An introduction. *Asian Journal of Communication* 15 (3): 241–246.
- Rizman, Rudi (1999): Radical Right Politics in Slovenia. V: Sabrina P. Ramet (ur.), *The Radical Right in Central and Eastern Europe since 1989*, 147–170. University Park: The Pennsylvania State University Press.
- Scruton, Phil (2003): Reporting of disasters. V: Donald H. Johnston (ur.), *Encyclopedia of International Media and Communications* 1, 419–429. San Diego, CA: Academic Press.
- Siebert, Fred S., Theodore Peterson in Wilbur Schramm (1963): *Four Theories of the Press: The Authoritarian, Libertarian, Social Responsibility and Soviet Communist Concepts of What the Press Should Be and Do*. Urbana in Chicago: University of Illinois Press.
- Splichal, Slavko (2020a): Javni mediji: lakmusov papir demokracije. V: Slavko Splichal (ur.), *Premisleki o prihodnosti javnih medijev*, 13–21. Ljubljana: FDV.
- Splichal, Slavko (ur.) (2020b): *Premisleki o prihodnosti javnih medijev*. Ljubljana: FDV.
- Standaert, Olivier, Thomas Hanitzsch in Jonathan Dedonder (2021): In their own words: A normative-empirical approach to journalistic roles around the world. *Journalism* 22 (4): 919–936.
- Weaver, David H. in G. Cleveland Wilhoit (1996): *The American Journalists in the 1990s: US News People at the End of an Era*. Mahwah, New Jersey: Erlbaum.
- Weaver, David H. (ur.) in Lars Willnat (ur.) (2012): *The Global Journalist in the 21st Century*. New York: Routledge.
- Wilkins, Lee (1989): Conclusion: Accidents will happen. V: Lynne Masel-Walters (ur.), Lee Wilkins (ur.), Tim Walters (ur.), *Bad Tidings: Communication and Catastrophe*, 171–177. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

- Wormer, Holger (2020): German media and coronavirus: exceptional communication - or just a catalyst for existing tendencies? *Media and Communication* 8 (2): 467–470.
- Zarocostas, John (2020): How to fight an infodemic. *The Lancet* 395 (10225): 676. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30461-X](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30461-X).
- Zelizer, Barbie (1993): Journalists as interpretative communities. *Critical Studies in Mass Communication* 10 (3): 219–237.
- Zhang, Ernest in Kenneth Fleming (2005): Examination of characteristics of news media under censorship: a content analysis of selected Chinese newspapers' SARS coverage. *Asian Journal of Communication* 15 (3): 319–339.

Kriza delovnega prava: kontroverza med pravicami in statusi

Uvod

Teoretska šola z imenom »pravna forma« je proizvedla radikalno kritiko sodobnega pravnega fetišizma.¹ Že s svojim imenom sporoča, da izhaja iz dela ruskega pravnega teoretika Evgenija Pašukanisa *Splošna teorija prava in marksizem* (2014/1927). Teoretičarke in teoretiki se posvečajo raziskovanju vloge prava v razredni družbi, bolj kakor normativna pravila in konkretni predpisi jih zanimajo splošna vprašanja pravne oblike. Zato so teoretiki delovnega prava med njimi (Cukier, 2016; Knox, 2016; Knox, 2019; Adams, 2021, Dimick, 2021; O'Connell in Özsu, 2021; White, 2021; Adams, 2022) prepričani, da s širšega zornega kota vidijo dlje in si postavljajo globlja vprašanja kakor pravniki, ki se ukvarjajo s pravnimi vprašanji od primera do primera.

Teoretičarke in teoretiki seveda ne zanikajo, da so delavske pravice zmanjšale izkoriščanje in izboljšale življenjske pogoje delavstva, a si vseeno zastavljajo vprašanje, ali delavsko pravo vendarle zgolj ne reproducira kapitalističnih družbenih odnosov (glej »paradox of emancipation«

1 Več o šoli, njenih avtoricah in avtorjih, seznamih literature in debatah je na voljo na spletni strani <https://legalform.blog/>.

v Azmanova, 2019). Kot pravni strokovnjaki in zagovorniki delavskih pravic se sprašujejo o lastni odgovornosti in o ustreznosti delavske strategije, ki si prizadeva izboljšati položaj delavstva s pravnimi sredstvi. Nekateri med njimi trdijo, da je tak boj iluzoren, saj lahko kvečjemu omeji izkoriščanje, ne more pa ga odpraviti – da je razredni boj »*znotraj* kapitalizma boj dela proti kapitalu, vendar *znotraj* struktur kapitalizma« (Adams, 2021: 443–444). Podobno sta opozarjala White in Knox, da je delovno pravo »omejeno z diktatom kapitalizma« (White, 2021: 300) in da ne prinese »revolucionarne alternative«, ker je »pravo človekovih pravic ideološko« (Knox, 2019: 16). Najpomembnejša omejitev delovnega prava in človekovih pravic je po avtorjih v tem, da odpravlja ekscesne oblike izkoriščanja, ne pa tudi osnovnega izkoriščanja meznega dela s prisvajanjem presežnega dela, ki omogoča kapitalistično akumulacijo. Zato delovno pravo deluje kot »naprava za tržne popravke« (Adams, 2022: 447), a hkrati ovira dolgoročne cilje delavskega gibanja, ki stremi k »transformativnim političnim ciljem« (Adams, 2021: 449), »revolucionarni alternativni« (Knox, 2019: 16) in k »resnični spremembi« (White, 2021: 317).

S konkretnima primeroma bomo ponazorili te trditve. Zoe Adams je opisala primer plesalke v nočnem klubu, kjer je najemala prostor za ples, najemnino (in druge stroške ter kazni, ki ji jih je računal lastnik kluba) pa je plačala iz napitnin obiskovalcev. Plesalka je od lastnika nočnega kluba zahtevala, da jo zaposli, ker da je bilo njuno razmerje v resnici delovno razmerje. V presoji se je sodišče omejilo na njun (pogodbeni) odnos in (dosledno po zakonu) odločilo, da med njima ni bilo delovnega razmerja. Ni upoštevalo dejanskega stanja ekonomske odvisnosti in večje stopnje izkoriščanja, kot če bi bila plesalka zaposlena. Ta odnos odvisnosti je v pravni obliki (pogodbenem odnosu) sprevrnjen: pravna oblika prikazuje dejanski odnos ekonomske odvisnosti in izkoriščanja kot svobodo plesalke, da se odpove minimalnemu plačilu, zdravstvenemu in pokojninskemu zavarovanju v zameno za (fiktiven) profit (Adams, 2021: 463). Po avtorici ni problematična toliko sama presoja sodišča, kolikor pravo samo in globlji družbeni strukturni vzroki.

Drugi primer (Knox, 2019) se nanaša na odločitev Evropskega sodišča za človekove pravice, ki je presojalo o pravici sindikata National Union of Rail, Maritime and Transport Workers (RMT) iz Velike Britanije do solidarnostne stavke. Sindikat RMT se je odločil za solidarnostno stavko, da bi podprl peščico svojih nekdanih sodelavcev, ki jih je podjetje preneslo na (lastniško povezano) podjetje in jim po prenosu hotelo znižati plačo. Prizadeti delavci so se odločili za stavko, a ker jih je bilo premalo, so potrebovali podporo solidarnostne stavke, če so hoteli uspeti s svojimi zahtevami.

Ker pa so v osemdesetih letih 20. stoletja thatcherjevske reforme prepovedale solidarnostno stavko, je sindikat najprej zahteval presojo evropskega sodišča, ali ni prepoved v nasprotju z 11. členom Evropske konvencije o človekovih pravicah o svobodi zbiranja in združevanja. A podobno kot v prejšnjem primeru sodišče ni upoštevalo dejanskega stanja – neenakih odnosov moči med delavci in delodajalci –, da si delodajalci prizadevajo zmanjšati pogajalsko moč delavcev, delavci pa imajo pravico do kolektivnega odpora, ki temelji na vzajemni solidarnosti. Če bi sodišče upoštevalo te okoliščine, bi ugotovilo, da je solidarnostna stavka bistvena za ohranjanje družbenega ravnovesja. Sodišče je nasprotno razsodilo, da bi solidarnostna stavka »povzročila večjo motnjo v gospodarstvu« in »v preskrbi javnosti s storitvami« (Knox, 2019: 29). Tako je evropsko sodišče potrdilo stališče, da ima sindikat pravico do zastopanja zgolj svojih neposrednih članov, ne pa tudi do uveljavljanja širših razrednih interesov s solidarnostno stavko.

Adams in Knox sta s primeroma dokazovala, da se je pravo postavilo v službo razredne vladavine, s tem da je zvedlo delovno pravo na individualno pogodbeno razmerje (primer plesalke) in individualno pravico do združevanja (primer sindikata RMT). Tako je pravo definiralo okvire, znotraj katerih lahko posamezniki ali kolektivne organizacije delujejo: da je »pogodbena svoboda« posameznika močnejša od njegovega delovnopravnega varstva; da kolektivne organizacije smejo delovati le v imenu svojega članstva, ne pa tudi v imenu širšega interesa delavstva (Knox, 2019: 37).

A nekateri drugi pravni teoretiki opozarjajo na previdnost pri nekaterih argumentih teoretikov »pravne forme«. Vincent (1993) je opozoril, da Marx, na katerega se ti avtorji sklicujejo, nima niti koherentne niti nedvoumne analize prava. Opirajoč se na Althusserjevo teorijo (2023) je opozoril, da se Marxova glavna dela kritike ideologije človekovih pravic (kot so *Kritika Heglovega državnega prava*, *Židovsko vprašanje*, *Nemška ideologija*) umeščajo v skupino »mladostnih del« in so torej nastala pred njegovim »epistemološkim rezom«. McLoughlin in Hürzeler (2021) pa sta se nasprotno odločila natančno prečesati Marxovo »zrelo delo«, *Kapital*, ker sta hotela spoznati Marxov odnos do tovarniških zakonov, ki so v njegovem času začeli vpeljevati »delovno pravo«, s tem da so se osredotočali predvsem na omejevanje otroškega dela in skrajševanje delovnega časa. V *Kapitalu* je Marx rahlo zasmehljivo opisal tovarniške zakone kot »skromno magno karto« v primerjavi z »razkošnim katalogom 'neodtujljivih človekovih pravic'« (Marx, 2012: 247–248). A za delegate na ženevskem kongresu Mednarodnega delavskega združenja (The International Workingmen's Association) leta 1866 je napisal, da je omejitev delovnega časa prvi pogoj za emancipacijo

delavskega razreda, brez česar se vsa nadaljnja prizadevanja za izboljšanje in emancipacijo nujno izjalovijo (McLoughlin in Hürzeler, 2021: 21). Po Marxu so tovarniški zakoni ne samo izboljšali življenjske razmere proletariata, temveč se je z njimi okrepila tudi njegova družbena moč (ibid.: 34).

A tudi teoretiki »pravne forme« niso spregledali zgodovinske vloge sindikatov, teh »avtentičnih zagovornikov delavskih interesov« (White, 2021: 308). Zdi se jim pomembno poudariti, da bodo »predpisi o minimalni plači, delovnem času, varovanju zdravja in varnosti pri delu itn. ... nujni za razvoj družbenih gibanj, ki so potrebna, da se presežejo osnovne strukture v praksi« in naposled »lahko v določeni meri dejansko vplivajo na razvoj kapitalizma« (Adams, 2022: 460). Vendar je ta trditev v protislovju s prejšnjimi. Kako bi lahko delovno pravo, ki naj bi stiskalo delavce in njihove kolektivne organizacije v primežu lažne pravne svobode in enakosti, hkrati spodbudilo »razvoj družbenih gibanj«, ki lahko »presežejo osnovne strukture v praksi«?

V prispevku me bo zanimalo, kako bi na to münchhausenovsko izvajanje odgovorili teoretiki delovnega prava. Začela bom z branjem Pašukanisa, ker je treba opozoriti, da je gonilo kritike delovnega prava postal avtor brez teorije delovnega prava. Potem si bomo ogledali nasprotno teoretsko pozicijo, ki – drugače kakor teoretiki »pravne forme« – v delovnem pravu ne vidi »kapitalističnega prava«, temveč »razredno pravo«. Ker pa je razrednost značaj, ki ga mora podpirati razredni boj (ker je gibanje, ne pa stanje), je videti ključno kolektivno organiziranje delavcev. Hkrati je to tudi pozicija teoretikov »pravne forme«, da pot do »družbene spremembe« ali, jasnejše povedano, do odprave izkoriščanja delavke in delavca po kapitalu, ne pelje po stopinjah »meščanskega ali kapitalističnega prava«, temveč s kolektivnim organiziranjem delavcev. V prispevku bom preverila hipotezo s štirimi študijami primerov, v katerih bom primerjala vlogo kolektivnih delavskih organizacij pri varovanju interesov nestandardno zaposlenih in zunanjih delavcev (tj. njihovih individualnih delovnih pravic) v štirih podjetjih. V sklepu bom študije primerov abstrahirala kot dinamike med kolektivnimi in individualnimi delovnimi pravicami. S tem postopkom bom pokazala, da kolektivne delovne pravice pogosto spodkopavajo individualne, krepijo že obstoječe razpoke v sestavi delavskega razreda² in ustvarjajo nove. Na koncu

2 Delavski razred opredeljuje »mezni odnos«, vključitev delavk in delavcev v produkcijski proces, ki zahteva podreditev dela kapitalu. Lastnik produkcijskih sredstev mora dobiti oblast nad tujim delom, da bi njegov kapital lahko deloval kot produktivni kapital, delavec pa se mora ukloniti delu s tujimi produkcijskimi sredstvi, da bi lahko proizvajal in naposled prišel do življenjskih sredstev (Marx, 1967: 38). Definicija delavskega razreda mora biti ohlapna, ker ga je treba misliti zgodovinsko in notranje razčlenjeno. Treba ga je misliti

bom poskušala pokazati, da je kriza delovnega prava povezana z razdruženjem kolektivnih in individualnih delovnih pravic. Zagovarjala bom tezo, da je za vsako družbeno spremembo potrebno ustvariti pogoje prehoda in da delavsko gibanje lahko ustvari pogoje možnosti prehoda s tem, da poveže kolektivne in individualne delovne pravice.

Branje Pašukanisove pravne teorije

Kritika teoretikov »pravne forme« nas pošilja nazaj k branju Pašukanisove knjige *Splošna teorija prava in marksizem*. Ker se ti teoretiki sklicujejo na Pašukanisovo delo, je treba opozoriti, da v knjigi zaman iščemo omembo delovnega prava in tudi tovarniških zakonov, o katerih je Pašukanis gotovo bral v prvem zvezku *Kapitala*.

Delovno pravo je torej zunaj njegove analize. Njegov predmet analize je pravo buržoazno-kapitalistične družbe, kjer se je razvilo do svojega najvišjega stadija, v pravno formo (Pašukanis, 2014: 12). Glavni steber meščanskega prava je civilno pravo, ki če ni edino področje pravne vede (po Pašukanisu je temelj pravnega reguliranja »spor«, »nasprotje zasebnih interesov«; ibid.: 37), pa je področje, kjer »se pravno mišljenje počuti najbolj svobodno in suvereno« (ibid.: 36).

Pašukanisov predmet je rezultat njegove analitične metode. Ta je, prvič, zgodovinska, ker je zanj pravo rezultat družbenega razvoja. Ko je po Pašukanisu meščanska družba ukinila fevdalno podložništvo z odpravo privilegijev, jih je nadomestila s pravicami. Nosilci teh pravic so postali enakopravni pravni subjekti, ki sklepajo pogodbe s svojo svobodno voljo. Tako je iz statusa fevdalca, podložnika ali meščana zgodovinsko nastal subjekt pravic in človek je dobil lastnost pravnega subjekta.

Njegova metoda je, drugič, materialistična, saj pravne norme niso dane človeku od zunaj, niso plod njegove domišljije, pa tudi ne odražajo naravnih ali večnih zakonov. Vir pravnih norm je treba po Pašukanisu iskati v realnih družbenih odnosih. V meščanski družbi so to razmerja med blagovnimi proizvajalci, ki kot posestniki blag stopajo v razmerja drug z drugim. Ta razmerja se naposled udejanjajo kot pravna razmerja, temelječa na abstraktnem pravnem subjektu.

zgodovinsko, ker se položaji njegovih členov v produkciji in cirkulaciji nenehno spreminjajo. Razčlenjeno pa zato, ker če neizpodbitno velja, kot se je Emmanuel Terray prodorno vprašal, da so vsi proletarci mezdni delavci, ali velja tudi nasprotno, da so vsi mezdni delavci proletarci. Več o tem glej v Breznik (2021: 53–81).

Iz teh metodološko-analitičnih predpostavk je nastala Pašukanisova glavna teza, da pravni fetišizem dopolnjuje blagovni fetišizem. Kakor se je razvila splošna blagovna proizvodnja, kjer so vsa blaga primerljiva po svojih ekvivalentnih menjalnih vrednostih (tako imenovani blagovni fetišizem), tako nasproti svetu blag stojijo posestniki blag, ki menjujejo blaga s pogodbami kot enakopravni in svobodni pravni subjekti. Temu Pašukanis pravi pravni fetišizem, ker v menjavi posamezniki resda nastopajo kot enakopravni in svobodni pravni subjekti, a na tej osnovi si lahko lastniki produkcijskih sredstev prisvajajo presežno vrednost, ki jo ustvarijo delavci in delavke v produkciji. Zato fetišizem pravne enakosti prikriva svet dejanske neenakosti, izkoriščanja in gospostva, kot se lahko odkrito vidi zgolj v produkcijskem procesu. Kot je v Predgovoru k drugi izdaji napisal Pašukanis, »republika trga' prikriva 'despotizem tovarne'« (ibid.: xi).

Pašukanis obravnava vprašanje dela zgolj s stališča civilnega prava, kjer je edina pravica delavca, da svobodno prodaja edino blago, ki ga poseduje, svojo delovno silo. S to pravico je svobodni mezdni delavec zgodovinsko nadomestil nesvobodnega fevdalnega podložnika. Četudi je kot vsi posestniki blag delavec enakopraven pravni subjekt, v nasprotju s posestnikom kapitala poseduje samo svojo delovno silo, ki jo je prisiljen prodajati, da bi lahko živel. Neenako razmerje moči je osnova za izkoriščanje v produkcijskem procesu, v katerem delavec ustvari več vrednosti od tiste, ki jo dobi za mezdo. To presežno vrednost si lastnik kapitala prisvoji v menjavi, kjer mu pravne institucije jamčijo svoj delež do zadnje decimalke.

Pašukanis se je problema meznega dela dotaknil samo še enkrat v nekem drugem kontekstu, kjer je nasproti sveta egoističnih interesov – ali občanske (civilne) družbe po heglovsko-marksističnem izrazu – postavil sfero avtonomne države. Tako je nasproti svetu neenakosti občanske družbe, kot smo jo opisali, postavil avtonomno politično državo, kjer so državljani politično enakopravni in kjer naj bi država (ravno s pravom) zagotavljala nepristranskost in neodvisnost kot nekakšna nadrazredna tvorba. A v tej konstrukciji 'vladavine prava' je mračna izjema prostor produkcije: to je »zasebna oblast kapitalista«, kjer »notranji red določa akt zasebnega zakonodajalstva« (ibid.: 107).

Če sklenemo, pri Pašukanisu področje dela opredeljuje, na eni strani, pogodbeno pravo, na drugi strani pa prostor produkcije, kamor luč meščanskega prava ne prodre in kjer se kapitalist vede kot zasebni zakonodajalec. Pašukanis pa se ni dotaknil problema tovarniških zakonov, saj v njegovi analizi ni bilo mesta zanje.

Kaj je torej teoretike »pravne forme« pritegnilo pri Pašukanisu? Zanj so se začeli zanimati v zgodovinskem trenutku, ko reforme delovnega prava

vse bolj reducirajo delovno pravo na pogodbeno svobodo strank. Razsodbe sodišč, kot kažeta opisana primera, se poslušno podrejšo tej splošni tendenci. Pašukanisa je torej reaktualiziral zgodovinski čas sam, zato so teoretiki pravne forme z njim lahko dokazali, da se sodobne pravne norme prilagajajo interesom kapitalističnega razreda. A hkrati se jim je zgodil paradoks, da njihove kritike usmerjajo vodo na mlin zagovornikom deregulacije delovnega prava. Kako so se lahko najbolj radikalni kritiki »ublagovljenega dela« znašli v tem paradoksu?

Različni pogledi na delovno pravo

Kot smo pojasnili, imajo teoretiki »pravne forme« delovno pravo za »kapitalistično pravo«, v katerem so reforme možne samo, kolikor omogočajo lažjo akumulacijo kapitala ali preprečujejo izhod iz kapitalizma (White, 2021: 300). Adams (2022: 454) razume delovno pravo kot zgodovinski odgovor na strukturna protislovja kapitalizma. Cilj delovnega prava naj bi bil resda normalna reprodukcija delovne sile in s tem izboljšanje delovnih razmer, a izključno z namenom, da se zavaruje celotni kapital pred samouničujočo konkurenco individualnega kapitala, ki z nezadržnimi pritiski na zniževanje mezd ogroža delo kot produkcijski faktor in s tem akumulacijo kapitala nasploh. Nadalje, delavske pravice so za teoretike »pravne forme« del meščanskega civilnega prava: kot individualne človekove pravice in predvsem kot izpeljane »sekundarne pravice«, ki pa niso brezpogojno obvezne, saj so prepuščene »razpoložljivim sredstvom« vsake države (Mantouvalou, 2012: 167).³ Knox (2019: 15) je, denimo, uporabljal kar izraz človekove pravice na mestih, ki se nanašajo na delovne pravice.

McLoughlin in Hürzeler nasprotno zagovarjata obstoj dveh pravnih oblik: buržoaznega prava na eni strani in delovnega prava na drugi. Potrditev sta poiskala pri Marxu, ki je resda kritiziral »meščanske pravice kot iluzorni opis izkoriščevalskih družbenih odnosov«, a je po drugi strani podpiral tovarniške zakone, saj je verjel, da zakonsko skrajševanje delovnega časa, denimo, lahko ključno prispeva k revolucionarnemu projektu (McLoughlin in Hürzeler, 2021: 32).

3 Med delovnimi pravicami naj bi po *Deklaraciji o temeljnih načelih in delovnih pravicah* iz leta 1989 (ILO Declaration of Fundamental Principles and Rights at Work) samo štiri delovne pravice imele status človekove pravice: prepoved diskriminacije, pravica do kolektivnega organiziranja, prepoved prisilnega dela in prepoved otroškega dela. Z dopolnitvijo leta 2022 je bila dodana še pravica do zdravja in varstva pri delu. Vse ostale delovne pravice naj bi bile sekundarne človekove pravice, katerih uveljavljanje je odvisno od ekonomske moči posameznih držav.

Tudi francoski pravni teoretik Alain Supiot je zagovarjal obstoj dveh pravnih oblik v knjigi *Kritika delovnega prava* (2021). Njegovo izhodišče je bilo, da delo ne more biti blago, ker dela ni mogoče ločiti od »osebe« (ibid.: 8). V delovnem razmerju so predmet plačane storitve človekove fizične in umske dejavnosti (ibid.: 59): telo je kraj, kjer se izvršujejo pogodbene obveznosti. To povzroči protislovje med pogodbenim razmerjem, ki reducira delo na blago, in fizičnim telesom, ki ni predmet menjave, saj delavec ne more biti blago. Če bi bil blago, bi bil suženj. Protislovje se pokaže, ko delavec proda svojo delovno silo in se podredi delodajalcu, ker v tistem trenutku izgubi nadzor nad svojim telesom. Vloga delovnega prava je v tem, da zavaruje to telo (ibid.: 67) in rešuje kožo delavca (vse vidike njegovega biološkega obstoja s predpisi o varnosti in zdravju pri delu), njegovo preživetje (brez česar bi bil njegov položaj slabši od položaja sužnja), stalnost dohodka, tudi ko ne more delati (ob boleznih, brezposelnosti in upokojitvi), in naposled tudi stalni dohodek za družino in vse člane družbe (s socialno politiko).

Zato ima Supiot delovno pravo za socialno pravo in kot tako za radikalno nasprotje civilnega prava. Bistvena razlika med njima je v tem, da medtem ko je civilno pravo individualno, je socialno pravo (in z njim delovno pravo) kolektivno. Lahko bi se tudi reklo, da je delovno pravo razredno (ibid.: 88) v nasprotju z občestjo civilnega prava. Specifičnost kolektivnega ali socialnega/razrednega prava se kaže v novem tipu pravne racionalnosti in celo v novi paradigmi, ker se delovno pravo ne bi moglo razviti brez podpore družbenih znanosti, ki so mu pomagale razumeti delovne in življenjske razmere delavskih družin. Zato je posebnost tega prava tudi v tem, da je sestavljeno iz »pravnih« in »socialnih argumentov«. S tem pa je nujno v konfliktu s civilnopравnim redom: čeprav sodelujeta na ravni »pravnih argumentov«, sta v konfliktu na ravni »socialnih argumentov« (ibid.: 202).

Vprašanje družbene spremembe

Tako sta se razgrnila nasprotna pogleda na delovno pravo: eden ga razume kot kapitalistično pravo, drugi kot socialno, kolektivno ali razredno pravo. S tem znanjem se vrnimo na začetno vprašanje in se vprašajmo, kako teoriji intervenirata v družbeno realnost in kakšno družbeno spremembo implicirata.

Začnimo s teorijo pravne forme. Po tej teoriji lahko pride do družbene spremembe samo zunaj pravnih institucij, dovolj radikalna pa je samo tista, ki bo odpravila (kapitalistično) pravo nasploh, kar je to predpogoj za

odpravo izkoriščanja delavke in delavca po kapitalu. Dokler ne pride do radikalne spremembe, delavcu ostajajo zgolj človekove pravice. V *Prispevku k židovskemu vprašanju* je Marx pojasnil, kakšno družbeno stanje implicirajo: ker »niso nič drugega kot pravice [...] sebičnega človeka, od človeka in skupnosti ločenega človeka«, ne povezujejo »človeka s človekom«, temveč ločujejo »človeka od človeka« (Marx, 1979: 172–173). Toda okoliščine, v katerih se odtujevanje človeka od človeka samo pogloblja, ne morejo poroditi niti majhnih izboljšav, nikakor pa radikalne družbene spremembe, ki si jo želijo teoretiki pravne forme. Tukaj očitno nekaj manjka in to kar manjka, je teorija prehoda.

Na drugi strani teorija kolektivnega/socialnega/razrednega prava ne brez ironije prizna (glej Supiot, 2021: 109–110), da delovno pravo zakonsko regulira podreitev delavca in rešuje protislovje med formalno enakopravnostjo pogodbenih partnerjev in dejansko podreditvijo delavcev kapitalu. Problem reši tako, da avtonomnost in svobodo, ki jo je delavec izgubil s podreditvijo, dopolni s kolektivnimi pravicami, kot so svoboda kolektivnega združevanja, pravica do stavke in kolektivnega pogajanja (ibid.: 139–140). Tako naj bi se na kolektivni ravni vzpostavila avtonomija, ki jo je delavec izgubil na individualni ravni, s čimer sta »svoboda in podrejenost postali pravno združljivi« (ibid.: 109–110). Nujni rezultat tega je, da delavec lahko postane svobodna in enakopravna oseba šele, ko prebije izoliranost, se formira v politični razred, nastopi kot razred delavcev nasproti kapitalističnemu razredu in začne spreminjati materialne pogoje svoje eksistence (Brenzlik, 2021: 153–154).

Ta dvojnost se kaže tudi v obstoju dveh pravnih kultur v zgodovinskem razvoju delovnega prava. Medtem ko francoska pravna kultura temelji na »upredmetenju delavca v tržno blago«, je za nemško kulturo odločilna pripadnost podjetju, s čimer nekdo dobi status delavca (Bosch, 2015: 175; Duker, 2016: 110–113; Supiot, 2021: 15–16; Bogoeski, 2022: 24–25). Medtem ko je v prvem poudarek na delu kot tržnem blagu, je v drugem poudarek na statusu delavca. Rezultat sta različni obliki delovnega prava: medtem ko je v Franciji poudarek na zakonski intervenciji, je v Nemčiji na kolektivnem organiziranju, ki naj bi delavstvo osvobodilo podreditve kapitalu.⁴ Iz tega bi

4 Weimarska ustava je vključila pravico do kolektivnega organiziranja kot osnovno socialno pravico, ki je tvorila temelj »delavske ustave«. Socialdemokrati so v njej videli mogočno osnovo, ki naj bi izboljšala položaj delavstva in tudi reformirala gospodarstvo, ko bi ga pripravili do tega, da v podjetja sprejme demokratično odločanje predstavnikov kapitala in dela. Menili so, da bo sodelovanje delavcev v upravljanju pomagalo emancipirati delavski razred in ga osvobodilo podreditve kapitalu. Po drugi strani pa naj bi blokiralo sebične

lahko sklepali, da je za našo rešitev dovolj, če se samo vzpostavijo ustrezni pravni pogoji, ki bodo dali čim širšo moč delovanja *kolektivnim* delavskim organizacijam. To je stališče, ki ga zagovarjajo Knox (2016, 2019) in drugi.

Problem pa je v tem, da kolektivno organiziranje opredeljuje delavca z njegovim *statusom*, s tem, da pripada neki delovni skupnosti, ne pa delavskemu razredu nasploh. Vprašanje je, ali kolektivno organiziranje lahko prinese več razredno osnovanih pravic. Večja verjetnost je nasprotna, da pospešuje delitve delavskega razreda in povečuje razlike med delavkami in delavci. Večja verjetnost je, če vzamemo sodobni primer, da bo še poglobilo učinke aktualnega gospodarskega prestrukturiranja, ki mu je z globalnimi produkcijskimi verigami, kaskadnimi sistemi podizvajalcev in posrednikov na eni strani, na drugi pa z množico novih pravnih oblik dela uspelo razbiti enotnost delavstva.

Tako se je spet oddaljila rešitev problema, kako do družbene spremembe. Na eni strani so različni pogledi na delovno pravo razrahljali trdo stališče »pravne forme«, da lahko individualne delavske pravice prepustimo preteklosti kot odmrli ud preseženega meščanskega prava. Na drugi strani nam osredotočenje na kolektivno organiziranje delavcev tudi ni prineslo nedvoumnega odgovora.

Zato se bomo problema lotili drugače. Vzeli bomo štiri konkretne študije primerov, v katerih bomo primerjali vlogo kolektivnih delavskih

interese kapitalistov in usmerjalo razvoj gospodarstva v skupno dobro (Dukes, 2016: 110). Pri nastajanju »delovne ustave« je sodeloval Hugo Sinzheimer, član socialdemokratske stranke, ki je leta 1933 v knjigi *Kriza delovnega prava* (Krisis des Arbeitsrechts) obravnaval pravico do kolektivnega organiziranja v luči ekonomske krize tridesetih let 20. stoletja. Vzrok za gospodarsko krizo je pripisal temu, da je država blokirala kolektivno organiziranje, samovoljno posegala v kolektivno dogovarjanje in z zakoni zniževala plače. V argumentu se kaže veliko upanje, ki ga Sinzheimer vlaga v kolektivno organiziranje za rešitev delavskega vprašanja in obvladovanje gospodarskih kriz. Pomembno pa je opozoriti tudi na to, da Sinzheimer podobno kot Supiot opozarja, da *delovno pravo ni privesek civilnega prava, temveč da sta ti obliki prava temeljno različni*.

Sinzheimerjevo pravno teorijo je zanimivo primerjati z zgodovinsko analizo nemških delavskih svetov (Bologna, 1972). Delavski sveti spominjajo na ruske sovjete, vendar so jih nasprotno sestavljali najbolj kvalificirani delavci. Glavna sila nemške industrije so bili visoko kvalificirani tehniki, ki so zastopali »poklicno aristokracijo«, ki so jo morala podjetja privabljalati in zadrževati s privilegiji, z višjimi plačami, z osemurnim delovnikom od leta 1906 in v Boscovih tovarnah po letu 1910 tudi s prosto soboto. Ti specializirani delavci so imeli najboljša poklicna znanja, odlično so poznali tehnologijo delovnega procesa, zato jim je bila ideja delavskega soupravljanja privlačna. Toda ravno takrat se je čas »poklicne aristokracije« iztekal, v ZDA sta se že razvili tayloristična organizacija dela in fordizem, ki sta pospešila razvoj organske sestave kapitala in omogočila množično produkcijo. Po Bologni je torej revolucionarni naboj delavskih svetov prišel v času, ko jih je kapitalistični razvoj že presegel.

organizacij pri varovanju interesov nestandardno zaposlenih in zunanjih delavcev. Vprašali se bomo, ali so bile kolektivne organizacije uspešne pri varovanju interesov najšibkejših delavk in delavcev, ali so v svoje delovanje zajele interese celotnega delovnega kolektiva ali samo posameznih skupin. To nam bo omogočilo, da poglobljeno proučimo dinamike med individualnimi in kolektivnimi pravicami v štirih konkretnih primerih. Pri tem nam bo v moralno podporo trditev Alaina Supiota, da se delovno pravo kot nova paradigma opira tako na pravne kakor sociološke argumente.

Individualne in kolektivne pravice skozi študije primerov

Individualne in kolektivne pravice obravnavamo s študijami primerov, ki opisujejo več delovnih kolektivov proizvodnih in storitvenih dejavnosti v Sloveniji.⁵ Študije primerov so nastale na osnovi poglobljenih intervjujev z menedžmentom, s predstavniki sindikatov in z zaposlenimi v podjetjih,⁶ ki smo jih dopolnjevali s statističnimi analizami, predhodnimi študijami ter poročili o podjetjih in panogah (članki, finančnimi poročili, zapisniki sestankov itn.). Predstavili bomo izvlečke iz študij, ki prikazujejo različne vrste kolektivnega organiziranja in njihove odnose do skupin delavcev in delavk v primerljivo slabšem položaju kakor redno zaposleni delavci. Izbrali smo štiri skupine: tri skupine – agencijski delavci, študenti in samozaposleni – prihajajo v podjetja kot zunanji sodelavci, četrta skupina so zaposleni pri podjetju s krajšim delovnim časom. Čeprav podjetja kombinirajo različne oblike nestandardnega dela, izbrana težijo pretežno k omejevanju na eno samo obliko dela.

Vsa štiri podjetja so velika podjetja iz predelovalne, transportne, trgovinske in časopisne dejavnosti. Medtem ko sta podjetji predelovalne in trgovinske dejavnosti del multinacionalk, je podjetje v transportni dejavnosti v državni lasti, časopisno podjetje pa v domači zasebni lasti. V treh podjetjih obstaja sindikat, ne pa tudi v trgovinskem podjetju, kjer menedžment na razne načine preprečuje ustanovitev sindikata. Podjetje iz predelovalne

5 V članku predstavljamo rezultate v raziskovalnem projektu *Segmentacija nestandardnega zaposlovanja v Sloveniji* (SEGNEĐ, J5-9335), ki ga je financirala Javna agencija za raziskovanje (ARRS) med letoma 2019 in 2021.

6 Za tu predstavljene študije primerov smo skupaj opravili 25 poglobljenih intervjujev. Edino v trgovinskem podjetju so bili intervjuvani samo zaposleni, saj uprava ni želela sodelovati v projektu, sindikat ali svet delavcev pa ne obstajata. V raziskavi SEGNEĐ smo sicer proučili osem študij primerov, a zaradi ekonomičnosti predstavljam samo štiri tipične.

industrije najpogostejše najema agencijske delavce in študente, transportno podjetje agencijske delavce, časopisno podjetje samozaposlene, trgovinsko podjetje pa večino zaposlenih v trgovini in logistiki zaposluje s skrajšanim delovnim časom. Podjetij ne bomo imenovali z imeni, ker hočemo postaviti v ospredje tipične prakse, ne obsojati posameznih primerov.

Za uvod bomo najprej kratko predstavili štiri oblike nestandardnega dela. Ob tem je treba povedati, da v anketnih raziskavah vse štiri skupine predstavljajo najpogostejše oblike nestandardnega dela (Breznik in Čehovin Zajc, 2021). Med samozaposlenimi in študenti pa naraščajo tudi oblike, ki jih Mednarodna organizacija dela imenuje »prikrite zaposlitve«. To so navidezno samozaposleni, ki so v delovnem procesu podrejeni in ekonomsko odvisni od svojih naročnikov del, ter študenti, ki kontinuirano opravljajo več kot polovični delovni čas ali celo polni delovni čas. V času pandemije COVID-19 so se deleži vseh teh oblik krepko zmanjšali, a so se po koncu pandemije spet povečali, zlasti prikrite zaposlitve. Tovrstno nihanje kaže na dodatno ranljivost teh skupin v negotovih razmerah. V pregledu bomo za primerjalno osnovo vzeli delovno razmerje za nedoločen in za polni delovni čas.⁷

Agencijsko delo

V Sloveniji je regulacija agencijskega dela razmeroma stroga. Agencije morajo pridobiti dovoljenje za delo na eni strani, na drugi pa so agencijski delavci po plačilu in delovnih pogojih izenačeni z redno zaposlenimi. Varnost zaposlitve jamči prepoved »sinhronizacije«, se pravi, da agencija ne sme odpustiti delavca, če naročnik odpove pogodbo, temveč mu mora plačevati nadomestilo plače, dokler mu ne najde drugega dela. Poleg tega je uporabnik agencijskega dela »subsidiarno« odgovoren za kršitve. V poprejšnji raziskavi (Breznik, 2018) smo nasprotno ugotovili, da so redki povsem izenačeni z redno zaposlenimi: bodisi so prejeli manjše plačilo ali delali v neugodnih delovnih razmerah, denimo, več mesecev samo ponoči. Nekateri so dobivali del plače na roko ali izplačila dodatkov v obliki hrane ali prevoza, zato da so bili prispevki in davki nižji. Nekateri pa so bili v pogodbi o

7 Pogodba o zaposlitvi za nedoločen čas in polni delovni čas predstavlja nekakšen družbeni normativ o količini dela, ki ga mora delavka ali delavec zagotoviti za minimalno plačilo, ki omogoča osnovno preživetje skupaj s socialnimi zavarovanji. S tem predstavlja družbeni dogovor o minimalnem ekonomskem, zdravstvenem in socialnem varstvu zaposlenega. Na drugi strani pa ni mogoče spregledati, da je ta oblika pokazala doslej največjo »zmožnost usklajevanja svobode in enakosti, ki ju predpostavlja trg, ter neenakosti in podrejenosti, ki sta notranje povezani z delovnim razmerjem ...« (Adams, 2021: 454; glej tudi Fudge, 2017).

zaposlitvi razporejeni na nižje delovno mesto, kot so ga v resnici opravljali, zaradi česar je bila njihova plača nižja. Neka agencija je svojim delavcem oddajala stanovanja za oderuško najemnino in jim (neupravičeno) trgala od plače administrativne stroške. Raziskava *SEGNE*D je potrdila, da agencijski delavci prejemajo nižjo plačo in/ali delajo v slabših delovnih razmerah. Pokazalo pa se je tudi, da čeprav naj bi bilo agencijsko delo začasno, jih je veliko opravljalo to delo že vrsto let. Vsi intervjuvani agencijski delavci bi se želeli neposredno zaposliti, a jim podjetje tega ni omogočilo.

Študentsko delo

Študentsko delo je občasno delo mladih s formalnim statusom dijaka ali študenta. Stroški študentskega dela so se sicer močno zvišali leta 2015, ko je bilo določeno minimalno plačilo na uro, ki vključuje plačilo socialnih prispevkov in posebne dajatve za študentsko organizacijo in štipendijski sklad. Odtlej se študentsko delo tudi upošteva v pokojninsko dobo, dohodek 60 odstotkov povprečne mesečne plače je ekvivalent enemu mesecu pokojninskega zavarovanja. Toda s perspektive kapitala je študentsko delo še vedno cenejše kakor redna zaposlitev. Po anketah okoli 70 odstotkov vseh študentskih delavcev opravlja več kot 20 ur dela na teden, polovica od teh več kot 36 ur na teden (Breznik in Čehovin Zajc, 2021). Največ študentov zaposlujejo predelovalna, trgovinska in gostinska dejavnost. Vendar ne delajo samo preprostih del. Raziskava *SEGNE*D je ujela več primerov zaposlovanja študentov v raziskovalnih in razvojnih dejavnostih, kjer so potrebna zahtevna znanja. Podjetja zahtevajo od študentov v višjih letnikih, da se zavežejo k večletnemu delu. Privabljajo jih z obljubami, da jim bodo pomagali pri izdelavi akademskih nalog in jih po končanem študiju zaposlili. Na teh mestih opravljajo dela redno zaposlenih, vendar za veliko nižje (po ocenah intervjuvanke trikrat nižje) plačilo, ko pa izgubijo študentski status, jih večinoma zamenjajo z novimi študentkami in študenti.

Samozaposleni

Status samozaposlenih imajo samostojni podjetniki in samostojni poklici (odvetniki, zdravniki, kulturni delavci, novinarji itn.). Z registracijo so samozaposleni zavarovani, kot če bi bili zaposleni, vendar pa lahko sami izberejo višino zavarovanja, ki je običajno minimalna. Zakon jim prepoveduje, da bi delali kot samozaposleni v okoliščinah, ki ustrezajo delovnemu

razmerju, ker se morajo v tem primeru zaposliti. V nasprotnem primeru velja delo za »navidezno samozaposlitev«. Odkar so ankete leta 2012 začele meriti ta pojav, se delež navidezno samozaposlenih giblje okoli petine vseh samozaposlenih (Breznik in Čehovin Zajc, 2021). Ta oblika dela je zelo pogosta v novinarstvu, kjer so se v zadnjih desetletjih zmanjševala uredništva, kjer se je normaliziralo nestandardno delo in povečevala intenzivnost delovnega procesa (Bembič in Vobič, 2021). Novinarji običajno začnejo poklicno pot s študentskim delom, potem pa jo več let nadaljujejo v drugih nestandardnih oblikah, predvsem kot samozaposleni (glej Lukan in Čehovin Zajc, 2022; Lukan in Čehovin Zajc, 2023). Status samostojnega novinarja jim daje navidezno samostojnost in svobodo, v resnici pa jih vklepa v prisilno podjetništvo, odvisno od enega samega delodajalca. Delovne razmere jim omejujejo svobodo izražanja in profesionalno avtonomijo (glej Pajnik in Hrženjak v tej knjigi). Čeprav delajo prekomerno, ne morejo zavrnila novih naročil, ker se bojijo, da jim bodo uredniki dajali manj dela. V prekarnem novinarstvu delajo zlasti mlajši novinarji, s čimer se vzpostavlja neenakost med mlajšimi in starejšimi novinarji (Vobič in Slaček-Brlek, 2014). Treba pa je tudi dodati, da je za nekatere samozaposlitev privlačna, ker lahko plačujejo nižje davke in tako povečajo neto dohodek za osebno potrošnjo (Pajnik in Hrženjak, 2022).

Zaposlitev s krajšim delovnim časom

Zaposlitev s krajšim delovnim časom velja za obliko dela, ki omogoča lažje usklajevanje zasebnega in poklicnega življenja. Starši predšolskih otrok se, denimo, lahko odločijo delati krajši delovni čas, prispevke do polnega delovnega časa pa jim plačuje država. Nasploh je bil delež zaposlitev s krajšim delovnim časom dolgo majhen. Po anketi pa se je v zadnjih petnajstih letih število skoraj podvojilo, s tem pa tudi »neprostovoljnih« zaposlitev s krajšim delovnim časom, ki v literaturi veljajo za znak podzaposlenosti (OECD, 2015; Evropski parlament, 2016; Mednarodna organizacija dela, 2016). Največ neprostovoljnih zaposlitev je v dejavnosti trgovine (Breznik in Čehovin Zajc, 2021), iz katere je ena izmed študij primerov. Intervjuvanke so povedale, da so si mnoge želele zaposlitve s polnim delovnim časom, a je podjetje »višji faktor« zaposlitve delilo kot nagrado najbolj delavnim in lojalnim. Zato so se tiho sprijaznile s tem, da se v delo všteva zgolj učinkovit čas, ne pa tudi priprava na delo, da jih razporejajo na delo nekaj dni vnaprej ali celo sproti. Nadrejeni jih namreč lahko pošlje domov, če je kupcev malo,

ali jih pokliče na delo, če jih je veliko. Viški ur se nalagajo v »banko ur«. Tudi če bi jih podjetje zaposlilo za polni delovni čas, je delo prenaporno, da bi lahko delale osem ur na dan z isto intenzivnostjo. Po predpisih naj bi delavec v enem dnevu prestavil največ 1000 kilogramov teže, trgovke pa samo v desetih minutah prestavijo 200 kilogramov banan. Ker je osnovna plača nizka (polovica plače je dodatkov), je bolniško nadomestilo tako nizko, da hodijo v službo tudi bolne. V času intervjujev je bil problem, da se pri zaposlitvah s krajšim delovnim časom všteva v zavarovalno pokojninsko dobo samo delovna doba, sorazmerna deležu zaposlitve, zato je bilo med zaposlenimi veliko tveganje revščine v starosti. Ta problem, kot bomo videli pozneje, je podjetje rešilo na zelo svojevrsten način.

Odnos kolektivnih organizacij do nestandardnega zaposlovanja

V grobih obrisih smo predstavili štiri oblike dela, ki so v študijah primerov najpogostejše oblike zaposlovanja delavk in delavcev v nestandardnih oblikah dela. V nadaljevanju bomo opisali kolektivno organiziranje po podjetjih in kako se delavske organizacije soočajo s problemom, da so z zaposlovanjem po raznih pravnih osnovah zaposleni upravičeni do različnih delavskih pravic. Študije primerov se močno razlikujejo po tipih kolektivnih organizacij in sindikaliziranosti: med njimi so primeri tako visoke sindikaliziranosti delavcev kakor nizke, kjer je le peščica zaposlenih »anonimno« včlanjenih v sindikat, ker podjetje ustvarja sovražno okolje do sindikatov, pa celo primer močne vpetosti sindikata v upravljanje podjetja po modelu, ki spominja na *closed shop*.⁸

Naslednji štirje primeri prikazujejo kolektivno organiziranje redno zaposlenih, strategije povezovanja in vključevanja (ali izključevanja) interesov nestandardnih zaposlenih ter njihove uspehe (ali neuspehe) v prizadevanjih.

Proizvodno podjetje

Podjetje deluje na področju farmacevtske dejavnosti, kjer je med vsemi predelovalnimi dejavnostmi največ agencijskega dela. Lastnik je multinacionalka,

8 Pojem se nanaša na sporazume med sindikatom in delodajalcem, da podjetje najema samo delavke in delavce, ki so člani sindikata ali pa postanejo, ko se zaposlijo v podjetju. Sindikat lahko za podjetje organizira tudi borzo dela (npr. za pristaniške delavce), prek česar lahko sindikat kontrolira plačilo in delovne razmere (glej razna mesta v Montgomery, 1987).

za katero podjetje opravlja proizvodno, razvojno in distribucijsko dejavnost v »nenehnem prestrukturiranju«, kot se je izrazil delavec. Približno 14 odstotkov je agencijskih delavcev na nizkih in visoko kvalificiranih delovnih mestih. Še preden je bilo agencijsko delo legalizirano, je podjetje najemalo delavce od podizvajalskih podjetij nekdanjih zaposlenih. Ko je bilo zakonsko regulirano in omejeno na eno leto, so agencijski delavci krožili med agencijami, eno leto so bili zaposleni pri eni, naslednje leto pri drugi, ves čas pa so opravljali isto delo. Zdaj jih podjetje najema pri dveh največjih agencijah, delo lahko opravljajo več let, preden se redno zaposlijo v podjetju, če dobijo ponudbo. Vsako leto podjetje najame še 80 študentov, od katerih pričakuje, da delo opravljajo več let; po pripovedovanju intervjuvanih študentov tam opravljajo redno delo. Napredovanje je zasnovano kot vzpenjanje po pravnih oblikah: od študentskega dela v agencijsko, potem v zaposlitev za določen čas in naposled za nedoločen čas. V podjetju je sindikat s članstvom približno ene tretjine vseh redno zaposlenih, ne sprejema pa agencijskih in študentskih delavcev, ker niso zaposleni v podjetju in bi bilo zbiranje članarine prezapleteno. Če pride do sporov med podjetjem in zunanji delavci, se sindikat ne vmešava. Med redno zaposlenimi in agencijskimi delavci ni razlik v delovnih razmerah, toda plače agencijskih delavcev naj bi bile nižje, čeprav zaposlenim tega ni uspelo dokazati zaradi zapletenega plačnega sistema, ki kombinira geografske, tržne, konkurenčne in storilnostne dejavnike. Problematici so tudi odnosi med starejšimi in mlajšimi delavci, ker med mlajšimi prevladujejo agencijski delavci, ki poskušajo z dokazovanji prepričati nadrejene, da jih redno zaposlijo. Odnosi se še posebej poslabšajo v obdobjih kriz in ob napovedih odpuščanja.

Transportno podjetje

Podjetje je eno izmed »odvisnih« podjetij Slovenskih železnic v večinski lasti države, ki zagotavlja tudi približno tretjino vseh prihodkov za opravljanje javne službe.⁹ Za podjetje je značilen visok odstotek sindikalizirane delovne sile (pri najmočnejši poklicni skupini nad 90 odstotkov) in močen vpliv delavskih zastopnikov na upravljanje podjetja. Delavski direktor odloča o kadrovske zadevah in tudi sicer upravljanje spominja na model *closed shop*. Kljub temu podjetje že vrsto let pretežno najema zunanje in agencijske

⁹ Zanimivo je, da je sindikalni zastopnik ponosno govoril o svojem podjetju kot »tržno usmerjenem« podjetju, precej pa se je zmedel, ko se je pogovor vrtel okoli pojma »javnega interesa«.

delavce. Delavski direktor je imenoval to prakso »konstantna fleksibilna oblika« zaposlovanja in jo opisal takole: »Kolikor starejših gre, jih nadomestiš z najetimi in to je to.« Menedžer je opozoril, da se veliko agencijskih delavcev včlanjuje v hišne sindikate, zato sindikate še manj moti ta praksa zaposlovanja. Do leta 2012 so najemali delavce podizvajalskih podjetij v lasti nekdanjih zaposlenih, potem pa so se zaradi obtožb korupcije odločili sodelovati samo z registriranimi agencijami. V resnici so zaposlovali še naprej po obeh modelih vsaj do leta 2018. Tistega leta so v sindikalni kampanji veliko agencijskih delavcev zaposlili, a potem najeli še enkrat toliko novih. Agencijski delavci naj bi prejeli enako plačo kakor zaposleni, med delavci se širijo celo govorice, da imajo višjo, a delavski direktor ne čuti potrebe, da bi to preveril. Medtem ko se redno zaposleni lahko dodatno usposablajo, dobijo štipendijo za otroke, odpravnino ob upokojitvi (štirikrat višjo od zakonske) in visoke dohodke za delavske zastopnike (za najvišjega sindikalnega zastopnika višjo od generalnega direktorja, in če se potrudimo izračunati, celo od predsednika države; glej Hreščak, 2018), se agencijski delavci ne morejo usposabljeni, poleg svojega morajo opravljati še delo redno zaposlenih, predvsem pa nimajo varnosti zaposlitve, čeprav v podjetju delajo že vrsto let.

Trgovinsko podjetje

Študija primera je maloprodajna diskontna trgovina, ena od dveh podružnic tujih multinacionalk, ki sta prve prodajalne odprli pred približno dvajsetimi leti. Odtlej z nizkimi cenami hrane hitro povečujeta tržna deleža in ustvarjata največjo profitno mero v svoji dejavnosti. Značilno za podjetji je, da večino delavk in delavcev zaposlujeta s krajšim delovnim časom, predvsem v prodaji in logistiki, le desetina menedžerjev, upravnih delavcev in poslovodij ima pogodbo za polni delovni čas. V javnosti uživata sloves podjetij, ki z zaposlovanjem s krajšim delovnim časom omogočata lažje usklajevanje dela in zasebnega življenja zaposlenim, med katerimi prevladujejo ženske, predvsem trgovke. Kot je pokazala študija Cedre (2019), se za javno podobo skriva priganjaški režim (*drive system*), ki ob skrajševanju delovnega časa pospešuje delovno intenzivnost in izkorišča potrebo podzaposlenih delavcev po dodatnem zaslužku za izsiljevanje razpoložljivosti delavcev. Podjetje tudi ustvarja neprijazno okolje do sindikatov. Zaposleni se v sindikat včlanjujejo anonimno, redki si upajo »razkriti« članstvo. Za zaposlene je bil velik problem, da se je v pokojninsko dobo vštevala samo delovna doba, ki je bila sorazmerna deležu obsega zaposlitve. Leta 2020 se je podjetje odločilo,

da ustvari svoj model zaposlovanja: delavce še naprej zaposluje s krajšim delovnim časom, plača pa polno pokojninsko zavarovanje tistim, ki delajo vsaj dve leti v podjetju. Tako novi model zaposlovanja ni odpravil problema podzaposlenosti za delavke in delavce z manj kot dvema letoma delovne dobe, kar je za nameček verjetno nezakonito, saj delovnopravni zakoni ne upravičujejo take diskriminacije. Zaposlitveni model je tudi prvi primer v Sloveniji, da si je podjetje vzelo pravico samo pisati zakone in pravila, s kakšnimi pogoji bo zaposlovalo svojo delovno silo. Ker se državne institucije na izziv niso odzvale, tudi druga podjetja vpeljujejo ali napovedujejo svoje zaposlitvene modele.

Časopisno podjetje

Podjetje deluje v dejavnosti tiskanih medijev, ki se soočajo z upadanjem naročnikov in prihodkov iz oglaševanja, vrzeli pa jim ne uspe nadomeščati s prihodki od digitalnih izdaj. Za časopis je bilo prelomno leto 2006, ko se je začela zmanjševati naklada in z njo prihodki, kar je povzročilo naglo zmanjševanje števila zaposlenih po letu 2011. Odpuščanje je bilo večje v podpor- nih službah kakor med novinarji in večje med nestandardnimi zaposlitva- mi kakor med standardnimi. Krčenje stroškov in odpuščanje je vplivalo na zaostrene delovne odnose, dodajanje novih vsebinskih in tehničnih nalog zaposlenim, manjšo avtonomijo pri delu. V tem stanju so se mobilizirali delavci: povezala sta se prej ločena hišna sindikata novinarjev in podpornih služb, ustanovljena je bila Sekcija honorarnih sodelavcev, sindikati so se po- vezali z nacionalnim združenjem novinarjev. Sindikat redno zaposlenih je sprejel stališče, da si mora prizadevati za izboljšanje in odpravo honorarnega dela, prvič, ker se položaj njih samih lahko ohrani ali izboljša samo s pogo- jem, če odpravijo nelojalno konkurenco, in, drugič, ker se honorarni delavci ne morejo boriti brez podpore redno zaposlenih. Z javnimi kampanjami, inšpekcijskimi pregledi in sodnimi postopki so se borili za ureditev položaja honorarnih sodelavcev, preverjali podaljšanje pogodb, vključili zahteve ho- norarnih sodelavcev v predlog kolektivne pogodbe. Toda spričo vse slabših gospodarskih razmer za tiskane medije zaposleni niso dosegli velikih izbolj- šanj ne za redno zaposlene ne za honorarne sodelavce. Z menedžmentom so sindikati naposled sklenili »koalicijo zavezništva« (Bembič in Vobič, 2021), v katerem so se delavski zastopniki uklonili usodnemu stanju, kakor ga je prikazoval menedžment, in postali »dejavnik stabilizacije odnosov med de- lom in kapitalom« (Bembič in Vobič, 2021: 98), s tem da so menjali svojo

podreditev za varnost zaposlitve. Se pravi, za podaljšano varnost zaposlitve do zatona časopisa, s katerim so se vse strani tihoma sprijaznile.

Razprava

Študije primerov prikazujejo štiri različne oblike sindikalnega organiziranja v podjetjih in njihovo odzivanje na nestandardno zaposlovanje. Bistveno pri tem zaposlovanju je, da so zaposleni po različnih pravnih osnovah nosilci različnih delovnopравnih pravic, delajo v drugačnih delovnih razmerah in za različno plačilo, čeprav so vključeni v isti delovni proces in opravljajo primerljivo delo. V pregledu nas je zanimalo, v kolikšni meri je lahko sindikalno gibanje premagovalo pravno ločevanje zaposlenih v delovnih kolektivih. Dva primera sta pokazala ravno nasprotno tendenco, da so sindikati celo spodbujali nestandardno zaposlovanje ali ga vsaj niso ovirali: v transportnem podjetju so ga delavski zaupniki soustvarjali, v predelovalnem podjetju se je sindikat vedel, kot da ga zaposlovanje zunanjih delavcev ne zadeva. Ta primera sta nas poučila, da nikakor ne moremo enačiti kolektivnega organiziranja delavcev s progresivnimi cilji, ki se tem organizacijam navadno pripisujejo. V težnji po krepitvi interesov (ali, boljše rečeno, privilegijev) redno zaposlenih, ki uživajo status članov delovnega kolektiva, lahko kolektivne organizacije delavcev postanejo orodje izkoriščanja skupin delavcev, ki se jim ta status ne priznava. Potemtakem sindikalne organizacije niso samodejno jamstvo za uveljavljanje interesov vseh delavk in delavcev, temveč lahko s sprevrženim učinkom postanejo orodje soizkoriščanja delavca po delavcu (Breznik, 2021). Tako so zunanji delavci lahko izkoriščani ne samo po kapitalu, temveč tudi po redno zaposlenih.

Druga primera sta nekoliko drugačna. V trgovinskem podjetju sta bila priganjaški sistem in do sindikatov neprijazno okolje toliko uspešna, da sta (vsaj doslej) preprečila nastanek hišnega sindikata. Podjetje je ponotranjilo sistem soizkoriščanja, ki se je vzpostavilo z dinamikami med zaposlenimi s polnim delovnim časom (uprava, administracija, poslovodstvo) in zaposlenimi s krajšim delovnim časom (prodajalci, skladiščniki), zato ne potrebuje sindikata niti kot orodje discipliniranja in podrejanja delavcev. Nastanek sindikata lahko zgolj ogrozi »dobro delujoče« upravljane človeških virov v podjetju in je zato nezaželeno.

Med vsemi primeri je izjema časopisno podjetje, kjer je v kritičnem trenutku zmanjševanja prihodkov in napovedanega odpuščanja prišlo do velike koalicije med raznimi skupinami redno zaposlenih, med standardno

in nestandardno zaposlenimi. Niso bili vsi zaposleni prepričani o iskrenosti in učinkovitosti te strategije, a vseeno so sindikati izpeljali nekaj pomembnih akcij. Zaradi težkega gospodarskega stanja so bili naposled stisnjeni v »koalicijo preživetja«, niso pa opustili zastopanja interesov širše koalicije. V poskusih izboljšanja delovnih razmer so bili neuspešni za vse.

Primeri so nas poučili, da kolektivne delavske pravice, utemeljene na statusu delavca, ne morejo nadomestiti individualnih delavskih pravic. Pokazali so nam, da lahko kolektivne organizacije postanejo celo dejavnik poglobljanja razlik med delavci in vzpostavljanja sistema soizkoriščanja v podjetju. Da bi se temu izognili, se mora vzpostaviti posebna dinamika med kolektivnimi in individualnimi pravicami, kar bomo poskušali utemeljiti v sklepu.

Sklep

Prispevek o krizi delovnega prava smo začeli z radikalno kritiko teorije »pravne forme«. Pomemben prispevek te teorije je, da je pokazala na drsenje delovnega prava (nazaj) v civilno pravo: da reforme delovnega prava in razlage sodišč, pa tudi pravnih strokovnjakov vse bolj presojuje delovno pravo skozi civilnopravno individualno svobodo sklepanja pogodb. Iz tega so teoretiki »pravne forme« izpeljali, da je delovno pravo v resnici »kapitalistično pravo« in zgolj orodje reprodukcije kapitalističnega produkcijskega načina. Po tej teoriji je delavsko gibanje izčrpalo svoj boj skozi pravne institucije, zato je treba delavske pravice pokopati skupaj z meščanskim (civilnim) pravom. Delavskim gibanjem je ostalo zgolj to, da se osredotočijo na radikalno spremembo, na odpravo izkoriščanja delavk in delavcev po kapitalu. Teorija »pravne forme« torej vrača delavski boj na izhodišča rudimentarnih človekovih pravic in individualne pogodbene svobode, na tej osnovi pa, kot je Marx napisal v *Prispevku k židovskemu vprašanju*, se človek samo še bolj odtuja od človeka. Iz tega izhodišča gotovo ni mogoče doseči kakršne koli spremembe, ne izboljšav v delovnih in življenjskih pogojih delavstva ne radikalne družbene spremembe. Tu očitno manjka nekaj, kar bi omogočilo razvoj delavskemu gibanju: mehanizem in sredstva prehoda.

A ko nam je teorija »pravne forme« zaprla ena vrata, nam je hkrati odprla druga. Ta druga vrata so spontano in voluntaristično delavsko (samo) organiziranje. Robert Knox kritizira individualne delovne pravice in predlaga, da naj delovnopravna zakonodaja predvsem omogoči svobodo kolektivnega delovanja delavk in delavcev, ki ga ovirajo thatcherjevski neoliberalni

zakoni (kot je prepoved solidarnostne stavke). Kadar se delavke in delavci lahko svobodno združujejo in borijo za svoje interese, lahko po Knoxu pričakujemo tudi družbeno spremembo. Hugo Sinzheimer, avtor weimarske delavske ustave, je podobno verjel, da bo kolektivno organiziranje in demokratično odločanje v podjetjih rešilo delavsko vprašanje in preprečevalo ekonomske krize (Dukes, 2016: 110–113). Na nek način se jima pridružuje tudi Alain Supiot, ki je napisal, da so s kolektivnimi pravicami delavci dobili nazaj avtonomijo in svobodo, ki so jo izgubili na individualni ravni s podrejanjem kapitalu.

V razpravo smo potem vpeljali študije primerov iz lokalnega okolja, da bi primerjali spontana organiziranja zaposlenih po podjetjih na eni strani, na drugi pa ločnice v delovnih kolektivih, ki jih vanje vtirajo pravne kategorije (tj. različne pravne oblike dela z različnimi seznamami individualnih delovnih pravic). Spoznali smo primere delovnih kolektivov, v katerih delavke in delavci dolga leta delajo drug ob drugem, zaposleni po različnih pravnih osnovah in v različnih oblikah dela. Videli smo, da delavske organizacije težko premagujejo te pravne ločnice, celo ko so kolektivne organizacije redno zaposlenih trdno odločene, da vzpostavijo solidarnost med vsemi skupinami v delovnem kolektivu (kot je bil primer sindikatov v časopisnem podjetju). Praviloma pa je ravno nasprotno, da kolektivne organizacije po podjetjih izkoriščajo pravne ločnice, zato da svojim članom zagotovijo boljše delovne razmere ali vsaj večjo varnost zaposlitve. To dosegaajo z zanikanjem, da so zunanji sodelavci del delovnega kolektiva (primer podjetja v predelovalni dejavnosti) ali celo s soustvarjanjem sistema zaposlovanja, ki v podjetju poraja skupino drugorazrednih delavcev (primer transportnega podjetja). Kjer se kolektivne organizacije postavijo na okope redno zaposlenih, kot smo videli v študijah primerov, dinamike med kolektivnimi in individualnimi pravicami delavcev pomagajo ustvarjati sisteme soizkoriščanja v podjetjih. V nasprotju s pričakovanji, da kolektivne organizacije samodejno branijo interese vseh zaposlenih, smo med primeri srečali kolektivni organizaciji, ki sta tolerirali ali celo izkoriščali zaposlene 'iz druge roke'. S temi primeri v mislih ne moremo pritrditi hipotezi, da kolektivno organiziranje delavcev samo po sebi stremi k izboljšanju delovnih in življenjskih razmer vseh delavk in delavcev.

Ugotovili smo, prvič, da teoriji »pravne forme« manjka teorija prehoda in, drugič, da spontano in voluntaristično kolektivno (samo)organiziranje lahko celo pogloblja delitve v delavski populaciji, ne nasprotno. Ostala pa nam je Supiotova in Sinzheimerjeva hipoteza o posebni naravi delovnega prava, ki je kolektivno, socialno in razredno pravo v nasprotju s civilnim

meščanskim pravom. Vprašanje je torej, kako lahko kolektivno/socialno/razredno pravo postane alternativa civilnemu pravu, kako lahko dobi notranjo dinamiko in postane mehanizem prehoda, ki bo dal delavskemu organiziranju razvojno dinamičnost. Rešitev, ki se ponuja, je posebna dinamika med kolektivnimi delovnimi pravicami na eni strani, na drugi pa individualnimi delovnimi pravicami, ki temeljijo na enakosti vseh zaposlenih in na enakih delovnih pravicah.

Rešitev temelji na preprostem spoznanju, da je pogoj za ustvarjanje razredne solidarnosti v kolektivnih delavskih organizacijah ta, da se zavzemajo za enakost delavk in delavcev, kar pomeni njihovo izenačevanje na področju individualnih delovnih pravic. To zahteva, da individualne delovne pravice postajajo univerzalne, se pravi, razredno univerzalne. Šele ta dinamika med kolektivnimi in individualnimi pravicami začne porajati družbene spremembe in lahko služi kot mehanizem prehoda, ki postopoma izboljšuje delovne in življenjske razmere delavstva ter naposled pripelje do odprave izkoriščanja. Če je kolektivno organiziranje sredstvo, s katerim se udejanja boj proti izkoriščanju, so individualne pravice vzvodi, s katerimi se širijo meje tega boja. Ko delavsko gibanje vtiskuje svoje pravne zmage v družbo, hkrati tudi samo postaja vse bolj razredno solidarno. Oboje je potrebno, da se ustvari dinamika med človekom, ki se osvobaja, ko deluje kot kolektivni subjekt, in predikati tega človeka, ki nastajajo z razredno univerzalnimi pravicami. To je, bi še lahko dodali, izhodiščna točka, iz katere se lahko začnejo spreminjati materialni življenjski pogoji ljudi onkraj delovnega mesta.

Literatura

- Adams, Zoe (2021): Labour Law, Capitalism and the Juridical Form: Taking a Critical Approach to Questions of Labour Law Reform. *Industrial Law Journal* 50 (3): 434–466.
- Adams, Zoe (2022): A structural approach to labour law. *Cambridge Journal of Economics* 46: 447–463.
- Althusser, Louis (2023): *Za Marxa*. Ljubljana: Založba /^{*}cf.
- Azmanova, Alben (2019): The paradox of emancipation: Populism, democracy and the soul of the Left. *Philosophy & Social Criticism* 45 (9–10): 1186–1207.
- Bembič, Branko in Igor Vobič (2021): Koalicije preživetja v obdobju zatona časopisne industrije: študija primera. *Javnost – The Public* 28 (Supplement 1): 81–102.
- Bogoeski, Vladimir (2022): Nonwaivability of Labour Rights, Individual Waivers and the Emancipatory Function of Labour Law. *Industrial Law Journal*. Dostopno prek <https://doi.org/10.1093/indlaw/dwac020>, 20. 11. 2023.

- Bologna, Sergio (1972): *Composizione di classe e teoria del partito alle origini del movimento consiliare*. V: Sergio Bologna (ur.), George P. Rawick (ur.), Mauro Gobbi (ur.), Antonio Negri (ur.), Luciano Ferrari Bravo (ur.) in Ferruccio Gambino (ur.), *Operai e stato: Lotte operaie e riforma dello stato capitalistico tra rivoluzione d'Ottobre e New Deal*, 13–46. Milano: Feltrinelli.
- Bosch, Gerhard (2015): The German welfare state: From an inclusive to an exclusive Bismarckian model. V: Daniel Vaughan-Whitehead (ur.), *The European Social Model in Crisis: Is Europe Losing its Soul?*, 175–229. Cheltenham: Edward Elgar Publishing in Ženeva: Mednarodna organizacija dela.
- Breznik, Maja (2018): Agencijski delavci. V: Miroslav Stanojević (ur.) in Sašo Furlan (ur.), *(Ne)dostojno delo: Prekarizacija standardnega in nestandardnega zaposlovanja*, 160–179. Ljubljana: Založba FDV.
- Breznik, Maja (2021): *Mezdno delo: Kritika teorij prekarnosti*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Breznik, Maja in Jožica Čehovin Zajc (2020): Tatovi časa. *Dialogi* 56 (11–12): 69–84.
- Breznik, Maja in Jožica Čehovin Zajc (2021): Prekarizacija standardnega in nestandardnega zaposlovanja v Sloveniji (2005–2019). *Teorija in praksa* 58 (1): 28–48.
- Cedra (2019): *Organske intelektualke v prelomih tehnične sestave dela*. Kranj: CEDRA, Center za družbeno raziskovanje.
- Cukier, Alexis (2016): *Exploitation, marxisme et droit du travail*. Dostopno prek <https://www.contretemps.eu/exploitation-marxisme-droit-travail/>, 20. 11. 2023.
- Dimick, Matthew (2021): Pashukanis' commodity-form theory of law. V: Paul O'Connell (ur.) in Umut Örsu (ur.), *Research Handbook on Law and Marxism*, 115–138. Cheltenham Glos: Edward Elgar Publishing.
- Dukes, Ruth (2016): Conflict and the Crisis in Labour Law. V: Poul F. Kjaer (ur.) in Niklas Olsen (ur.), *Critical Theories of Crisis in Europe: From Weimar to the Euro*, 107–123. London – New York: Rowman & Littlefield.
- Evropski parlament (2016, maj): *Precarious Employment in Europe: Patterns, Trends and Policy Strategies*. Bruselj: Komisija za zaposlovanje in socialne zadeve.
- Fudge, Judy (2017): The future of the standard employment relationship: Labour law, new institutional economics and old power resource theory. *Journal of Industrial Relations* 59 (3): 374–392.
- Hreščak, Anja (2018, 14. april): Portret: Silvo Berdajs. *Dnevnikov objektiv*: 18.
- Knox, Robert (2016): Law, Neoliberalism and the Constitution of Political Subjectivity: The Case of Organised Labour. V: Honor Brabazon (ur.), *Neoliberal Legality: Understanding the Role of Law in the Neoliberal Project*, 92–118. London: Routledge.
- Knox, Robert (2019): A Marxist approach to RMT v the United Kingdom. V: Damian Gonzalez-Salzburg (ur.) in Loveday Hodson (ur.), *Research Methods for International Human Rights Law: Beyond the Traditional Paradigm*, 13–41. London: Routledge.

- Lukan, Tinca in Jožica Čehovin Zajc (2023): Love, cynicism, wanderlust: the role of emotions in the career trajectories of precarious journalists. *Emotions and Society* 10 (10): 1–16.
- Lukan, Tinca in Jožica Čehovin Zajc (2022): 'If you don't agree to be available 24/7, then you have nothing to do in journalism': the boundary work tactics of precarious journalists. *Community, work & family*. DOI: 10.1080/13668803.2022.2050356.
- Mantouvalou, Virginia (2012): Are Labour Rights Human Rights? *European Labour Law Journal* 3 (2): 151–172.
- Mantouvalou, Virginia (2018): Legal Construction of Structures of Exploitation. V: Hugh Collins (ur.), Gillian Lester (ur.) in Virginia Mantouvalou (ur.), *Philosophical Foundations of Labour Law*, 1–19. Oxford: Oxford University Press.
- Marx, Karl (1967): *Kapital*, 2. zv. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Marx, Karl (1979): Prispevek k židovskemu vprašanju. V: Karl Marx in Friedrich Engels, *Izbrana dela*, 1. zvezek, 149–188. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Marx, Karl (2012): *Kapital*, 1. zv. Ljubljana: Založba Sophia.
- McLoughlin, Daniel in Talina Hürzeler (2021): Marx on the Factory Acts: Law, exploitation, and class struggle. V: Paul O'Connell (ur.) in Umut Özsü (ur.), *Research Handbook on Law and Marxism*, 21–34. Cheltenham Glos: Edward Elgar Publishing.
- Mednarodna organizacija dela (2016): *Non-standard employment around the world: Understanding challenges, shaping prospects*. Ženeva: International Labour Office.
- Montgomery, David (1987): *The Fall of the House of Labor: The Workplace, the State, and American Labor Activism 1865–1925*. Cambridge: Cambridge University Press in Pariz: Éditions de la maison des sciences de l'homme.
- O'Connell, Paul (ur.) in Umut Özsü (ur.) (2021): *Research Handbook on Law and Marxism*. Cheltenham Glos: Edward Elgar Publishing.
- OECD (2015): Non-standard work, job polarisation and inequality. V: *In It Together: Why Less Inequality Benefits All*, 135–208. Pariz: OECD Publishing.
- Pajnik, Mojca in Majda Hrženjak (2022): Engendering media work: Institutionalizing the norms of entrepreneurial subjectivity. *Journalism* 23 (2): 499–516.
- Pašukanis, Evgenij (2014): *Splošna teorija prava in marksizem*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Supiot, Alain (2021): *Critique du droit du travail*. Pariz: Presses universitaires de France.
- Vobič, Igor in Sašo Slaček-Brlek (2014): Manufacturing consent among newswriters at Slovenian public radio. *Javnost–The Public* 21 (1): 19–36.
- Vincent, Andrew (1993): Law and Marx. *Journal of Law and Society* 20 (4): 371–397.
- White, Ahmed (2021): Marxism, labour and employment law, and the limits of legal reform in class society. V: Paul O'Connell (ur.) in Umut Özsü (ur.), *Research Handbook on Law and Marxism*, 299–318. Cheltenham Glos: Edward Elgar Publishing.

Prisilna vračanja kot zločin iz sovraštva

Uvod

Raziskave o migracijah, azilu in mejni policiji so v zadnjih letih začele dokumentirati prakso t. i. odvrčanj (*pushbacks*), »potiskov nazaj«, »odrivov«, »odbojev«, tj. prisilnega vračanja ali izгона migrantov (Amnesty International, 2018a; Amnesty International, 2018b; ENNHRI, 2021). Prisilna vračanja prizadenejo migrante ne glede na to, ali imajo upravičene razloge za mednarodno zaščito, in ne da bi jim omogočili, da sploh zaprosijo za azil (Kogovšek Šalamon, 2020). Kljub temu da obstoječa literatura poimenuje te brutalne prakse kršitev mednarodnega prava in človekovih pravic, jih redkeje označuje kot kaznivo dejanje in še redkeje kot zločin.¹ Čeprav nedavna študija za analizo prisilnih vračanj uporablja pravni koncept zločinov

1 Pomembna izjema je naraščajoče število različnih tožb migrantov, ki so preživeli tovrstna ravnanja. Na Evropskem sodišču za človekove pravice je bila na primer vložena tožba proti grški državi, ki trdi, da so grški patroljni čolni potisnili migrante nazaj v turške vode in jih zapustili zgolj na rešilnih splavih, še pred tem pa so nekatere tudi pretepli (McKernan, 2021). Znan je tudi primer ženske iz Irana, ki je poročala o brutalnih praksah prisilnega vračanja iz Grčije, ki so vključevale pretepanje z lesenimi palicami, zato je zadevo predložila Odboru Združenih narodov za človekove pravice (Christides et al., 2022). Grške oblasti sicer zanikajo vse očitke o nezakonitem vračanju migrantov (STA, 2023).

proti človeštvu (Kalpouzos, 2020), je nasilje nad migranti le redko kriminalizirano (Bužinkić in Avon, 2020). Poleg tega sistemska zloraba migrantov in obstoječi dokazi o tem, da gre za vprašanje politike in ne za naključne posamezne ekscesne primere, ostajajo na obrobju akademskega zanimanja. Če ne bi bilo neutrudnih prizadevanj aktivistov, nekaterih nevladnih organizacij in preiskovalnih novinarjev, ki te postopke dokumentirajo in svoja opažanja objavljajo v številnih poročilih, te prikrite/skrite prakse verjetno nikoli ne bi prišle v osrednje medije in s tem v javno in politično razpravo. V tem poglavju zato predstavljam argument, da so prisilna vračanja dejansko zločin iz sovraštva (ang. *hate crime*). Pokazala bom, da ne gre za osamljene in individualne dogodke zgolj enkratnih kaznivih dejanj, ki jih dopolnjujejo predsodki, marveč so prisilna vračanja usklajeno delovanje administracij različnih evropskih držav – tudi Slovenije – in agencije Frontex oziroma Evropske Unije, ki izhaja iz pristranske in diskriminatorne migracijske politike izključevanja. Namen poglavja ni propagirati kazenski pregon odgovornih oseb v državah članicah EU in v agenciji Frontex – do česar bi v vsakem primeru morale priti vedno, kadar gre za nasilje in nezakonita dejanja –, temveč ponuditi teoretsko in empirično podprto argumentacijo za takojšnje prenehanje teh praks.

Vsaj od leta 2018 dalje prisilna vračanja na balkanski migracijski poti povzročajo vse večje število kršitev človekovih pravic, schengenska meja med Slovenijo in Hrvaško pa je postala paradigmatski primer za razumevanje sodobne kriminalizacije migracijskih procesov (Bajt, 2019). Nekoč notranja meja med republikama nekdanje federativne države Jugoslavije (do leta 1991) je v zadnjih letih postala skrajno varovana in nadzorovana »trda meja«, mestoma obdana s smrtonosno rezilno žico (postavljeno leta 2017). Januarja 2023, ko je Hrvaška vstopila v schengensko območje, se je schengenska meja sicer premaknila naprej proti jugovzhodu do meje s Srbijo ter Bosno in Hercegovino, a to politike prisilnih vračanj ni ustavilo, saj je režim upravljanja migracij ostal enak. Pričujoče poglavje, ki skuša razumeti procese sodobne nacionalistične in rasistične protipriseljenske paranoje, je napisano iz sociološke perspektive in se ne vključuje v pravne in kriminološke razprave v zvezi z opredelitvijo kaznivega dejanja iz sovraštva. Želi pa prikazati, kako so migranti vse bolj obravnavani kot »simbolni napadalci« (Jiang in Erez, 2018), »ogrožajoči subjekti« (Bužinkić in Avon, 2020) oziroma – kot to poimenujem sama – nevarni Drugi (Bajt, 2020). Ti procesi so razvidni iz politik upravljanja migracij, upravnih praks in iz političnega diskurza (Pajnik et al., 2018; Bajt, 2021; glej tudi Ribač v tej knjigi). Poglavje analizira, kako pomembno vlogo pri prisilnem upravljanju nezaželenih

migracij igrajo politike izгона, zlasti vračanje vzdolž jugovzhodnega oboda schengenske meje. V razpravo o kriminalizaciji migracij uvajam koncepte nacionalizma, rasizma in sovražnega govora, da bi pokazala, kako so skupine, ki jih nacionalna država razglašajo za radikalno drugačne, kategorizirane v vlogo nevarnega Drugega.

Pandemija covida-19 je povzročila globalno povečanje diskriminacije migrantskih delavcev, beguncev in prisilcev za azil (Elias et al., 2021). Raziskave so pokazale, da tudi v Sloveniji prihaja do izključevanja, diskriminacije in sovražnega govora do manjšin, marginaliziranih skupin ter do stigmatizacije beguncev kot kužnih (Zavratnik in Cukut Krilić, 2021), torej nevarnih Drugih. Krizne razmere v ljudeh sprožajo strah, raziskave pa hkrati kažejo, da so ksenofobija, nacionalistična diskriminacija in rasizem še bolj prisotni med izbruhi nalezljivih bolezni oziroma ko pride do razglasitve epidemij. Poleg sinofobije in protiazijanskega rasizma, ker je bil izvor covida-19 pripisan kitajskemu mestu Wuhan, je koncept nevarnih Drugih vplival na migrante kot stigmatizirano skupino nasploh, saj je bil oblikovan za spodbujanje strahu in sovraštva do domnevno drugačnih kultur, religij in civilizacij (Taylor Woods et al., 2020; Bajt, 2021; Elias et al., 2021; Rošker, 2021). Nacionalistična kolektivna paranoja in sovražni govor imata torej nevaren potencial v odnosu do migrantov (oziroma določenih kategorij »tujcev«), zlasti kadar prežemata vladne politike in tako povzročata izključevalne in rasistične politike neenakosti (Bajt, 2020). Nacionalizem in rasistični sovražni govor v spregi z diskriminatornimi politikami upravljanja migracij pomenita grozeče posledice za temeljne človekove pravice migrantov, kar vodi v sociološki premislek o obravnavi prisilnih vračanj kot strukturne prakse kaznivega dejanja iz sovraštva.

V Sloveniji je opazen premik v oblikovanju politik, povezanih z njeno simbolno konstrukcijo najprej kot države članice EU in nato kot branilke schengenske meje (Bajt in Frelih, 2019). Izhajam iz dveh raziskovalnih vprašanj: 1) Kakšno vlogo igrajo prakse prisilnih vračanj? 2) V kolikšni meri imajo deportacijske politike pomembno vlogo pri prisilnem upravljanju nezazelenih migracij oziroma izločanju določenih »kategorij« migrantov? Poglavje se začne s pregledom pomena schengenske meje, ki pomaga razumeti proces kriminalizacije migracij, v literaturi poimenovan tudi »krimigracije«, o čemer teče razprava v drugem delu. V tretjem delu je podana opredelitev in pregled pomena kaznivih dejanj iz sovraštva, ki v četrtem delu preide v razpravo o praksah prisilnega vračanja po vsej Evropi, zlasti pa ob slovensko-hrvaški in hrvaško-bosanski meji. V celotnem besedilu uporabljam sociološko perspektivo, metodološko pa se opiram na sekundarne podatke.

Schengenski mejni režim

Od 27 držav članic EU jih 23 sodeluje v schengenskem območju, kar pomeni, da so uradno odpravile vsakršno kontrolo potnih listin in drugo vrsto mejne kontrole na medsebojnih mejah. Schengenske sporazume so podpisale tudi štiri države članice Evropskega združenja za prosto trgovino (EFTA), Islandija, Lihtenštajn, Norveška in Švica, ki niso članice EU. Bolgarija, Ciper in Romunija so pravno zavezane, da se v prihodnosti pridružijo temu območju, Irska pa izvaja lastno vizumsko politiko. Bolgarija in Romunija sta uspešno opravili postopek schengenske evalvacije, določen v njenih pristopnih pogodbah, in sprejeli vse potrebne ukrepe za zagotovitev uporabe vseh ustreznih delov schengenskega pravnega reda. Evropska komisija je novembra 2022 sprejela sporočilo o polni uporabi schengenskega pravnega reda v Bolgariji, Romuniji in na Hrvaškem ter pozvala Evropski svet, naj nemudoma sprejme potrebne odločitve, ki bodo tem trem državam omogočile pridružitve območju brez nadzora na notranjih mejah (Evropska komisija, 2022). Vendar je Svet decembra 2022 sprejel sklep o polni uporabi schengenskega pravnega reda le na Hrvaškem, drugod pa ne (Evropska komisija, b. d.). Kljub odločitvi Evropske komisije, da vse schengenske kandidatke izpolnjujejo potrebna merila za pridružitve, pri čemer je svojo podporo izglasoval tudi Evropski parlament, so pomisleki glede varnosti, organiziranega kriminala in nedovoljenih migracij zadržali vključitev Bolgarije in Romunije. Zlasti »nedovoljene migracije« so bile navedene kot glavna ovira za Avstrijo, ki ne zaupa romunskemu in bolgarskemu mejnemu nadzoru in se boji, da bi odprava nadzora nad ljudmi, ki prihajajo iz teh dveh držav, povzročila več »nezakonitega« priseljevanja (ab/msh, 2022).

Schengensko območje je eden od elementov širše politike svobode, varnosti in pravičnosti EU in večinoma deluje kot enotna jurisdikcija s skupno vizumsko politiko za namene mednarodnega potovanja. A z odpravo notranjih meja so države schengenskega območja hkrati poostrele nadzor na svojih zunanjih mejah. To pomeni, da so državljanke in državljani držav, ki niso članice EU, dejansko izključeni, saj »Evropa postaja superdržava, ki na novo izumlja 'trdo' mejo, ki varuje države« (Brie in Horga, 2009: 3). Schengenska pravila so torej namenjena zagotavljanju varnosti tistih, ki živijo ali potujejo znotraj schengenskega območja, hkrati pa preprečujejo vstop drugim – zlasti državljanom tako imenovanih tretjih držav, za katere veljajo čedalje strožja pravila, ki dovoljujejo ali preprečujejo vstop.

Hrvaška je 1. januarja 2023 postala članica schengenskega režima in se tako pridružila ureditvi o neomejenem gibanju. S tem se je schengenska

meja z mejne črte med Slovenijo in Hrvaško premaknila na hrvaško mejo z Bosno in Hercegovino ter Srbijo. Analize hrvaške pravne prakse glede azilne politike bodo nedvomno doživele preporod raziskovalnega zanimanja, spremenila pa bi se lahko tudi hrvaška politika priseljevanja. Naj omenim le, da je proces priprave na vstop v schengenski mejni režim dolgotrajen in se ne zgodi čez noč. Ko je namreč leta 2017 Evropski parlament spodbudil Hrvaško glede čimprejšnje vključitve v schengensko območje, je predsednik Evropske komisije Jean-Claude Juncker poudaril, da je treba Hrvaški skupaj z Bolgarijo in Romunijo »omogočiti, da postane polnopravna članica schengenskega območja, takoj ko bo izpolnila vsa merila« (Simmonds, 2017). To je med drugim pomenilo, da je »Republika Hrvaška za priprave na vstop v Schengen porabila skoraj ves denar, ki ji ga je v ta namen dala na voljo Evropska unija«. Za 120 milijonov evrov so obnovili ali na novo zgradili policijske postaje ter dobili vozila, ladje, helikopterje za nadzor meje, »kupili so termovizijske kamere, detektorje eksploziva ter naprave za odkrivanje ponarejenih dokumentov« (ibid.). Jasno je, da pridružitve schengenskemu območju ni le politična odločitev, temveč obsežen ukrep, pri katerem morajo države izpolniti seznam predpogojev. Uporabljati morajo skupni sklop schengenskih pravil, tj. »schengenski pravni red« glede nadzora meja, izdajanja vizumov, policijskega sodelovanja in varstva osebnih podatkov. Poleg tega »morajo prevzeti odgovornost za nadzor zunanjih meja v imenu drugih schengenskih držav«, učinkovito »sodelovati z organi pregona v drugih schengenskih državah, da bi ohranile visoko raven varnosti«, ter uporabljati schengenski informacijski sistem (Evropska komisija, b. d.).

Pri nadzoru meja v Evropski uniji sodelujejo nacionalne vlade, policija, uradi za priseljevanje, pa tudi Frontex, RABIT (skupina za hitro posredovanje na mejah), PJC (policijsko in pravosodno sodelovanje v kazenskih zadevah), Europol in Eurojust (Carr, 2015: 23). Prihaja do spremembe razmer, ki temeljijo na »množenju meja ter tehnološkem napredku in izpopolnjenosti, ki presega domišljijo«, zato je današnji svet »svet meja«, ki »vključujejo satelitsko spremljanje, nadzor na daljavo in mobilne meje, kar zadeva tehnologijo, širjenje poklicnih profilov, kar zadeva mejne agente, ter množico formalnih, neformalnih in zasebnih institucij nadzora« (Vidmar Horvat, 2017: 106). Države članice EU »potrebujejo inteligentne in učinkovite sisteme za nadzor zunanje meje Unije«, EU pa financira »avtomatiziran mobilni podporni sistem za nadzor, ki se lahko hitro uporabi za spremljanje čezmejnih dejavnosti« (Evropska komisija, 2018).

Policija Republike Slovenije je aktivna v izmenjavi podatkov z vsemi sosednjimi državami in širše po Evropi. Intenzivno je vključena v delovanje

Evropske agencije za mejno in obalno stražo – Frontex, ki krepi »sodelovanje držav članic pri nadzoru zunanje meje« in sodeluje »pri skupnih letih za odstranjevanje tujcev iz Evrope« (Policija, 2011). Od vstopa Hrvaške v schengensko območje izvaja mejno kontrolo le še na mejnih prehodih za mednarodni zračni promet in za mednarodni morski promet ter »izravnalne ukrepe«. Slednji so namenjeni »preprečevanju, odkrivanju in preiskovanju čezmejne kriminalitete, preprečevanju nedovoljenih migracij in izvajanju nalog v zvezi z zakonodajo o tujcih; vse naštetu se izvaja na območju celotnega ozemlja Slovenije, kot kompenzacija ukinjenega neposrednega varovanja državne meje« (Policija, b. d.). Za tovrstno delo so »policisti posebno izurjeni« in imajo na razpolago »posebna vozila in opremo« ter si pomagajo »z različnimi tehničnimi pripomočki (kot so schengenbus, čitalniki dokumentov, termovizijske kamere, brezpilotni zrakoplovi idr.) ter informacijsko-telekomunikacijskimi napravami« (ibid.). Meje so torej izjemno strogo varovane in ogromno sredstev se vlaga v razvoj novih tehnologij nadzora.

Kriminalizacija migracij v Evropski uniji

Že od osemdesetih let prejšnjega stoletja, ko so bili vidni prvi znaki skupne migracijske politike v Evropski uniji, se pojavljajo obtožbe o oblikovanju t. i. trdnjave Evropa v škodo »držav v razvoju, beguncev, prosilcev za azil, revnih«, kar ima škodljive učinke za »temeljne vrednote odprtih in demokratičnih družb, ki temeljijo na pravni državi in spoštovanju človekovih pravic« (Albrecht, 2002: 1). Policija oziroma ministrstva za notranje zadeve različnih držav članic bolj ali manj stalno pozivajo k poostrenemu nadzoru meja (ibid.), zato so v zadnjih letih nacionalne jurisdikcije sprejele vse strožje sisteme nadzora migracij, vlade različnih usmeritev pa so vse bolj nagnjene k uporabi kazenskopravnih ukrepov za reševanje »problema migracij«. Pomanjkanje solidarnosti in humanosti je v migracijskih politikah Evropske unije že dlje časa opazno zlasti na zunanjih mejah EU (BVMN, 2020a). Za nadzor državnih ozemelj so se začele uporabljati nove in vse bolj »tehnične oblike upravljanja«, medtem ko državne prakse »nenehno stremijo k temu, da bi ozemlje postalo izračunljivo« (Paasi, 2009: 213) oziroma popolnoma izmerjeno in na ta način nadzorovano. Tako vprašanje prehoda meja kot tudi nadzor nad kriminaliteto prežema diskurz zaščite in varnosti, ob tem pa kazensko in migracijsko pravo tradicionalno delujeta kot vratarja, ki določata pogoje zakonskega

vklučevanja in izključevanja ter povzročata klasificiranje ljudi kot »neza-konitih (migrantov)« (Bajt, 2019).

Uporaba tehnologije in struktur nadzora vodi v povečano zaznavanje ljudi, ki na neregularen način prečkajo državne meje, to pa vodi v krepitev prisilnih vračanj – odvrčanj (*pushbacks*). Prisilna vračanja kršijo človekove pravice ljudi v stiski, ki poskušajo pobegniti iz razpadajočih držav, vojn, opustošenega okolja, pred korupcijo, političnim preganjanjem, ekonomskim izkoriščanjem in revščino. Meje so predmet vse večje sekuritizacije oziroma varnostizacije (Zorn, 2021), nadzora in militarizacije, medtem ko politike priseljevanja vse bolj temeljijo na izključevanju in zanikanju pravic z namenom nadzora nad migranti. Čeprav obstoječe raziskave ne dokazujejo povezave med priseljevanjem in kriminalom, migracijsko pravo prevzema elemente kazenskega prava, tj. kriminalizacije migracij ali »krimigracije« (Stumpf, 2006; Bajt in Frelih, 2019; Kogovšek Šalamon et al., 2020). Ker mediji in populistične politične stranke »sodelujejo v diskurzu o varnosti, kriminalu in priseljevanju ter imajo od tega korist«, koncept »trdnjave Evrope« s tega vidika pomeni nujnost izključitve vseh tveganj in prizadevanje za »varnost ter ohranjanje gospodarske in družbene stabilnosti« (Albrecht, 2002: 1). V teh procesih je utrditev nadzora nad zunanjimi schengenskimi mejami »zagotovo v središču prizadevanj za zmanjšanje neželene in nezakonitega priseljevanja« (ibid.: 2).

Katja Franko Aas (2013: 23) meni, da element mejnega nadzora usmerja tradicionalne kazenske tehnologije ne le v različne stopnje družbenega nadzora in izključevanja, temveč v končni izgon z nacionalnega ozemlja. Še več, izrinjanje nezaželenih oseb z nacionalnega ozemlja postaja vse bolj prednostna naloga, samo dejanje izгона pa je usmerjeno na drugo geografsko lokacijo. S prizadevanjem za izgon postane področje kazenskega pravosodja notranje razdrobljeno, saj prevzema elemente mejnega nadzora in hkrati vstopa na zunanje področje mednarodnih odnosov (ibid.). Kot sem utemeljevala drugje (Bajt, 2020), nam opiranje na koncept nacionalizma in pojasnjevanje delovanja nacionalističnih in rasističnih predsodkov do migrantov, strahu pred priseljevanjem ter porasta ksenofobije in sovražnega govora v Evropi in svetu omogoča razumeti te procese tudi kot obliko nacionalistične paranoje pred nevarnim Drugim. Ker pri zločinu iz sovraštva motiv dejanja sloni na predsodkih, velja na tem mestu poudariti, da ne gre za to, da bi EU, administracije držav članic in evropsko prebivalstvo migrante *sovražili*, pač pa za odvrčanje od prihoda iz pragmatičnih razlogov, ki jih odlično zaobjame koncept »kazenskega nacionalizma« (Barker, 2018), ki pokaže, da je država blaginje vedno nacionalni projekt, ki služi nacionalnim

interesom in ohranja nacionalno pripadnost.² Na ta način je mogoče bolje osvetliti vzroke in posledice kriminalizacije migracij (prim. Kogovšek Šalamon, 2020). Medtem ko migracijsko pravo prevzema elemente kazenskega prava, migranti pa so vse bolj obravnavani kot potencialni teroristi, tj. nevarni Drugi, nacionalizem in rasistični sovražni govor spodbujata kršenje temeljnih pravic migrantov in v nekaterih primerih dejansko ogrožata tudi njihova življenja.³ Glavni razlog v ozadju obstoječe Evropske direktive o vračanju je namreč politika odvrčanja, kaznovanja in onesposabljanja, saj se s tako politiko posameznikom odvzame moč, zmožnost, sposobnost, da bi lahko prečkali mejo, migrirali, si ustvarili boljše življenje. Na evropski ravni prihaja tako do preprečevanja dostopa do azilnega sistema EU ali do zviševanja deleža migrantov, ki se jih vrača v izvirne ali tranzitne države (Majcher, 2020). Nasilna in prisilna vračanja oziroma odvrčanja (*pushbacks*) so v tem procesu krimigracijska tehnologija (Bužinkić in Avon, 2020). Postanejo del utečenega procesa dehumanizacije »migrantov« kot kategorizacije, kar pomeni, da so umeščeni v skupino, znotraj katere ni dopuščena prepoznavna »beguncev«. In ko postanejo begunci »paraljudje« (ibid.) brez pravic, ki jih je treba odstraniti iz državnega oziroma schengenskega ozemlja, postane prisilno »vrčanje« le še evfemizem za sistemski zločin iz sovraštva.

Kazniva dejanja iz sovraštva

Kazniva dejanja iz sovraštva so posebno škodljiva oblika kriminalnega vedenja, ki ima velik vpliv na žrtve, njihove družine in širše skupnosti (Chakraborti in Garland, 2009). Gre za kaznivo dejanje, storjeno proti osebi ali premoženju, ki je motivirano s pristranskostjo (ang. *bias*) ali predsodki do določene skupine ljudi na podlagi določene pripisane značilnosti. Ta lahko med drugim vključuje etnično pripadnost, »raso«, vero, narodnost, spolno usmerjenost, spolno identiteto in izraz, oviranost ali katero koli drugo osebeno okoliščino. Zločini iz sovraštva ogrožajo varnost posameznikov, skupnosti in družbe kot celote, zato je ta vrsta kaznivih dejanj še posebej zavržna, saj ne prizadene le posamezne žrtve, temveč celotni ciljni skupnosti sporoča,

2 Politika priseljevanja pomeni, da je prišlekom treba nuditi zaščito, vlagati v programe integracije, jih vključiti v socialne transferje ipd., zato Barker trdi, da kazenska pooblastila za nadzor migracij opravljajo pomembno družbeno funkcijo, ki presega nadzor nad kriminalom.

3 Podatke za Slovenijo je izredno težko najti, tudi zato, ker ljudje utonejo v mejni Kolpi med Slovenijo in Hrvaško, policija pa ne vodi ločene evidence »migrantov« med neidentificiranimi trupli. Od leta 2014 do sredine leta 2022 je v Sloveniji umrlo 31 migrantov, pri čemer gre le za uradno potrjene primere (Smajila, 2022).

da ni varna. Kazniva dejanja iz sovraštva so zakonsko kazniva in v nekaterih pravnih sistemih – kot bo to morda veljalo tudi v Sloveniji z napovedano spremembo obstoječega kazenskega zakonika (več o tem v nadaljevanju) – zanje veljajo strožje kazni kot za podobna kazniva dejanja, ki niso motivirana s predsodki. Tarče kaznivih dejanj iz sovraštva so lahko tudi zgolj povezane s skupino, za katero se domneva, da si deli določeno značilnost, kot so na primer zagovorniki človekovih pravic, nevladne organizacije, skupnostni centri ali verski objekti. V tem poglavju opozorim, da se ravnanja držav, ki izhajajo iz pristranskih vzgibov oziroma temeljijo na predsodkih, izključevanju in diskriminaciji, približajo ravnanjem, ki jih v kazenski zakonodaji razumemo kot kazniva dejanja iz sovraštva. A na mednarodni ravni ni kazensko-pravnih sankcij za države. Država je sicer lahko odškodninsko odgovorna za kršitve, ne more pa biti storilec kaznivih dejanj, saj je odgovornost za kazniva dejanja individualizirana.

Večina obstoječe strokovne literature na temo kaznivih dejanj iz sovraštva je na področju prava, kriminologije oziroma kazenskega pravosodja. Pogosto vsebuje pregled zgodovine kaznivih dejanj iz sovraštva ter njihovih družbenih in psiholoških vzrokov, preučuje družbene in politične dejavnike, ki prispevajo k porastu števila kaznivih dejanj iz sovraštva, ter vlogo družbenih gibanj pri oblikovanju percepcij javnosti o tovrstnih kaznivih dejanjih (Levin in McDevitt, 1993; Jenness in Broad, 1997). Raziskovalke in raziskovalci preučujejo delovanje kazensko-pravnega sistema ter vzroke kriminala in prestopništva, da bi razumeli, zakaj prihaja do določenih kaznivih dejanj in kakšni pristopi bi jih lahko preprečili ali zmanjšali škodo, ki jo povzročajo (Tonry, 2011). Obravnavajo tudi izzive, povezane s policijskim nadzorom kaznivih dejanj iz sovraštva, in učinkovitost odzivov kazenskega pravosodja nanje, pri čemer preučujejo naravo, obseg in škodo, ki jo povzročajo (Chakraborti in Garland, 2009). Poleg obravnav zakonodajnega razvoja ter teoretičnih razprav o kriminalu in pravosodju se literatura ukvarja predvsem s preprečevanjem kaznivih dejanj iz sovraštva, kar je tudi ključna tema za analizo politik.

Evropska komisija se zato zavzema za reševanje problematike kaznivih dejanj iz sovraštva tudi s financiranjem raziskovalnih in aktivističnih projektov. Ti običajno naslavljajo kazniva dejanja iz sovraštva kot vprašanje kriminalitete, na primer s pomočjo žrtvam, pa tudi z zagotavljanjem, da zakonodaja in politike vzpostavljajo pristop, ki je osredotočen na žrtve in je medsektorski. Kot je to tudi sicer običajno, tovrstni projekti spodbujajo različne javne kampanje za ozaveščanje o pravicah žrtev kaznivih dejanj iz sovraštva in vzpostavljajo ali dodatno izboljšujejo razpoložljive storitve

za pomoč žrtvam. Različni projekti tako popisujejo obstoječo zakonodajo in politike v zvezi s kaznivimi dejanji iz sovraštva, analizirajo izkušnje žrtev, oblikovalcev politik in ključnih strokovnjakov, po možnosti poskušajo tudi spodbujati izmenjavo najboljših praks in sodelovanje med deležniki ter izvajajo usposabljanje za strokovnjake s področja varnosti in pravosodja.⁴ Neskladje v razumevanju pomena obravnavanja problema kaznivih dejanj iz sovraštva (tj. *hate crime*) je opazno v smislu, da se pripoznava zločin iz sovraštva zgolj kot odgovornost posameznika, ne pa tudi kot odgovornost države (oziroma drugih institucionalnih akterjev).

V Sloveniji so kazniva dejanja iz sovraštva tema, ki ni bila deležna veliko pozornosti. Razpoložljivi podatki in statistike so tudi precej pomanjkljivi, saj jih zaradi varovanja osebnih podatkov javne institucije le redko zbirajo. Prav tako do nedavna ni bila opravljena nobena temeljita celovita raziskava o kaznivih dejanjih iz sovraštva, »še posebej pa v ospredju niso bile žrtve in njihove potrebe« (glej Thaler et al., 2023: 3). Zakonodaja se v prvi vrsti ukvarja z diskriminacijo, ki je prepovedana in sankcionirana, torej prepoznana kot kaznivo dejanje. 63. člen Ustave Republike Slovenije »kot protiustavno opredeljuje vsakršno spodbujanje k narodni, rasni, verski ali drugi neenakopravnosti ter razpihovanje narodnega, rasnega, verskega ali drugega sovraštva in nestrpnosti« (Kogovšek Šalomon, 2017: 81). Ustava torej kot protiustavno opredeljuje vsakršno spodbujanje in razpihovanje sovraštva. Na področju kazenskega prava je diskriminacija prepovedana v Kazenskem zakoniku (KZ-1) (Kazenski zakonik, 2008)⁵, ki opredeljuje različna kazniva dejanja, povezana s kršitvami načela enakosti. Tako na primer 131. člen (kršitev enakopravnosti) določa denarno kazen ali zapor do enega leta za kratenje človekovih pravic ali temeljnih svoboščin »zaradi razlike v narodnosti, rasi, barvi, veroizpovedi, etnični pripadnosti, spolu, jeziku, političnem ali drugačnem prepričanju, spolni usmerjenosti, premoženjskem stanju, rojstvu, genetski dediščini, izobrazbi, družbenem položaju ali kakšni drugi okoliščini«. Če tovrstno dejanje stori »uradna oseba z zlorabo uradnega položaja ali uradnih pravic, se kaznuje z zaporom do treh let«.

Obstajata tudi dve obteževalni okoliščini kaznivih dejanj; če so storjena v uradni vlogi ali s prisilo, grožnjo itd. Kazenski zakonik ne predvideva opredelitve obteževalnih kaznivih dejanj, ki so motivirana s predsodki (tj. kazniva dejanja iz sovraštva). Vendar morajo sodišča v skladu z 49. členom

4 Glej npr. <https://www.mirovni-institut.si/projekti/proti-sovrastvu-izboljsanje-pomoci-zrtvam-zlocinov-iz-sovrastva-s-pristopom-osredotocenim-na-zrtve-in-intersekciskim-pristopom/>.

5 Kazenski zakonik. (2008). Uradni list Republike Slovenije št. 55/08, 4. junij.

pri določanju kazni upoštevati obteževalne in olajševalne okoliščine, motiv kaznivega dejanja pa je izrecno vključen na seznam okoliščin, ki jih je treba upoštevati. Pomemben poudarek na tem mestu je dejstvo, da je Vlada Republike Slovenije novembra 2022 (Republika Slovenija, 2022) sprejela predlog novele Kazenskega zakonika, ki uvaja kaznivo dejanje iz sovraštva kot obvezno obteževalno okoliščino, ki jo je treba upoštevati pri odmeri kazni: »S predlaganim novim tretjim odstavkom 49. člena KZ-1 pa je predvidena okoliščina storitve kaznivega dejanja, kadar je bil nagib za storitev katerakoli osebna okoliščina oškodovanca oziroma žrtve, ki naj se v okviru kaznovanja vedno šteje za obteževalno.« V skladu s tem bo storilec strožje kaznovan, če so osebne okoliščine žrtve podlaga za katero koli kaznivo dejanje iz Kazenskega zakonika (Thaler et al., 2023: 9), okoliščine pa so povzete po 297. členu KZ-1, ki »povzema 14. člen EKČP ter 14. in 63. člen Ustave«, kar pomeni »kaznivo dejanje storjeno zaradi narodnostne, rasne, verske ali etnične pripadnosti oškodovanca, njegovega spola, barve kože, porekla, premoženjskega stanja, izobrazbe, družbenega položaja, političnega ali drugega prepričanja, invalidnosti, spolne usmerjenosti ali katerikoli druge osebne okoliščine« (Republika Slovenija, 2022). Kaznivo dejanje iz sovraštva in razumevanje sovražnega govora torej izhajata iz iste premise horizontalnega razumevanja osebnih okoliščin kot obteževalne okoliščine.

Pričujoči kratek pregled uporabe pojma kaznivega dejanja iz sovraštva v literaturi in v obstoječi oziroma prihajajoči zakonodaji tu služi kot uvod v širše razumevanje prisilnih vračanj kot grobe kršitve človekovih pravic, saj temeljijo na izključevanju, zanikanju pravic in so v svojem bistvu diskriminatorne. Če so namreč takšne prakse institucionalno podprte in financirane, načrtovane ter se dogajajo hkrati na različnih lokacijah, je očitno, da predstavljajo širšo politično usmeritev odvracanja in kriminalizacije migracij. V literaturi so ti procesi prepoznani kot globalni krimigracijski trendi, v katerih sta se migracijsko in kazensko pravo prepletla, kar ima za posledico naraščajoče število ljudi, ki so obravnavani v migracijskih sistemih na način pridržanja in izгона (Kogovšek Šalamon et al., 2020), hkrati pa tudi spremembo pravnega reda.

Prisilna vračanja oziroma odvracanja (*pushbacks*)

Odvracanje ali *pushback* je pojem, ki se nanaša na prisilno vračanje ali izgon migrantov, ne da bi le-ti imeli možnost zaprositi za azil ali druge oblike zaščite. Gre za izgon, ki se izvaja brez sodne odločbe in drugih pravno

veljavnih dokumentov. Prisilna vračanja se izvajajo proti migrantom, ki jim običajno ni dokazano nobeno kaznivo dejanje. Ti izgoni niso del kazenskega prava. Pojem odvracanje ali *pushback* lahko vključuje fizično potiskanje ljudi nazaj čez mejo, pridržanje v nečloveških razmerah ali vračanje v državo, kjer jim grozijo preganjanje ali druge kršitve človekovih pravic. »Metode prisilnega vračanja pogosto vključujejo fizično in spolno nasilje, nadlegovanje, izsiljevanje, uničevanje lastnine, krajo, prisilno ločevanje družin in odrekanje pravice do prošnje za azil« (Danish Refugee Council, 2021: 22). *Odvračanje* torej vključuje uporabo nasilja ali ustrahovanja, tudi zato, da bi ljudi odvrnili od prošnje za mednarodno zaščito ali jim preprečili, da bi zanj zaprosili.

»Tako imenovani push-backi so po definiciji Evropskega centra za ustavne in človekove pravice (ECCHR) sistemska ravnanja državnih organov, ki begunce in migrante prisilijo k vračanju v sosednjo državo, od koder so vstopili. Običajno se to zgodi takoj za tem, ko prečkajo državno mejo in vstopijo v državo. Policija pri tem krši njihovo pravico, da zaprosijo za azil, ki je neodtujljiva in ki jo varujejo zakonodaja posameznih držav, zakonodaja EU ter konvencije o človekovih pravicah. Pri tem tudi ne upošteva razmer v državi, kamor tujce vrača, s čimer jih (lahko) izpostavi mučenju in nečloveškemu ravnanju« (Smajila, 2021).

Na splošno velja, da prisilna vračanja pomenijo kršitev mednarodnega prava človekovih pravic in begunskega prava, saj posameznikom odrekajo pravico, da zaprosijo za azil in so zaščiteni pred preganjanjem in drugimi kršitvami človekovih pravic. Z besedami bosanskega predstavnika Danskega sveta za begunce (DRC): »Vsako posamezno odvracanje predstavlja kršitev mednarodnega prava in prava EU – ne glede na to, ali vključuje nasilje ali ne.« (Tondo, 2021) Po navedbah Agencije Združenih narodov za begunce (UNHCR) je prisilno vračanje nezakonito, vendar je dejstvo, da je odvracanje ali *pushback* »politični izraz brez jasne pravne opredelitve, zaradi česar je pravni položaj na mejah zapleten« (Noll, 2021).

Ioannis Kalpouzos (2020: 571), na primer, preučuje, ali se »pravni koncept zločinov proti človeštvu lahko uporablja za smrt, pridržanje in deportacijo migrantov kot del in posledico zahodnih politik nadzora migracij«. Ob tem postavlja ključno vprašanje o vse bolj prefinjenih praksah uporabe zunanjih izvajalcev in izogibanja odgovornosti držav članic: ali torej lahko orodja Mednarodnega kazenskega sodišča, ki so bila razvita za opis sistemske kriminalitete, še vedno sledijo individualni odgovornosti glede na razdaljo, ki jo

ustvarjajo takšne politike:⁶ Danski svet za begunce in šest drugih evropskih civilnodružbenih organizacij je od januarja do novembra 2021 dokumentiralo skoraj 12.000 primerov, ko so mejne policije, organi pregona ali drugi organi držav članic EU izvedli prisilna vračanja moških, žensk in otrok (Danish Refugee Council, 2021: 22).⁷ Zato tu postavljam tezo o odgovornosti države (tj. vlad oziroma oblastnih struktur) za te zločine, ki se izvajajo kot sistemska dejanja. Medtem ko se lahko države postavi tako pred nacionalna kot tudi pred mednarodna sodišča, pa nobena od teh možnosti ne pride v poštev, ko gre za agencijo Frontex, ki jo je mogoče tožiti le pred Sodiščem Evropske unije, da bi se ugotavljala skladnost njenega ravnanja s pravom EU (Fink, 2020).

Beguncem in drugim, ki imajo pravico do mednarodne zaščite pred preganjanjem in hudimi kršitvami človekovih pravic, prisilna vračanja preprečujejo, da bi zaprosili za zaščito in uživali pravico do individualne presoje svojih zahtevkov, kar jim azilno pravo zagotavlja. Do prisilnega vračanja lahko pride na različne načine, brutalnost, ustrahovanje ter zahrbtne taktike oblasti, da bi se med migranti ustvarilo ozračje strahu in nezaupanja, pa so zelo dobro dokumentirani (glej npr. Amnesty International, 2018a; Amnesty International, 2018b; Regvar, 2018; Galijaš, 2019; BVMN, 2020a; BVMN, 2020b; Bužinkić in Avon, 2020; Tondo, 2021; UNHCR, 2021; AIDA, 2022). Na voljo so številni in raznoteri viri podatkov o prisilnih vračanjih, ki vključujejo poročila uglednih institucij, kot so na primer Amnesty International, Human Rights Watch in Visokega komisariata Združenih narodov za begunce. V njih so dostopne podrobne in posodobljene informacije, vključno s konkretnimi primeri in statističnimi podatki, pa tudi analiza ustreznih pravnih okvirov in priporočil za politike. Iz poročil agencij Združenih narodov in zbirke podatkov o incidentih, ki so jih zbrale nevladne organizacije, izhaja, da se stanje še poslabšuje, saj je »z nastopom covida-19 rednost in brutalnost praks prisilnega vračanja narasla« (Tondo, 2021). Več držav članic EU je uporabilo nezakonite operacije, da so »med pandemijo z evropskih meja potisnile nazaj vsaj 40.000 prosilcev za azil, metode pa so povezane s smrtjo več kot 2000 ljudi«. Ob podpori Frontexa so evropske države v »enem največjih množičnih

6 Leta 2017 je, na primer, Italija prenesla odgovornost za nadzor nad sredozemskimi reševalnimi operacijami na Libijo. Podatki UNHCR kažejo, da so libijske oblasti od začetka pandemije (ob podpori Italije) prestregle in v Tripoli vrnile približno 15.500 prosilcev za azil. Zaradi te sporne strategije je bilo več tisoč ljudi prisilno vrnjenih v libijske centre za pridržanje, kjer jih, glede na obstoječa osebna pričevanja, čaka mučenje. Na stotine ljudi je tudi utonilo, ker ne Libija ne Italija nista posredovali (Tondo, 2021).

7 Leta 2021 so oblikovali pobudo Zaščita pravic na mejah (*Protecting Rights at Borders, PRAB*), ki se osredotoča na kršitve človekovih pravic na zunanjih in notranjih mejah EU, zlasti v zvezi z nezakonito prakso prisilnih vračanj.

izgonov v zadnjih desetletjih« sistematično prisilno vrnile »na tisoče beguncev, vključno z otroki« in pri tem uporabile »nezakonite taktike, od napadov do brutalnosti med pridržanjem ali prevozom« (ibid.).

Prisilna vračanja je izvajalo vsaj 15 držav, in sicer Albanija, Avstrija, Bosna in Hercegovina, Bolgarija, Hrvaška, Grčija, Madžarska, Italija, Kosovo, Črna gora, Severna Makedonija, Poljska, Romunija, Srbija in Slovenija (BVMN, 2022). Mreža za spremljanje nasilja na meji (*Border Violence Monitoring Network*, BVMN, združenje, ki od leta 2016 beleži sporne prakse varnostnih organov na mejah EU) poudarja, da ne gre za sporadične primere nasilja, in trdi, da se število incidentov v zadnjih letih povečuje. Policijske organe številnih držav obtožuje, da se zatekajo h grozljivim taktikam odvracjanja. Le-te so bile v Sloveniji natančno uprizorjene v pretresljivi gledališki predstavi/performansu *Gejm* (2020), katere besedilo temelji na pričevanjih iz baze podatkov Mreže za spremljanje nasilja na mejah:

»Ljudje, ki so prepešali pol sveta, da bi pobegnili pred vojnami, preganjanjem, nasiljem in uničujočo revščino, zadnjih dobrih sto kilometrov poti, ki jih v Bosni in Hercegovini še loči do njihovega cilja v Evropski uniji, imenujejo *gejm* (iz *the game* – igra). *Gejm* nima pravil, zakoni ne veljajo, policijska pooblastila so neomejena, nasilje vse brutalnejše, nevarnosti vse večje, možnosti pa vse manjše in poti čedalje bolj oddaljene ... Številni poskušajo večkrat, tudi dvajset, tridesetkrat: enkrat jim mora uspeli. Za marsikoga se *gejm* konča usodno. Na naših mejah je po dostopnih podatkih življenje do zdaj izgubilo okoli dvajset ljudi. Avtorski projekt *Gejm* preizprašuje vlogo in odgovornost Slovenije in njene mejne politike za življenje in usodo ljudi na begu« (Slovensko mladinsko gledališče, b. d.).

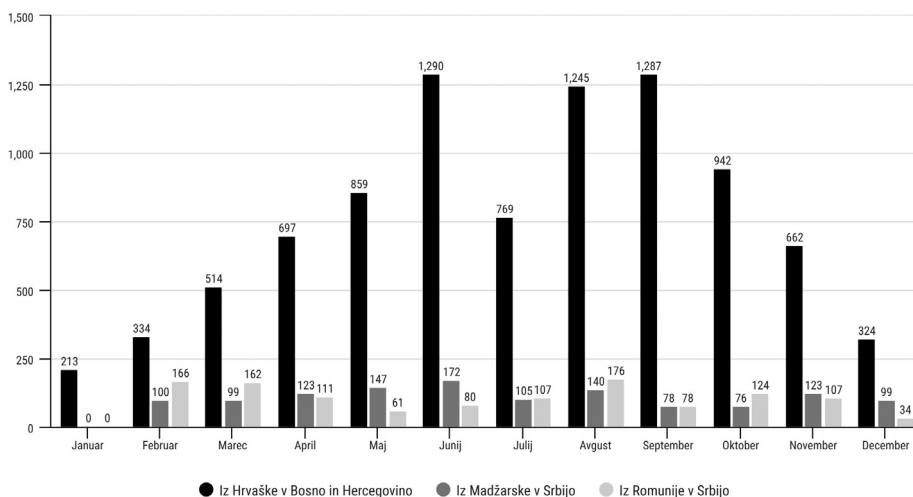
Poročila kažejo, da se je v zadnjem letu ali dveh prisilno vračanje iz Slovenije na Hrvaško občutno zmanjšalo, a ne zaradi spoštovanja človekovih pravic, marveč zaradi zavračanja s strani hrvaške policije (glej npr. AIDA, 2022: 24). Nevladne organizacije, ki so odlične poznavalke razmer na balkanski begunski poti, so prepričane, da je do zaobrnitve trenda prišlo zaradi vstopa Hrvaške v schengensko območje. Uradna policijska poročila za Slovenijo so pričakovano skopa: »V obdobju od 1. 1. 2022 do 31. 12. 2022 je bilo obravnavanih 32.024 nedovoljenih prehodov državne meje. Število je večje za 214,0 % glede na primerljivo obdobje 2021, ko je bilo obravnavanih 10.198 nedovoljenih prehodov. Najpogostejše so bili obravnavani državljani Afganistana, Burundija in Indije« (Uprava uniformirane policije, 2022). Sledijo Pakistan, Bangladeš, Rusija, Irak, Kuba, Turčija in Iran, medtem ko je Ukrajincem »dovoljen vstop

in jih ne obravnavajo zaradi nezakonitega prehoda meje, tudi če ne izpolnjujejo pogojev za vstop, npr. nimajo veljavnega potnega lista» (AIDA, 2022: 23).⁸ Policijska poročila potrjujejo, da se je število prisilnih vračanj iz Slovenije na Hrvaško zmanjšalo. V rubriki »Vračanje tujcev tujim varnostnim organom« je namreč navedeno, da je bilo na podlagi mednarodnih sporazumov »tujim varnostnim organom izročenih 2361 tujcev. Število je manjše za 41,0 % glede na primerljivo obdobje 2021 (4000). Največ tujcev je bilo izročenih hrvaškim varnostnim organom.« (Uprava uniformirane policije, 2022) Kaj to dejansko pomeni – kam se »vrača« tujce? In, ali je Hrvaška res »varna država«?

Obstoječa poročila govorijo o migrantih, ki so jih pretepali, bičali, obrili, nasilno razgalili, spolno zlorabljali in napadali s psi (Galijáš, 2019; BVMN, 2020a; BVMN, 2020b; Tondo, 2021; BVMN, 2022). Danski svet za begunce je od začetka pandemije zabeležil skoraj 18.000 prisilnih vračanj iz Hrvaške. Leta 2020 je namreč Hrvaška okrepila sistemsko nasilje in prisilno vračanje migrantov v Bosno in Hercegovino. Nekateri migranti so poročali, da so jim policisti na glavo s sprejem narisali rdeče križe, češ da je to »zdravilo proti koronavirusu« (Tondo, 2020). Hrvaška policija patroljira na najdaljši kopenski zunanji meji EU, kar je morda neposredno povezano s tem, da ima tudi daleč največje število zabeleženih prisilnih vračanj (glej sliko 1). Po podatkih Mreže za spremljanje nasilja na meji, koalicije 13 nevladnih organizacij, ki dokumentirajo nezakonita prisilna vračanja na Zahodnem Balkanu, so bile zlorabe in nesorazmerna sila prisotne v skoraj 90 odstotkih pričevanj v letu 2020, zbranih na Hrvaškem, kar je 10 odstotkov več kot leta 2019 (Tondo, 2021). Hrvaška je vse obtožbe zanižala. Podobno je januarja 2020 tudi slovensko ministrstvo za notranje zadeve zanižalo vse obtožbe nevladnih organizacij glede nezakonitega vračanja prosilcev za azil na Hrvaško in zatrdilo, da pri obravnavi prosilcev upoštevajo tako nacionalno kot evropsko zakonodajo. Dodalo je, da svoje delo opravljajo na strokoven in zakonit način (STA, 2020).

8 Različna obravnava ukrajinskih državljanov je posledica uveljavitve evropske direktive o začasni zaščiti, ki zagotavlja zaščito ljudem, ki bežijo pred vojno (velja od marca 2022, sledeč ruski invaziji na Ukrajino 24. februarja 2022). Po podatkih Ministrstva za notranje zadeve je bila v letu 2022 začasna zaščita podeljena skupaj 7666 osebam, od tega je bilo 7588 državljanov Ukrajine, mednarodna zaščita pa je bila podeljena 158 državljanom Ukrajine (AIDA, 2022: 14, 96) – od skupno 203 podeljenih statusov begunca. Kljub nedavni odločitvi Zagovornika načela enakosti, da ne gre za diskriminacijo beguncev iz drugih držav v primerjavi z begunci iz Ukrajine (Zagovornik načela enakosti, 2023), neposredne izkušnje kažejo, da se le-ti v odnosu do ukrajinskih državljanov počutijo diskriminirane (trditve navajam na podlagi anonimnih pogovorov s prosilci in osebami z mednarodno zaščito). Tudi raziskave potrjujejo povsem drugačen odziv Slovenije – in drugih EU držav – na prihod beguncev iz Ukrajine »kot do neevropskih beguncev« (Bučar Ručman, 2022: 176).

Slika 1: Trend prisilnih vračanj v državah z največ zabeleženimi primeri, leto 2021

Vir: Danish Refugee Council (2021: 22).

Mreža za spremljanje nasilja na meji je na podlagi ravnanja hrvaške policije z migranti objavila posodobljeno izdajo *Črne knjige nezakonitih vračanj*, ki obsega več kot 3000 strani pričevanj migrantov, ki so bili pretepeni, brcani, žaljeni, ponižani in samovoljno pridržani, preden so jih nezakonito potisnili nazaj s hrvaškega ozemlja in ozemlja drugih držav članic EU. Ta izdaja le še dodatno potrjuje obstoj sistemskih in usklajenih prizadevanj držav članic EU, usmerjenih v nezakonita prisilna vračanja z ozemlja EU, ki pogosto vključujejo nasilje in huda kazniva dejanja (BVMN, 2022). Decembra 2022 so bila objavljena tudi poročila Svetilnika (*Lighthouse Reports*), ki pričajo o primerih, ko so bili migranti pridržani v kombijih hrvaške policije. Glede na izjave in videoposnetke je bilo v vročini v vozilih, ki so namenjena za največ osem oseb, pridržanih več kot 20 ljudi.⁹ V poročilih Svetilnika je bil objavljen tudi videoposnetek mejne policije, ki je na bolgarsko-turški meji streljala na sirskega begunca, kar nazorno pokaže dejanske posledice politike varovanja meja Evropske unije (Inicijativa Dobrodošli!, 2022).

⁹ Svetilnik oziroma izvorno *Lighthouse Reports* je ime za objave v različnih medijskih formatih, od televizijskih in dokumentarnih filmov do novic in radia, podkastov, tiska in spleta, ki deluje po načelih sodelovalnega novinarstva. V sodelovanju z vodilnimi evropskimi mediji je cilj zagotoviti poglobljeno novinarstvo v javnem interesu o migracijah, konfliktih in korupciji. Več informacij in poročila so dostopna na <https://www.lighthousereports.nl/>.

Zaključek

Migracije se v razpravah o javnih politikah in tudi v vsakdanjem življenju ljudi vse bolj povezujejo ne le z vprašanji vključevanja, večkulturnosti, pripadnosti, lojalnosti, identitete in sobivanja, temveč tudi s strahom pred terorizmom, »mešanjem prebivalstva«, islamofobijo in družbenimi konflikti (Bajt, 2020). Države EU uporabljajo brutalne taktike za zaustavitev in odvrnitev prosilcev za azil pri prečkanju meja. Na tisoče zbranih pričevarj, dejstev in števil je osvetlilo nezakonite prakse ter pokazalo na človeške posledice in stroške, povezane z nezakonitimi prisilnimi vračanji, ki se uporabljajo kot sistematičen odvratilni ukrep in dejansko orodje za upravljanje meja na osrednjesredozemski in zahodnobalkanski poti (Danish Refugee Council, 2021: 22). Poleg tega, da so prisilna vračanja kršitev mednarodnega prava in človekovih pravic, poglavje trdi, da so – ker predstavljajo sistemsko prakso držav oziroma njihovih oblasti/vlad, ki temelji na etnični, rasni in nacionalni diskriminaciji – tudi zločin iz sovraštva. Države (vlade) bi morale spoštovati svoje obveznosti po mednarodnem pravu in zagotoviti, da imajo prosilci za azil dostop do poštenih in učinkovitih postopkov za ugotavljanje njihovih potreb po zaščiti. Vendar je praksa prisilnih vračanj postala – na zlorabljen in zato nezakonit način – normalizirana. Raziskave potrjujejo sistematično uporabo nasilja na mejah. Vse več dokazov kaže na vztrajno kršenje demokratičnih vrednot, človekovih pravic ter mednarodnega in evropskega prava. Obseg zlorab je osupljiv, nesposobnost ustaviti takšne prakse pa se zdi povsem nerazumljiva.

»Dve leti po prvi izdaji Črne knjige nezakonitih vračanj bi si kot poslanci Evropskega parlamenta želeli, da nam ne bi bilo treba objaviti nove izdaje z neštetimi novimi pričevanji, ki prikazujejo vsakodnevno nasilje, ki ga doživljajo ženske, moški in otroci na poti na zunanjih in notranjih mejah EU. Upali smo, da bosta prva izdaja in neutrudno delo nevladnih organizacij, aktivistov in medijev, ki razkrivajo te kršitve, privedla do resničnih in pomembnih ukrepov za dokončno odpravo nasilja na mejah. Želeli smo si, da bi Evropska komisija začela postopke za ugotavljanje kršitev proti vsem državam članicam, ki ljudi, ki poskušajo poiskati varnost v Evropski uniji, potiskajo nazaj in jim odrekujejo pravico do azila. Želeli bi si, da bi EU prenehala financirati mejne organe, ki izvajajo nasilje in kršijo pravice ljudi na poti, dokler se te kršitve ne končajo. Želeli bi si, da bi po odstopu izvršnega direktorja agencije FRONTEX novo vodstvo spoštovalo uredbo o ukinitvi financiranja agencije FRONTEX in prekinitvi njenega delovanja v vseh državah

članicah, 'kjer so kršitve temeljnih pravic ali obveznosti mednarodne zaščite, povezane z zadevno dejavnostjo, resne narave ali se bodo verjetno nadaljevale'. Želeli bi si, da bi države članice preprosto spoštovale in izvajale pravo EU in mednarodno pravo ter ženskam, moškim in otrokom omogočile, da zaprosijo za azil na ozemlju EU« (BVMN, 2022: 3).

Politično ukrepanje bi moralo zaustaviti prisilna vračanja, vendar se to ni zgodilo. Če je zločin iz sovraštva kaznivo dejanje – tisto, ki vključuje nasilje, motivirano s predsodki na podlagi etnične pripadnosti, vere, spolne usmerjenosti in podobnih razlogov –, v tem poglavju predlagam, da bi bilo treba prisilna vračanja razumeti kot takšno kaznivo dejanje. Pri kaznivih dejanjih iz sovraštva gre namreč za to, »kdo« je žrtev ali »kaj« se zdi, da žrtev predstavlja, kar motivira storilca, da stori kaznivo dejanje. Menim, da bi bilo treba pripoznati, da so tudi posamezne države in politika Evropske agencije za mejno in obalno stražo Frontex storilci kaznivega dejanja zločina iz sovraštva, ker so nezakonita prisilna vračanja motivirana z etničnostjo in nacionalno pripadnostjo migrantov. To dokazuje več tisoč posameznih poročil o nadlegovanju, nasilju in napadih mejnih policistov, ki jih navajajo viri, predstavljeni v pričujočem poglavju. Za dodatno potrditev o kriminalnosti in rasistični politiki nezakonitih vračanj pa bi lahko obstoječe prakse nasilnega odvracanja beguncev iz Afrike in Bližnjega vzhoda primerjali s povsem drugačno obravnavo, ki jo je EU kot celota namenila sprejemu begunck in beguncev iz Ukrajine. Do prisilnih vračanj prihaja, ker se določene begunce kategorizira kot nevarne Druge in se jih zato diskriminira kot nezaželeno in odvečno »mrtvo težo«, ki se je je treba čim prej znebiti. Čeprav v pravnem smislu ni mogoče trditi, da so prisilna vračanja zločin iz sovraštva, pa hkrati ni dvoma, da izhajajo iz pristranske, diskriminatorne in rasistične migracijske politike izključevanja. Temeljijo na sistemski etnični oziroma rasni diskriminaciji držav članic v odnosu do državljanek in državljanov določenih »tretjih držav«, še posebno afriških, azijskih in bližnjevzhodnih, ter na evropski dediščini rasizma. Motiv torej ni *sovraštvo* (pri zločinu je potrebno dokazati motiv), ampak gre za dejanja, ki so strukturno vpeta v sistem, ki omogoča – oziroma napeljuje na to, ker zagotavlja nekaznovanost –, da storilci izvedejo zločin. Pri tem gre za kolektivno odgovornost in za ustvarjanje okvirja prava in postopkov (in posledično spremembe pravnega reda), ki omogoča nekaznovanost tako države kot posameznikov.

Glavni cilj tega poglavja je bil pokazati, da so nezakonita prisilna vračanja oblika kršitve človekovih pravic, saj ravnanja držav, ki jih izvajajo, izhajajo iz pristranskih vzgibov. Gre za ravnanja, ki so po kriteriju pristranskosti,

predsodkov in diskriminacije primerljiva s kaznivimi dejanji iz sovraštva (ang. *hate crimes*). Trdim, da gre za tako hude sistemske kršitve človekovih pravic, ki se izvajajo z diskriminatornimi motivi, da bi jih bilo treba začeti resno obravnavati na ravni mednarodnega prava v kontekstu odgovornosti države za množične kršitve človekovih pravic. Obstoječa literatura in splošna strokovna ter javna razprava o praksah nadzora migracij običajno »še ne pritegne tako hudih oznak«, da bi jih bilo mogoče primerjati z zločini proti človeštvu (Kalpouzos, 2020: 574). To poglavje trdi, da bi morala. Ogorčenje javnosti ni dovolj, nujno je potrebna sistemska sprememba politike.

Literatura

- Ab/msh (2022, 12. avgust): Croatia to join Schengen but Bulgaria, Romania bids rejected. *Deutsche Welle*. Dostopno prek <https://www.dw.com/en/croatia-to-join-schengen-but-bulgaria-romania-bids-rejected/a-64028685>, 19. 1. 2023.
- AIDA – Asylum Information Database (2022): *Country Report Slovenia*. Dostopno prek https://asylumineurope.org/wp-content/uploads/2023/05/AIDA-SI_2022-Update.pdf, 17. 5. 2023.
- Albrecht, Hans-Jörg (2002): Fortress Europe? – Controlling Illegal Immigration. *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice* 10 (1): 1–22.
- Amnesty International (2018a): *Prisilna vračanja in omejevanje dostopa do azila: izsledki raziskovalne misije v Veliki Kladuši in Bihaću*. Dostopno prek <https://www.amnesty.si/media/uploads/files/Amnesty%20International%20Slovenija%20-%20prisilna%20vra%20C4%8Danja%20in%20omejevanje%20dostopa%20do%20azila%20C%20julij%202017.docx.pdf>, 30. 1. 2023.
- Amnesty International (2018b): *Vračanja in omejevanje dostopa do azila v Sloveniji – poročilo / Push-backs and denial of access to asylum in Slovenia*. Dostopno prek <https://www.amnesty.si/prisilna-vracanja>, 20. 1. 2023.
- Bajt, Veronika (2019): The Schengen Border and the Criminalization of Migration in Slovenia. *Südosteuropa* 67 (3): 304–327.
- Bajt, Veronika (2020): Crimmigration and Nationalist Paranoia. V: Neža Kogovšek Šalamon (ur.), *Causes and Consequences of Migrant Criminalization*, 171–189. Cham: Springer.
- Bajt, Veronika (2021): Virus strahu: nacionalizem in pandemična družba. *Monitor ISH XXIII* (2): 50–70.
- Bajt, Veronika (2022): *Etnična diskriminacija: strategije raziskovanja in merjenja*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Bajt, Veronika in Mojca Frelih (2019): Crimmigration in Slovenia. *Dve domovini* 49: 7–25.

- Barker, Vanessa (2018): *Nordic Nationalism and Penal Order: Walling the Welfare State*. London: Routledge.
- Brie, Mircea in Ioan Horga (2009): The European Union External Border: An Epistemological Approach. *Revista Română de Geografie Politică* 11 (1): 15–31.
- Bučar Ručman, Aleš (2022): Slovenija in begunske migracije: primerjava odnosa do beguncev iz Bosne in Hercegovine, Sirije in Ukrajine. V: Gorazd Meško (ur.) in Iza Kokoravec (ur.), *8. Nacionalna konferenca o varnosti v lokalnih skupnostih: cilji trajnostnega razvoja in varnost v lokalnih skupnostih*, 165–178. Maribor: Univerza v Mariboru, Univerzitetna založba.
- Bužinskić, Emina in Maddalena Avon (2020): Pushback as a Technology of Crimmi-gration. V: Neža Kogovšek Šalamon (ur.), *Causes and Consequences of Migrant Criminalization*, 157–170. Cham: Springer.
- BVMN – Border Violence Monitoring Network (2020a): *Black Book of Pushbacks*, zv. I. Dostopno prek <https://acrobat.adobe.com/link/track?uri=urn%3Aaid%3Aascds%3AUS%3A3f809f15-bada-4d3f-adab-f14d9489275a>, 29. 12. 2023.
- BVMN – Border Violence Monitoring Network (2020b): *Black Book of Pushbacks*, zv. II. Dostopno prek <https://acrobat.adobe.com/link/track?uri=urn%3Aaid%3Aascds%3AUS%3AAb10a04a4-25dd-45f1-8b2d-e9c25946cb44>, 29. 12. 2023.
- BVMN – Border Violence Monitoring Network (2022): *Black Book of Pushbacks: Expanded & Updated Edition*, zv. I. Dostopno prek <https://acrobat.adobe.com/link/track?uri=urn%3Aaid%3Aascds%3AUS%3Acb5a9aaa-ee62-3286-a505-0d9122b69b8f>, 29. 12. 2023.
- Carr, Matthew (2015): *Fortress Europe: Inside the War Against Immigration*. London: C. Hurst & Co. Publishers.
- Chakraborti, Neil in Jon Garland (2009): *Hate Crime: Impact, Causes and Responses*. London: SAGE.
- Christides, Giorgos, Steffen Lüdke, Maximilian Popp in Bernhard Riedmann (2022, 2. februar): Torture Allegations Against Greek Border Guards. *Spiegel International*. Dostopno prek <https://www.spiegel.de/international/europe/greece-torture-allegations-against-greek-border-guards-a-f5d95ba0-ed45-4cd0-8d50-cf09440f2160>, 31. 1. 2023.
- Danish Refugee Council (2021): *Annual Report 2021*. Dostopno prek https://www.pro.drc.ngo/media/ssybr2bm/2021-drc-annual-report_2021_uk.pdf, 7. 1. 2024.
- Elias, Amanuel, Jehonathan Ben, Fethi Mansouri in Yin Paradies (2021): Racism and Nationalism during and beyond the COVID-19 Pandemic. *Ethnic and Racial Studies* 44 (5): 783–793.
- ENNHRI – European Network of National Human Rights Institutions (2021): *Nacionalno poročilo o stanju človekovih pravic migrantov na mejah*. Bruselj: ENNHRI.
- EURACTIV.COM (2019, 26. september): Slovenia vows to block Croatia's Schengen accession path. *Euractiv/Jutarnji list*. Dostopno prek <https://euractiv.jutarnji.hr/>

- euractiv/slovenia-vows-to-block-croatias-schengen-accession-path-9406865, 19. 1. 2023.
- Evropska komisija (b. d.): *Migration and Home Affairs. Schengen Area*. Dostopno prek https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/schengen-borders-and-visa/schengen-area_en, 19. 1. 2023.
- Evropska komisija (2018, 7. november): *New tool for monitoring security at EU's borders*. Dostopno prek <https://ec.europa.eu/research-and-innovation/en/projects/success-stories/all/new-tool-monitoring-security-eus-borders>, 30. 1. 2023.
- Evropska komisija (2022, 16. november): Močnejše schengensko območje s polnim sodelovanjem Bolgarije, Romunije in Hrvaške v območju brez nadzora na notranjih mejah. *Sporočilo Komisije Evropskemu parlamentu in Svetu*. Dostopno prek <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52022DC0636>, 27. 11. 2023.
- Fink, Melanie (2020): The Action for Damages as a Fundamental Rights Remedy: Holding Frontex Liable. *German Law Journal* 21: 532–548.
- Franko Aas, Katja (2013): The Ordered and the Bordered Society: Migration Control, Citizenship, and the Northern Penal State. V: Katja Franko Aas (ur.) in Mary Bosworth (ur.), *The Borders of Punishment: Migration, Citizenship, and Social Exclusion*, 21–39. Oxford: Oxford University Press.
- Galijaš, Armina (2019): Permanently in Transit: Middle Eastern Migrants and Refugees in Serbia. *Südosteuropa* 67 (1): 75–109.
- Inicijativa Dobrodošli! (2022, 7. december): One More Step on the Path of Human Rights Violations – Croatia Joins the Schengen Zone. *Dobrodošli*. Dostopno prek <https://welcome.cms.hr/index.php/2022/12/27/one-more-step-on-the-path-of-human-rights-violations-croatia-joins-the-schengen-zone/>, 31. 1. 2023.
- Jenness, Valerie in Kendal Broad (1997): *Hate Crimes: New Social Movements and the Politics of Violence*. Oxon: Routledge.
- Jiang, Jize in Edna Erez (2018): Immigrants as Symbolic Assailants: Crimmigration and Its Discontents. *International Criminal Justice Review* 28 (1): 5–24.
- Kalpouzos, Ioannis (2020): International Criminal Law and the Violence against Migrants. *German Law Journal* 21: 571–597.
- Kazenski zakonik – KZ-1 (2008): Sprejet v Državnem zboru Republike Slovenije, v veljavi od 4. junija. Dostopno prek <http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO5050>, 27. 11. 2023.
- Kogovšek Šalamon, Neža (2017): Prispevek k razumevanju izziva pregona kaznivega dejanja »javnega spodbujanja sovraštva, nasilja ali nestrpnosti«. *Časopis za kritiko znanosti XLV* (268): 74–87.
- Kogovšek Šalamon, Neža (2020): EU Conditionality in the Western Balkans: Does It Lead to Criminalisation of Migration? V: Neža Kogovšek Šalamon (ur.), *Causes and Consequences of Migrant Criminalization*, 131–155. Cham: Springer.

- Kogovšek Šalamon, Neža, Barry Frett in Elizabeth Stark Ketchum (2020): Global Crimmigration Trends. V: Neža Kogovšek Šalamon (ur.), *Causes and Consequences of Migrant Criminalization*, 3–25. Cham: Springer.
- Levin, Jack in Jack McDevitt (1993): *Hate Crimes: The Rising Tide of Bigotry and Bloodshed*. New York: Plenum Press.
- Majcher, Izabella (2020): The Effectiveness of the EU Return Policy at All Costs: The Punitive Use of Administrative Pre-Removal Detention. V: Neža Kogovšek Šalamon (ur.), *Causes and Consequences of Migrant Criminalization*, 109–129. Cham: Springer.
- McKernan, Bethan (2021, 26. april): Greece accused of ‘shocking’ illegal pushback against refugees at sea. *The Guardian*. Dostopno prek <https://www.theguardian.com/world/2021/apr/26/greece-accused-of-shocking-pushback-against-refugees-at-sea>, 31. 12. 2022.
- Noll, Andreas (2021, 7. oktober): When pushbacks at EU periphery become illegal. *Deutsche Welle Global Media Forum*. Dostopno prek <https://www.dw.com/en/when-are-pushbacks-at-the-eus-external-borders-illegal/a-59442530>, 23. 1. 2023.
- Paasi, Anssi A. (2009): Bounded Spaces in a ‘Borderless World’. *Border Studies, Power and the Anatomy of Territory. Journal of Power* 2 (2): 213–234.
- Pajnik, Mojca, Roman Kuhar in Iztok Šori (2018): Populism in the Slovenian Context: Between Ethno-nationalism and Re-traditionalisation. V: Giovanna Campani (ur.), Gabriela Lazaridis (ur.) in Annie Benveniste (ur.), *The Rise of the Far Right in Europe: Populist Shifts and ‘Othering’*, 137–160. New York: Palgrave Macmillan.
- Perry, Barbara (2001): *In the Name of Hate: Understanding Hate Crimes*. London: Routledge.
- Policija (2011, 21. september): *Mednarodno sodelovanje: Frontex*. Dostopno prek <https://www.policija.si/medijsko-sredisce/sporocila-za-javnost/sporocila-za-javnost-gpue/397-mednarodno-sodelovanje>, 29. 12. 2023.
- Policija (b. d.): *Nadzor državne meje in izvajanje izravnalnih ukrepov*. Dostopno prek <https://www.policija.si/delovna-podrocja/nadzor-drzavne-meje>, 29. 12. 2023.
- Regvar, Urša (2018): *Poročilo o ugotovitvah in opažanjih o izvajanju postopkov vračanja in spoštovanja načela nevračanja (non-refoulement)*. Ljubljana: Pravno-Informacijski center nevladnih organizacij. Dostopno prek <http://pic.si/wp-content/uploads/2018/07/Poroc%CC%8Cilo-o-izvajanju-postopkov-vrac%CC%8Canja-PIC.pdf>, 22. 1. 2023.
- Republika Slovenija (2022, 22. november): *Vlada sprejela predlog novele Kazenskega zakonika*. Dostopno prek <https://www.gov.si/novice/2022-11-22-vlada-sprejela-predlog-novele-kazenskega-zakonika>, 31. 1. 2023.

- Rošker, Jana S. (2021): Porast rasizmov med pandemijo COVID-19 in ontologija rase: medkulturna primerjava evropske in kitajske tradicije. *Ars & Humanitas* 15 (1): 43–55.
- Simmonds, Lauren (2017, 8. december): *Croatia Gains Momentum on Path to Schengen!* *Total Croatia News*. Dostopno prek <https://www.total-croatia-news.com/news/23841-croatia-gains-momentum-on-path-to-schengen>, 19. 1. 2023.
- Slovensko mladinsko gledališče (b. d.): *Gejm*. Slovensko mladinsko gledališče in Maska Ljubljana. Dostopno prek <https://mladinsko.com/sl/program/98/gejm/>, 26. 11. 2023.
- Smajila, Barbara M. (2021, 7. oktober): Po razkritju pretepanja prebežnikov: kako je s tem povezana Slovenija. *N1*. Dostopno prek <https://n1info.si/novice/slovenija/kaj-so-push-backi-in-kako-so-povezani-s-slovenijo/>, 7. 2. 2023.
- Smajila, Barbara M. (2022, 2. julij): Nihče na pogrebu ne izgovarja njihovih imen, nihče ne joče na njihovih grobovih. *N1*. Dostopno prek <https://n1info.si/poglobljeno/nihce-ne-pogrebu-ne-izgovarja-njihovih-imen-nihce-ne-joce-na-njihovih-grobovih/>, 18. 9. 2023.
- STA (2020, 24. januar): *Ministrstvo zavrača očitke nevladnih organizacij o nezakonitem vračanju migrantov na Hrvaško*. Dostopno prek <https://www.sta.si/2720859/ministrstvo-zavrac-a-ocitke-nevladnih-organizacij-o-nezakonitem-vracanju-migrantov-na-hrvasko>, 29. 12. 2023.
- STA (2023, 3. julij): Turčija Grčijo znova obtožuje nezakonitih vračanj migrantov. *Dnevnik*. Dostopno prek <https://www.dnevnik.si/1043027383>, 6. 7. 2023.
- Stumpf, Julie P. (2006): The Crimmigration Crisis: Immigrants, Crime, and Sovereign Power. *American University Law Review* 56: 367–419.
- Taylor Woods, Eric, Robert Schertzer, Liah Greenfeld, Chris Hughes, in Cynthia Miller-Idriss (2020): COVID-19, Nationalism, and the Politics of Crisis: A Scholarly Exchange. *Nations and Nationalism* 26 (4): 807–825. DOI: <https://doi.org/10.1111/nana.12644>.
- Thaler, Iza, Katarina Vučko in Maja Ladić (2023): *Hate Crime in Slovenia: National report*. Interno poročilo za projekt Counter Hate. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Tondo, Lorenzo (2020, 28. maj): Crosses on our heads to 'cure' Covid-19: Refugees report abuse by Croatian police. *The Guardian*. Dostopno prek <https://www.theguardian.com/global-development/2020/may/28/they-made-crosses-on-our-heads-refugees-report-abuse-by-croatian-police>, 19. 1. 2023.
- Tondo, Lorenzo (2021, 5. maj): Revealed: 2,000 refugee deaths linked to illegal EU pushbacks. *The Guardian*. Dostopno prek <https://www.theguardian.com/global-development/2021/may/05/revealed-2000-refugee-deaths-linked-to-eu-pushbacks>, 30. 1. 2023.
- Tonry, Michael (ur.) (2011): *The Oxford Handbook of Crime and Public Policy* (spletna izdaja). DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199844654.001.0001>.

- UNHCR (2021, 28. januar): *UNHCR warns asylum under attack at Europe's borders, urges end to pushbacks and violence against refugees*. Dostopno prek <https://www.unhcr.org/news/press/2021/1/601121344/unhcr-warns-asylum-under-attack-europes-borders-urges-end-pushbacks-violence.html>, 23. 9. 2022.
- Uprava uniformirane policije (2022): *Nedovoljene migracije na območju republike Slovenije*. Dostopno prek <https://www.policija.si/images/stories/Statistika/Mejna-Problematika/IlegalneMigracije/2022/December2022.pdf>, 9. 2. 2023.
- Vidmar Horvat, Ksenija (2017): The Balkan Road and the Guarding of Europe. The Refugee Crisis on the Borders of Slovenia, *Dve domovini* 45: 105–119.
- Zagovornik načela enakosti (2023, 4. september): *Zagovornik ni ugotovil diskriminacije beguncev iz drugih držav v primerjavi z begunci iz Ukrajine*. Dostopno prek <https://zagovornik.si/zagovornik-ni-ugotovil-diskriminacije-beguncev-iz-drugih-drzav-v-primerjavi-z-begunci-iz-ukrajine/>, 18. 9. 2023.
- Zorn, Jelka (2021): Nasilne meje, varnostnizacija in kriminalizacija solidarnosti. *Socialno delo* 60 (2): 167–180.

Ujeti v instituciji: kriza upravljanja pandemije v domski oskrbi starih ljudi z vidika skrbstvenih mobilnosti

Uvod

Pandemija covid-19 je jasno pokazala, kako zelo je vsakodnevna organizacija oskrbe starih ljudi v evropskih državah odvisna od globalnih in regionalnih migracij, pa tudi od lokalnih mikromobilnosti. Med prvim valom, od marca do maja 2020, je bil glavni način omejevanja pandemije splošna karantena in zaustavitev javnega življenja, ki sta radikalno omejila mobilnost ljudi ter omejila ali celo povsem prekinila skrbstvene mobilnosti, kar je pomembno vplivalo na dostop do oskrbe, njeno kakovost in delovne pogoje v oskrbi.

V zahodnoevropskih državah so raziskave in medijske objave opozarjale predvsem na krožne skrbstvene migracije, saj oskrbovalke migrantke, ki izvajajo 24-urno oskrbo v gospodinjstvu uporabnice_ka in se medsebojno izmenjujejo v tedenskih ali mesečnih intervalih, v večini teh držav omogočajo »staranje doma« in zagotavljajo enega izmed stebrov oskrbe

Poglavje je razširjena in predelana verzija besedila *Trapped in the institution: governing the Covid-19 epidemic in Slovenian eldercare homes from the perspective of care micro-mobilities*, ki je bil objavljen v zborniku z naslovom *Care loops and mobilities in Nordic, Central, and Eastern European welfare states* (2022: 19–40), ki sta ga uredili Lena Näre in Lise Widding Isaksen in je izšel pri založbi Palgrave Macmillan (London, VB).

(Leiblfinger et al., 2020). Mnoge med njimi so migrantke iz srednje- in vzhodnoevropskih držav, njihovo delo pa poteka v prekarnih zaposlitvenih situacijah. Pandemija je omejila njihovo »kroženje« med domom v eni državi in delom v drugi državi, kar je ustvarilo velik skrbstveni primanjkljaj v državah prejemnicah. Ukrepi nacionalnih socialnih politik, ki so varovali lokalno prebivalstvo zaradi prekinitve dela in izpada dohodka, pa so oskrbovalke migrantke praviloma spregledali tako v državi izvora kot v državi prejemnici in še poslabšali njihov položaj (Widding Isaksen in Näre, 2020).

Druga tema, ki je bila v medijskem poročanju zelo prisotna tudi v Sloveniji, se na prvi pogled ne zdi povezana s skrbstvenimi mobilnostmi. Nanaša se na visok delež umrlih zaradi bolezni covid-19 v institucionalni oskrbi starih ljudi v Evropi. Prve številke, ki jih je razkrila Svetovna zdravstvena organizacija, so pokazale, da je polovica vseh ljudi, ki so v Evropi v prvem valu pandemije umrli zaradi posledic covid-19, oskrbovank_cev domov za stare ljudi (Liping, 2020). Podatki Mednarodne mreže za politike dolgotrajne oskrbe (International long-term care policy network) (Comas-Herrera et al., 2020) kažejo, da je bil junija 2020 med umrlimi zaradi covid-19 delež oskrbovank_cev v domovih za stare ljudi v Avstriji 34 %, v Nemčiji 39 %, v Franciji 49 %, v Belgiji 64 %, na Švedskem 47 % in v ZDA 45 %. Vzroke za to lahko pripišemo na eni strani posebni ranljivosti starih ljudi za covid-19, na drugi strani pa veliki kadrovski, prostorski, finančni in strokovni podhranjenosti teh ustanov. Pandemija je razkrila strukturne probleme institucionalne oskrbe zaradi nezadostnega finančnega vlaganja, visoke fluktuacije in pomanjkanja osebja, premajhnega števila usposobljenega medicinskega kadra in pomanjkljive koordiniranosti z drugimi področji zdravstvenega sistema (OECD, 2020). Nacionalne vlade institucionalni oskrbi praviloma posvečajo zelo malo pozornosti in sredstev. Domovi so glede zagotavljanja storitev, financiranja in upravljanja ločeni od zdravstvenih sistemov, sektor pa je razdrobljen in infrastrukturno šibek. Oskrbovalke, ki so bile med pandemijo zelo izpostavljene tveganjem okužbe, so v veliki večini ženske, migrantke in kljub zahtevnim delovnim pogojem med najslabše plačanimi zaposlenimi. Zaradi marginaliziranosti, pritiskov k zniževanju stroškov in nevidnosti v javnosti so domovi pogosto izven dosega učinkovite zaščite v nacionalni in evropski zakonodaji, vključno s tisto, ki se nanaša na človekove pravice (Carter et al., 2022).

V Sloveniji je bila med zaprtjem javnega življenja, z redkimi izjemami, zaprta večina javnih skrbstvenih služb in storitev, kot so vrtci, dnevni centri za stare ljudi in ljudi z oviranostjo ter oskrba na domu, posledica česar je bila radikalna refamilizacija skrbstvenega dela. Nasprotno pa so domovi za oskrbo

starih ljudi delovali, vendar pod posebnim režimom ukrepov za zajezitev okužbe, ki pa mu ni uspelo preprečiti visoke smrtnosti med stanovalkami_ci. Nacionalni podatki kažejo, da je bilo med prvim valom pandemije od marca do maja 2020 81 % vseh ljudi, ki so umrli zaradi covida-19, stanovalk_cev domov. To Slovenijo umešča v vrh držav po deležu žrtev pandemije v domski oskrbi, ki je bil v tem obdobju višji le v Kanadi, kjer je dosegal 85 % vseh smrti, povezanih s covidom-19 (Comas-Herrera et al., 2020).¹ Hande (2020) je razkrila, da domovi v Kanadi delujejo s premalo osebja, ki je tudi podplačano. Za dodatno pomoč se zato zanašajo na družine in prostovoljke_ce, zato se je zaradi prepovedi obiskov kakovost oskrbe med karanteno radikalno poslabšala.

Tudi v Sloveniji je pandemija razkrila veliko prostorsko, kadrovsko in finančno podhranjenost domske oskrbe in pomen sodelovanja sorodnikov v oskrbi. Poleg tega Flaker (2020) ocenjuje, da so domovi za oskrbo starih ljudi moderne totalne institucije, ki povzročajo širjenje okužbe tudi s taylorizacijo oskrbe, ki spominja na delo pri tekočem traku (Lanoix, 2011), in s premajhno avtonomijo stanovalcev. Zato meni, da so tisti, ki so umrli v domovih, žrtve tako virusa kot režima institucionalne (namesto skupnostne) oskrbe, ki v Sloveniji prevladuje.

1 Besedilo je nastajalo v obdobju od maja do septembra 2020 in se zato osredotoča na podatke, ukrepe in razprave, ki se nanašajo na prvi val pandemije. V drugem valu, ki je sledil jeseni 2020, se je število žrtev pandemije v domski oskrbi še povečevalo, povečeval pa se je tudi delež obolelih in umrlih v splošni populaciji. Drugi val pandemije je v Sloveniji deloval kot 'uničujoč cunami' (Žerdin, 2021), ki so mu botrovali vladno nezaupanje v epidemiološko stroko, zlom sistema epidemiološkega sledenja in testiranja ter naraščajoče nezaupanje v vlado zaradi avtoritarnih in nerazumljivih ukrepov, ki so med drugim na nedosleden način vključevali eno najdaljših zaprtij družbe v svetu. Podatki Mednarodne mreže za politike dolgotrajne oskrbe za to obdobje kažejo (navkljub metodološkim razlikam v zbiranju podatkov in posledično težavnemu primerjanju med državami), da je bil v 22 državah globalnega severa konec januarja 2021 povprečni delež umrlih stanovalk_cev domov med vsemi umrlimi zaradi covida-19 41 %. Slovenija je bila s 56 % na četrtem mestu, takoj za Belgijo (57 %), Kanado (59 %) in Avstralijo (75 %, vendar so v tej državi zabeležili 'samo' 900 žrtev). V večini opazovanih držav je bil delež nižji, npr. v Avstriji 44 %, v Nemčiji 28 %, na Madžarskem 23 %, na Švedskem 47 %, v Združenem Kraljestvu 34 %, v ZDA 39 % (Comas-Herrera et al., 2021). Podatki NIJZ za leto 2020 so nekoliko drugačni in pravijo, da je v l. 2020 umrlo 2891 ljudi, ki so bili okuženi s covidom-19, 1682, torej 58 %, je bilo oskrbovank_cev domov, 1209 oziroma 42 % pa jih je umrlo v splošni populaciji (Lebinger, 2021). Vlada v drugem valu pandemije kljub nemu najvišjih deležev mrtvih v domski oskrbi na svetu ter kljub ostrim opozorilom stroke in civilne družbe ni spremenila ukrepov. Odzvala se je s finančnimi sredstvi za dodatne zaposlitve in nove kapacitete za namestitve, zlasti zaboynike, ki so jih namestili ob domovih in v njih organizirali rdeče cone, da so izolirali okužene stanovalk_ce. Šele konec novembra 2020 je minister Cigler Kralj pozval direktorice_ce domov, da naj zagotovijo redno preventivno testiranje za vse zaposlene. Umiritev pandemije v domovih ni bila rezultat vladnih ukrepov, pač pa cepiva, ki so ga v začetku leta 2021 prednostno uporabili v domovih.

Ob upoštevanju, da so k visokemu deležu žrtev v domski oskrbi prispevali vsi ti dejavniki (ranljivost stanovalk_cev, institucionalni značaj oskrbe in strukturni problemi domov), v tem poglavju analiziramo vladne ukrepe za omejevanje širjenja okužbe v institucionalni oskrbi v Sloveniji skozi perspektivo skrbstvenih mikromobilnosti s predpostavko, da so te ključne za kvaliteto oskrbe in življenja v domovih. Koncept skrbstvenih mikromobilnosti, izhajajoč iz »paradigme mobilnosti« v družboslovju (Urry, 2000), dopolnjuje perspektivo globalnih, čezmejnih in transnacionalnih skrbstvenih migracij z osvetljevanjem lokalnih vzorcev mobilnosti v vsakdanjem delovanju lokalnih skrbstvenih omrežij (Widding Isaksen in Näre, 2019). Pokažemo, da sta bila posledica vladnih ukrepov radikalno zaprtje in izolacija domov, ki sta grobo prekinila skrbstvene mikromobilnosti v domovih in izven njih ter tako poslabšala kakovost oskrbe in ogrozila življenja stanovalk_cev. Od začetka pandemije so med vlado, stroko in civilno družbo potekala soočanja različnih pogledov na omejevanje okužbe v domovih za oskrbo. Ključna nestrinjanja so zadevala načine dostopa okuženih stanovalk_cev do zdravstvene oskrbe in njihovo izolacijo v domovih ali zunaj njih ter s tem posredno onemogočanje ali omogočanje, dopuščanje ali omejevanje skrbstvenih mikromobilnosti kot temeljnih za kakovostno oskrbo. Kar zadeva skrbstvene mikromobilnosti, so bili vladni ukrepi za omejevanje širjenja okužbe v domovih izrazito omejevalni, brez upoštevanja specifičnih ranljivosti in potreb starih ljudi ter z ignoriranjem pozivov civilne družbe in stroke k bolj humanemu upravljanju pandemije v domovih.

Pandemija predstavlja krizo javnega zdravja, ki ima poleg ogrožanja življenj ljudi in preobremenjevanja zdravstvenih sistemov tudi širše negativne družbene, ekonomske, varnostne učinke, še toliko bolj zaradi svoje globalne pojavnosti. Vendar so imele iste biološke pandemične danosti v različnih družbah in političnih sistemih različne učinke na stopnjo smrtnosti, neenakosti, zaprtja družbe ipd. To pa zahteva refleksijo politike upravljanja pandemije, v kateri se biološkemu problemu pridruži vprašanje oblasti. Pri tem ni mogoče prezreti dejstva, da je v Sloveniji kriza javnega zdravja sovpadala s politično krizo (glej Pajnik in Hrzenjak ter Kogovšek Šalamon v tej knjigi). Država se je v začetku pandemije znašla v vrtincu menjave oblasti, nova vlada pa se kljub temu, kot dokumentirano osvetljuje Žerdin (2021), ni odrekla ambiciji, da bi z avtoritarnimi težnjami, brez legitimnosti in soglasja skupnosti preurejala družbene odnose tako, da širi strah, s katerim je legitimizirala represivne ukrepe na številnih področjih družbenega življenja. V tem poglavju ne obravnavamo pandemije v njeni biološki, pač pa v politični »kriznosti«, ki jo zaradi v svetovnem merilu enega največjih

deležev smrtnih žrtev v domski oskrbi starih ljudi, še bolj pa zaradi vladne ignorance javnih pozivov stroke in civilne družbe k preoblikovanju neučinkovitih in nehumanih ukrepov opredelimo kot »krizo upravljanja« pandemije. Odgovor na vprašanje, ali bi bolj demokratična, vključujoča in nediskriminatorna oblast upravljala epidemijo z manj usodnimi posledicami za preživetje starih ljudi v domski oskrbi, sicer presega namen tega poglavja in vprašanje ostaja odprto.

Metodološko poglavje temelji na analizi različnih relevantnih in dostopnih virov, ki obravnavajo situacijo v domski oskrbi starih ljudi v prvem valu pandemije. Za mednarodno primerljivost se opiramo na poročila in študije mednarodnih organizacij, kot so Agencija EU za temeljne pravice, Mednarodna mreža za politike dolgotrajne oskrbe in OECD. Pri analizi pomena skrbstvenih mikromobilnosti v slovenskem režimu oskrbe izhajamo iz prejšnjih raziskav (Hrzenjak, 2017; Hrzenjak, 2019) in drugih nacionalnih študij. Ocena stanja v institucionalni oskrbi starejših izhaja iz letnih poročil Skupnosti socialnih zavodov Slovenije. Analiza vladnih ukrepov za zaježitev okužbe in nasprotovanja javnosti glede ukrepov temelji na pregledu vladnih uredb in sporočil, javnih izjav ter intervjujev z glavnimi akterji v medijih.

Najprej predstavimo koncept in pomen skrbstvenih mobilnosti v različnih kontekstih oskrbe starih ljudi, zato da bi osvetlili, kako so vladni ukrepi za zaježitev okužbe prekinili skrbstvene mikromobilnosti in vplivali na poslabšanje kakovosti oskrbe. Nato orišemo kontekst domske oskrbe, v katerega so intervenirali vladni ukrepi, da bi pokazali, da poleg tega, da ukrepi niso upoštevali specifičnih potreb starih ljudi, so tudi ignorirali dejstvo, da jih *de facto* ni mogoče izvajati in zato ne morejo biti učinkoviti. V nadaljevanju analiziramo štiri vladne ukrepe za omejevanje okužbe v institucionalni oskrbi, ki jih interpretiramo kot štiri vidike zaprtja domov in prekinitev skrbstvenih mikromobilnosti. Izpostavimo tudi nasprotovanja, do katerih je prišlo med vlado, stroko in civilno družbo v javni razpravi. V sklepnem delu obravnavamo vladne ukrepe s perspektive diskriminacije, starizma, presečnih neenakosti ter implikacije izkušenj iz pandemije za režim dolgotrajne oskrbe v Sloveniji.

Zakaj so mikromobilnosti pomembne v oskrbi starih ljudi?

Raziskovanje skrbstvenih mobilnosti je v zadnjih dveh desetletjih intenzivno na presečiščih študij migracij, spola in režimov blaginje. Koncept globalnih

verig skrbi (Hochschild, 2000; Parreñas, 2001; Yeates, 2009) se osredotoča na to, kako interakcije med blaginjskim, migracijskim in spolnim režimom vplivajo na ponudbo in povpraševanje po migrantskih oskrbovalkah v posameznih državah. Te študije so razkrile globalno redistribucijo skrbstvene dela in prispevale k razumevanju globalne politične ekonomije skrbi. V Evropi se v zadnjem desetletju kaže kot posebej relevanten koncept krožnih skrbstvenih mobilnosti. Te so pojmovane kot odgovor na pomanjkanje delovne sile – ker zagotavljajo hitro in fleksibilno delovno silo glede na trenutno povpraševanje – in na izzive integracije – ker delovne migrantke, ki v krajših časovnih intervalih krožijo med državo izvora in državo prejemnico, ne bodo »ostale za vedno« (Triandafyllidou in Marchetti, 2013). Mobilne oskrbovalke iz vzhodnoevropskih držav s posredovanjem komercialnih najemniških agencij delajo nekaj mesecev/tednov v zasebnih gospodinjstvih v zahodnoevropskih državah, nato jih zamenja druga mobilna oskrbovalka (ki je lahko sorodnica ali prijateljica), one pa se vrnejo domov in skrbijo za lastne družine. Marchetti (2013) je pokazala, da ta migracijski vzorec spodbujata transformacija spolnih vlog in prekarizacija ženskega dela (zlasti za ženske, starejše od 50 let) v postsocialističnih državah (glej tudi poglavje Humer in Frelih v tej knjigi).

Widding Isaksen in Näre (2019) dopolnjujeta prevladujoče razprave o globalnih in krožnih skrbstvenih migracijah na podlagi skrbstvenih režimov v nordijskih in vzhodnoevropskih družbah, v katerih je zaposlovanje migrantskih oskrbovalk v zasebnih gospodinjstvih manj prisotno kot v zahodnoevropskih družbah, zato pa so lokalne mikromobilnosti v skrbstvenih omrežjih toliko bolj intenzivne. Izpostavljata vsakodnevne rutinske skrbstvene mobilnosti v socialnih in skrbstvenih omrežjih starih ljudi, ki predstavljajo logistiko učinkovite oskrbe. Kot poudarjata, vsakdanje skrbstvene mikromobilnosti niso naključne, pač pa jih strukturirajo blaginjski režim, politike trga dela ter spolne ideologije. Organizirane so okoli vsakodnevnih skrbstvenih praks hranjenja, higiene, rekreacije, zdravstvene in socialne oskrbe. Koncept skrbstvenih mikromobilnosti anticipira »skrbstveno krpanko«, pravita Widding Isaksen in Näre (2019), torej priznanje, da v praksi oskrbo zagotavljajo različni akterji, kompleksna mreža formalnih in neformalnih oskrbovalk_cev ter služb in storitev, tako v javni kot zasebni sferi ter v obliki plačanega in neplačanega dela. Koncept senzibilizira za rutinske, vsakdanje in lokalne mikromobilnosti, ki so potrebne v organizaciji oskrbe in ki strukturirajo prostor, čas in gibanje akterjev dolgoročno in rutinsko ali pa zahtevajo nenadne prilagoditve v situacijah povečanja potreb po oskrbi.

Kadar oskrbo zagotavlja družina, je v Sloveniji navada, da glavno obveznost rutinske vsakodnevne oskrbe prevzame en družinski član (navadno sorodnica), več drugih članic_ov razširjene družinske mreže pa sodeluje pri socialnih vidikih oskrbe, kot so obiski, sprehodi, opravki zunaj doma, obisk kulturnih dogodkov itn. Ti se med seboj dogovorijo o zagotavljanju podpore v različnih terminih dneva ali tedna. Včasih na pomoč priskočijo sosede, pogosteje na podeželju, na primer z nakupovanjem, pripravo obrokov in druženjem. Stari ljudje imajo lahko zagotovljeno formalno storitev oskrbe na domu nekaj ur dnevno ali tedensko. Redno zdravstveno oskrbo jim zagotavlja patronažna sestra, ki jih obiskuje na domu, medtem ko jih k zdravniku ali na različne terapije spremljajo družinski člani_ce. Oskrbovanec_ka lahko na dom vsak delovnik prejema kosilo iz bližnjega vrtca ali doma za oskrbo starih ljudi (Filipovič Hrast et al., 2014). V premožnejših družinah v urbanih predelih ni neobičajno najemanje čistilke za vzdrževanje gospodinjstva v okviru sive ekonomije. Na ta način se mobilizira kompleksna socialna mreža institucij, oseb in storitev, ki poskrbijo za vsakdanje potrebe oskrbe, ki zahteva rutinske prostorske mikromobilnosti oskrbovalk oz. izvajalcev storitev. Med zaprtjem družbe zaradi pandemije so bile številne izmed teh mikromobilnosti prekinjene in stari ljudje so postali odvisni večinoma od pomoči družine oz. lastnih virov.

Na prvi pogled se zdi, da institucionalna oskrba odpravlja potrebo po taki dinamiki in skrbstvenih mikromobilnostih, ker na enem mestu integrira različne vidike oskrbe (zdravstveno, socialno). Vendar skrbstvene mikromobilnosti tudi v institucionalni oskrbi ostajajo temeljna razsežnost kakovostne oskrbe, čeprav na drugačen način kot pri oskrbi na domu. Poleg negovalnega osebja v dom vsak dan prihajajo fizioterapevti_ke, delovni terapevti_ke, zdravnik_ca in sorodniki_ce, ki opravljajo različne dejavnosti. Vendar oskrba ni le sistem storitev, ki poteka od oskrbovalk_cev do oskrbovank_cev, temveč je bolj kompleksna. Socialna oskrba (Eggebo et al., 2020), ki je temeljnega pomena v institucionalni oskrbi, vključuje številne oblike rutinskih mikromobilnosti, povezanih s sprehodi, telovadbo, gibanjem v naravi, družabnimi dejavnostmi, kot je udeleževanje družabnih in kulturnih dogodkov, obiski sorodnikov_ic in preživljanje vikendov ali počitnic z družino. Samostojni stanovalci_ke odhajajo iz doma na sprehode in po opravkih. Stari ljudje sicer postopno izgubljajo svoje sposobnosti, vendar so povezani s socialnim okoljem, v katerem živijo, zato tudi znotraj doma potekajo dinamične in raznolike mikromobilnosti. To je posebej pomembno v institucionalni oskrbi, kjer se med stanovalci_kami, sorodniki_cami, prostovoljci_kami in zaposlenimi ustvarjajo podporne mreže (Mali, 2008). Zaradi

kadrovske stiske v domovih (Hrženjak, 2017) poseben izziv predstavlja mobilnost nepokretnih oskrbovank_cev, ki se najpogosteje zanašajo na sorodnice_ke, da jih peljejo v park, v skupnostne prostore ali da gredo zanje po opravkih med obiski. Zaradi pomanjkanja oskrbovalk so sorodnice_ki pomemben korektiv tudi pri hranjenju, negi, čustveni podpori, rekreaciji in družabnem življenju. V nekaterih primerih se člani_ce razširjene družine sistematično razporedijo čez dan ali teden, da zagotavljajo tovrstno oskrbo. Kadar jih ne zmorejo redno obiskovati zaradi prostorske razdalje, se za obiske dogovorijo s prostovoljko (pogosto z upokojenko, članico Zveze društev upokojencev Slovenije) (Hrženjak, 2009). Vse te dejavnosti, ki so temeljnega pomena za zdravje in dobro počutje oskrbovank_cev, vključujejo skrbstvene mikromobilnosti starih ljudi in njihovih formalnih in neformalnih oskrbovalk_cev. Med zaprtjem družbe zaradi pandemije so bile te skoraj povsem pretrgane.

Epidemiološka situacija je razkrila, kako pomembne so skrbstvene mikromobilnosti pri oskrbi, ker je pokazala, da so zahteve za fizično izolacijo izpostavile oskrbovanke_ce precejšnjim tveganjem. Agencija EU za temeljne pravice (2020) poroča o posledicah izolacije za telesno in duševno zdravje oskrbovank_cev. Raziskava, ki so jo izvedli v Nemčiji, je razkrila skrb vzbujajoče učinke ukrepov za zajezitev pandemije na zdravje oskrbovank_cev. Kar 65 % intervjuvanih svojcev je opazilo upad kognitivnih sposobnosti pri svojih sorodnikih_cah v domu, 50 % jih je opazilo večje spremembe v teži, 70 % jih je poročalo o splošnem poslabšanju njihovega stanja, 80 % pa jih je poročalo o izgubi njihove volje do življenja. Kot kaže evidenca Mednarodne mreže za dolgotrajno oskrbo (Suárez-González, 2020), je socialna zaprtost posebej močno učinkovala na ljudi z demenco: v poslabšanju njihove funkcionalne neodvisnosti in kognitivnih simptomov, povečani vznemirjenosti, apatiji in depresiji, poslabšanju zdravstvenega stanja in povečani uporabi antipsihotikov ali z njimi povezanih zdravil v prvem mesecu splošne karantene. To kaže, da oskrba starih ljudi, vključno z nepokretnimi, ne vključuje samo statično in večinoma medicinsko in fizično oskrbo, temveč so zanj bistvene številne dejavnosti socialne oskrbe, ki so povezane z rutinskimi dnevnimi mikromobilnostmi, od katerih je odvisno ne samo psihično počutje starih ljudi, pač pa tudi njihovo zdravstveno stanje.

Preprečevanje skrbstvenih mikromobilnosti v institucionalni oskrbi pa ima tudi zgodovinske in simbolne konotacije. Kot je pokazal Foucault (1998), se z zgodovinskega vidika zapiranje v azile pojavi v 17. stoletju kot način, kako so države upravljale norost, oviranost, revščino, brezdomnost in visoko starost z zapiranjem 'ranljivih kategorij ljudi' v institucije, kjer so bili

izolirani od družbe in so se morali podrežati posebnim režimom procesiranja ljudi, zato da so jih lahko nadzirali in jih ločevali od širše skupnosti. Zaviršek (2018) v raziskavi sodobnih primerov nasilne skrbi opozori na tovrstno depolitizirano upravljanje s prebivalstvom, ki se zdi samoumevno in nujno ter je legitimizirano in normalizirano kot skrb. Mali (2008) z zgodovinsko analizo pokaže, da je tradicija institucionalne oskrbe v Sloveniji nadaljevanje srednjeveške prakse zapiranja starih ljudi v institucije, ločene od lokalne skupnosti, kot so špitali, domovi za gobavce, ubožnice in hospici, zato da bi preprečevali njihovo brezdomnost in revščino, ko niso bili več sposobni za delo in pokojninski sistem še ni bil vzpostavljen. Flaker (1998) te institucije opredeljuje kot predhodnice totalnih institucij (Goffman, 1961) ter poudari, da zapiranje in izolacija pretrgata vezi, odvzameta družbene vloge, prekineta življenjski in kulturni slog življenja ljudi in jih desubjektivirata. Gledano s te perspektive vsako zapiranje stanovalk_cev v institucije, vsak ukrep prekinitev mobilnosti zunaj doma in v njem ne vpliva le na kakovost oskrbe, temveč vzbuja tudi reminiscence na problematično tradicijo biološke vladnosti nad ljudmi (Foucault, 2015), zaradi česar ga je treba vpeljevati skrajno previdno.

Kontekst protipandemičnih ukrepov: sistemski primanjkljaji v domski oskrbi starih ljudi

V Sloveniji sta oskrba na domu in skupnostna oskrba premalo razviti, da bi lahko nadomestili institucionalno in družinsko oskrbo, ki ostajata prevladujoči. Institucionalno oskrbo zagotavlja javna mreža domov za stare ljudi, med katerimi je 59 javnih in 43 zasebnih. V devetdesetih letih prejšnjega stoletja je država omogočila izvajanje storitev zasebnim izvajalcem in vpe-ljala nadzorovano privatizacijo, kar je pomenilo, da je s podeljevanjem koncesij ohranila nadzor nad standardi kakovosti in cenami (Hrženjak, 2019). Obstoječa mreža zagotavlja 4,5 % nastanitev za prebivalstvo v starosti nad 65 let (katerega delež je približno 20 % celotnega prebivalstva) (Kropivšek, 2020). Na čakalnih listah je 26.000 prošenj za bivanje v domu, 12.000 ljudi naj bi potrebovalo takojšnjo nastanitev – to je več kot polovica vseh razpoložljivih kapacitet (Skupnost socialnih zavodov Slovenije, 2021). Država nove nastanitve zagotavlja predvsem preko podeljevanja koncesij zasebnim ponudnikom, vključno z multinacionalnimi korporacijami.

V nasprotju s številnimi evropskimi državami, kjer se je okužba večinoma širila v zasebnih domovih (Alexander, 2020), se je v Sloveniji v prvem

valu epidemije širila skoraj izključno v javnih domovih. Veliko javnih domov je namreč v starih zgradbah, ki prvotno niso bile namenjene oskrbi, kot je denimo samostan na Bokalcih, zapor v Izoli, grad v Lukavcih, podeželski dvorec Impoljca, vojašnica Podbrdo itn. Te stavbe so izolirane od lokalnega okolja, nekatere so dotrajane in imajo povprečno med 250 in 350 stanovalk_cev. Javni domovi imajo še vedno delež sob s tremi, štirimi ali petimi posteljami (Skupnost socialnih zavodov Slovenije, 2020a). Nasprotno so bili zasebni domovi zgrajeni večinoma po letu 2000, imajo kakovostne prostorske pogoje in sodobno opremo. Vključeni so v lokalno skupnost, so manjši kot javni domovi, v njih prevladujejo eno- ali dvoposteljne sobe. Čeprav so zasebni domovi del javne mreže institucionalne oskrbe, je cena njihovih storitev do 30 % višja v primerjavi s ceno v javnih domovih, kar povzroča ekonomske neenakosti v dostopu do kakovostnih nastanitev.

Velikost domov in pomanjkanje osebja narekujeta industrijsko procesiranje ljudi, značilno za totalne institucije, in ozko usmerjenost v fizično oskrbo, posledica katere je popredmetenje ljudi (Flaker, 2020). V zadnjih desetletjih so si domovi dejavno prizadevali za humanizacijo oskrbe, zlasti da bi se od koncepta medicinske in bolnišnične oskrbe usmerili v koncept socialne oskrbe. V osemdesetih letih prejšnjega stoletja so postopno vpeljevali interdisciplinarni pristop dela, tako da so vključevali pristope socialnega dela, ki so poudarjali pomen medosebnih odnosov, sodelovanje med stanovalci_kami, zaposlenimi in družino ter osredotočanje na osebne težave stanovalcev_k, njihove želje, potrebe in avtonomijo (Mali, 2008). Sodobni domovi ponujajo celostno oskrbo, ki vključuje družinskega zdravnika v domu, fizioterapijo, delovno terapijo in različne družabne dejavnosti. Domovi si prizadevajo, da bi sodelovali z lokalno skupnostjo pri organizaciji kulturnih dogodkov, medgeneracijskem sodelovanju in vključevanju prostovoljnega dela. Spodbujajo kulturo odprtosti, vključno s prostimi izhodi in obiski, ki so omogočeni ves dan.

Kljub temu medikalizacija oskrbe znova stopa v ospredje zaradi spremenjene starostne strukture in potreb stanovalk_cev. Že leta 2018 je bilo 43 % stanovalk_cev starih med 80 in 90 let, 22 % jih je bilo starih nad 90 let, le 25 % pa je bilo starih med 65 in 79 let. Polovica, to je 57 %, stanovalk_cev je bilo nepokretnih in so potrebovali nego in pomoč pri ključnih življenjskih funkcijah (Skupnost socialnih zavodov Slovenije, 2018). Tako so domovi postali hibridne institucije med domom za oskrbo, negovalno bolnišnico in hospicem, vendar s premalo osebja. Medtem ko sta se zdravstveni profil in odvisnost oskrbovank_cev spremenila in zahtevata bolj intenzivno nego in širšo paleto storitev, so standardi in normativi za osebje, kar zadeva njihova

različna znanja in spretnosti, zdravstveno usposobljenost in število, zadnjih 30 let ostali nespremenjeni. To še dodatno prispeva k taylorizaciji oskrbe, visoki delovni intenzivnosti in slabim delovnim pogojem.

V evropskem kontekstu je Slovenija izjema, kar zadeva financiranje domov. 30 % sredstev prihaja iz zdravstvene blagajne, 70 % pa plačajo stanovalke_c in njihove družine. V večini evropskih držav je distribucija obeh deležev nasprotna. Ne le, da je v Sloveniji delež javnih sredstev premajhen, temveč delež, ki je plačan iz proračuna za zdravstvo, ne krije potreb po vse večjem obsegu zdravstvene oskrbe. Po nekaterih ocenah je to dolgoročni trend prenašanja stroškov za kronične bolezni starajočega se prebivalstva na domove, kjer podplačane oskrbovalke brez medicinske izobrazbe opravljajo negovalne storitve, ki jih plačujejo stanovalke_c in njihove družine (Jager, 2020a). Iz takega sistema financiranja izhaja, da je neposredna posledica povišanja plač v domovih višja cena oskrbe, to pa zmanjša dostop ljudi do domske oskrbe. Zato se delodajalci izogibajo višanju plač in oskrbovalke za svoje intenzivno delo v treh izmenah, med vikendi in prazniki prejemajo zakonsko določeno minimalno plačo (Hrženjak, 2017).

V tem kontekstu so vladni ukrepi za zaježitev okužbe, ki jih analiziramo v nadaljevanju in jih interpretiramo kot štiri vidike radikalnega zapiranja domov in prekinitve skrbstvenih mikromobilnosti, prinašali več problemov kot rešitev tako za stanovalke_ce in njihove družine kot tudi za osebe.

Ukrepi upravljanja pandemije v domski oskrbi

Prvi vidik zapiranja domov in začasne ukinitve skrbstvenih mikromobilnosti med splošno karanteno se nanaša na popolno prepoved obiskov in izhodov, omejeno prisotnost osebja, ki ni nujno potrebno, in prekinitve skupinskih dejavnosti. Oskrbovalke so uporabnicam_kom omogočale stik s svojci prek mobilnih telefonov in jim pomagale organizirati srečanja prek spletnih komunikacijskih platform. Ker imajo domovi omejene digitalne zmogljivosti, so prostovoljci donirali prenosnike in mobilne telefone. Vendar se je digitalizacija stikov s svojci izkazala za nezadostno v nadomeščanju fizične prisotnosti. Družine in nevladne organizacije, tudi varuh človekovih pravic, so javno opozarjali na izgubo telesnih zmogljivosti stanovalk_cev domov, kot so izguba teže zaradi podhranjenosti, zmanjšana mišična masa zaradi neaktivnosti in psihološka apatija zaradi pomanjkanja človeške bližine. Zahtevali so bolj humano organizacijo izolacije, ki bi omogočala obiske, ki so se izkazali za ključni vidik oskrbe (Sindikat upokojujencev Slovenije, 2020).

Drugi vidik zapiranja domov in prekinitev skrbstvenih mikromobilnosti se nanaša na protokol, kako ravnati z okuženimi stanovalci_kami, ki ga je pripravilo Ministrstvo za zdravje. Protokol je določal, da okuženih stanovalk_cev ne smejo izolirati zunaj doma, na primer v zdravstvenih domovih ali bližnjih hotelih, ki so bili prazni, temveč da morajo ti zdravstveno oskrbo prejemati v domu. Skupnost socialnih zavodov Slovenije (SSZS), ki zastopa mnenje 86 od 102 domov, se je ostro odzvala na dejstvo, da so morali okuženi stanovalci_ke ostati v izolaciji v domu, skupaj s tistimi, ki niso bili okuženi_e. Vlado so opozorili, da domovi niso opremljeni za zagotavljanje zdravstvene nege velikemu številu okuženih oseb, saj nimajo ne ustrezne medicinske opreme ne dovolj usposobljenega osebja, ki bi lahko nudilo tovrstno oskrbo. SSZS je izrazila zahtevo, da je treba okužbo zaječiti z izolacijo okuženih stanovalcev_k zunaj doma, pri čemer se je sklicevala na primer Hrvaške, kjer so okužene stanovalke_ke namestili v posebej za to namenjene bolnišnice. Vladna svetovalna skupina pa je vztrajala, da morajo stanovalci_ke, ki imajo blago obliko bolezni, tako kot drugi državljani ostati v instituciji, ker je to njihov dom in je zanje manj stresno, če ostanejo v »domačem« okolju. Argument vlade je bil, da bi premeščanje okuženih stanovalk_cev pomenilo, da so diskriminirani (Skupnost socialnih zavodov Slovenije, 2020a).

Ko se je v nekaterih domovih okužba množično razširila med stanovalci_kami in oskrbovalkami, je Ministrstvo za zdravje pripravilo navodila za vzpostavitev izolacijskih enot znotraj domov, da bi preprečili nadaljnje širjenje okužbe (Kramar et al., 2020). Navodila so predpisovala, da morajo v domovih vzpostaviti tri izolacijske cone – belo cono za neokužene stanovalke_ce; sivo cono za tiste s sumom na okužbo in rdečo cono za okužene. Pravilnik je določal, da mora biti v sivi coni oseba s sumom na okužbo nameščena v ločeni sobi s kopalnico. Rdeča cona je lahko organizirana v obliki skupinske izolacije v sobi z bolnišničnimi posteljami. Osebe, ki je delalo v posameznih conah, mora biti ločeno med seboj, imeti poseben vhod v sivo in rdečo cono, ki morata biti dostopni od zunaj in imeti ločena dvigala, stopnice in prezračevalni sistem. Posledica navodil so bila številna premeščanja stanovalk_cev iz enega dela doma v drugega. Tiste s sumom okužbe so preselili iz njihovih sob v sivo cono (prva premestitev). Če je bila okužba potrjena, so jih ponovno preselili, tokrat v rdečo cono. SSZS je poudarila, da so številna premeščanja znotraj doma za stanovalke_ce prav tako stresna, kot bi bila enkratna selitev v zunanjo stavbo, namenjeno izolaciji.

V domovih so protestirali proti taki ureditvi, ker da so prenatrpani in nimajo ne prostorskih ne kadrovskih kapacitet, da bi ustrezno organizirali tri cone. Rezultati *ad hoc* raziskave, ki sta jo ob sprejetju pravilnika

v domovih izvedla Amnesty International in SSZS, so pokazali, da 86 % domov nima arhitekturne zasnove, ki bi omogočala vzpostavitev ločenih con, da bi zaščitili zdrave stanovalke_ce in okuženim zagotovili zdravstveno nego. Kar 93 % domov v raziskavi nima ustreznih tehničnih kapacitet in tako rekoč noben dom, ali 98 %, nima dovolj osebja, ki bi izvajalo tako prostorsko organizacijo (Amnesty International Slovenija, 2020). Vodstva domov so se zato zavzemala za premestitev okuženih v zunajdomske namestitve z zdravstveno oskrbo, ker da je to nujno potrebno za preprečevanje širjenja okužbe in ustrezno zdravstveno oskrbo okuženih.

Prostorska reorganizacija, ki je bila vsiljena domovom, pa je omejila tudi notranjo mobilnost. V domovih so poročali o velikih težavah z organizacijo izolacijskih con. Zato da so zadostili zahtevam, so bili prisiljeni v prilagoditve prostorov, namenjenih drugim dejavnostim, ki so potrebne za kakovostno oskrbo. Področja rdeče cone so bila ponekod organizirana v sobi, namenjeni za fizioterapijo ali delovno terapijo. V okuženih domovih in preventivno tudi v številnih drugih stanovalke_ci več mesecev niso smeli zapustiti svojih sob, kjer so prejeli tudi obroke. Tako neokuženi uporabniki niso mogli obiskovati terapij in so bili prikrajšani za normalno življenje in mobilnost znotraj doma. Zahteve za razvrščanje stanovalk_cev v izolacijske cone lahko razumemo kot še en, tokrat notranji ukrep prekinitev skrbstvenih mikromobilnosti, ki je onemogočal gibanje stanovalk_cev ne samo zunaj, pač pa tudi znotraj domov.

V teh razmerah so ostale mobilne le oskrbovalke, ki so opravljale dnevne »nevarne mobilnosti« med domom in »zunanjim« svetom in so utelešale tveganje, da okužbo prinesejo v dom ali/in iz doma v svoje družine. Ker so bile zdravstvene storitve vladna prioriteta pri razdeljevanju zaščitne opreme, so se domovi, ki imajo status socialnih zavodov, v začetku soočali s pomanjkanjem zaščitne opreme in navodil za njeno uporabo (Jager, 2020b). Da bi zaščitile svoje družine pred okužbo, so se nekatere med njimi odločile za začasno preselitev v hotel ali v stanovanja, ki so jih dali na razpolago sohranjani_ke. Dnevni delovni migrantkam iz Hrvaške, ki so zaposlene kot oskrbovalke v domovih v Sloveniji, so zaostreni ukrepi prehajanja državnih meja podaljšali, včasih celo onemogočali pot na delo in z dela ter povečali stroške zaradi testiranj. Vse to je oskrbovalke postavilo v situacijo, ko so se morale spoprijemati z dodatnim emocionalnim delom (Hochschild, 2003), da so premagovale tesnobo, povezano z okužbami, javne obtožbe in občutke krivde, če so prinesle okužbo v dom, ter ločitev od družine, s katero so se soočale tudi zaradi dolgega, običajno 12-urnega delovnika. Zaradi zaprtja vrtcev in šol so v prvem valu pandemije občine organizirale varstvo otrok

medicinskega osebja, ne pa tudi oskrbovalk v domovih. Te so, tako kot vsi starši, sicer imele pravico do odsotnosti z dela zaradi višje sile, vendar je nadomestilo plače v tem primeru znašalo le 80 % že tako minimalne plače. Pomanjkanje kadrov in opreme, povečana delovna obremenitev ter emocionalno delo, povezano z bremenom odgovornosti zaradi možnosti prenosa okužbe in oskrbe izoliranih oskrbovank_cev, so postavili oskrbovalke v izjemno težak položaj, in že po nekaj tednih so v domovih poročali o njihovi izgorelosti (Bezljaj, 2020). Glede na to, da je 95 % oskrbovalk v domovih žensk (Hrženjak, 2017), ki so bile že pred pandemijo podplačane in preobremenjene, so imeli ti ukrepi velik negativen učinek na enakost spolov v prenašanju bremen pandemije.

Agencija EU za temeljne pravice (2020) je poročala, da večina držav članic EU ni izrecno določila starosti kot odločilnega kriterija pri triaži stanovalk_cev domov. V Sloveniji pa so mediji razkrili vnaprejšnjo klasifikacijo stanovalk_cev v domovih na temelju njihovega zdravstvenega stanja, ki jo je vpeljalo Ministrstvo za zdravje. Vnaprejšnja klasifikacija je bila namenjena medicinskemu osebju za hitrejše odločanje o tem, koga bodo v primeru okužbe poslali na bolnišnično zdravljenje, kdo pa bo ostal v domu in bo prejemal samo paliativno oskrbo (Jager, 2020a; Jager, 2020b; Keber, 2020). Dejstvo, da je bila taka triaža narejena vnaprej in brez vednosti in soglasja stanovalk_cev ali njihovih svojcev, je sprožilo oster odziv javnosti. Ponekod je zdravstveno osebje v domovih bojkotiralo triažo kot neetično in diskriminatorno. Amnesty International je opozorila, da tako razvrščanje pomeni potencialno diskriminacijo na temelju starosti, zdravstvenega stanja in tega, ali je človek zbolel doma ali v instituciji, ter potencialno kršitev temeljnih pravic do najvišje mogoče ravni zdravstvene obravnave. Vnaprejšnjo triažo stanovalk_cev domov lahko razumemo kot še en radikalni vidik zapiranja stanovalk_cev domov, ki je tistim s hudimi zdravstvenimi težavami vnaprej preprečeval bolnišnično obravnavo in jim brez njihovega soglasja omogočal le paliativno oskrbo. Kritiki vladnih ukrepov ocenjujejo, da je kljub trditvam oblasti, da so bili vsi, ki so potrebovali bolnišnično zdravljenje, tudi hospitalizirani, le dobra desetina oskrbovank_cev domov umrla v bolnišnici, medtem ko jih je v prvem valu kar 87 % umrlo v domovih, ne da bi prejeli bolnišnično obravnavo (Levica, 2020).

Zaključek

V tem poglavju smo skozi prizmo skrbstvenih mobilnosti analizirali vladne ukrepe za zaježitev pandemije v domski oskrbi starih ljudi v Sloveniji,

kjer je bila v prvem valu epidemije smrtnost med stanovalkami_c_i najvišja v Evropi. S pojmom skrbstvenih mikromobilnosti in njihovim pomenom za kakovostno oskrbo smo argumentirali, da so ukrepi za omejevanje okužbe še posebej negativno učinkovali na oskrbo in na delovne pogoje v domovih. Vladni ukrepi so na več načinov sledili logiki restriktivnega zapiranja domov tako od širše skupnosti kot znotraj domov: s popolno prepovedjo obiskov in izhodov; z zapiranjem okuženih stanovalk_cev skupaj z neokuženimi v domovih; s prostorskim in kadrovskim reorganiziranjem domov v tri izolacijske cone; z vnaprejšnjo klasifikacijo stanovalk_cev na podlagi njihovega zdravstvenega stanja, kar zadeva dostop do bolnišnične obravnave. S kontekstualno analizo že pred pandemijo obstoječih strukturnih problemov domske oskrbe smo pokazali na finančne, kadrovske in prostorske primanjkljaje v domovih, ki ne dopuščajo, da bi domovi delovali kot negovalne bolnišnice, kar je bila implicitna predpostavka ukrepov. Osebe, ki ga je bilo premalo in je bilo večinoma brez zdravstvenih kvalifikacij, je moralo zagotavljati oskrbo okuženih stanovalk_cev in sprejemati odločitve, kako ravnati v primerih nenadnega poslabšanja njihovega stanja. V večini domov ni bilo mogoče zagotoviti učinkovite organizacije treh izolacijskih con, zato ni bilo mogoče preprečiti širjenja okužbe in zaščititi neokuženih stanovalk_cev in oskrbovalk. Protoustavni in diskriminatorni ukrep vnaprejšnje triaže, ki so ga razkrili mediji, pomeni potencialno omejen dostop do bolnišničnega zdravljenja za stanovalke_ce šibkega zdravja.

Prekinitev skrbstvenih mikromobilnosti kot posledica ukrepov za omejevanje okužbe je pomembno prizadela kakovost oskrbe in življenja stanovalk_cev domov in jo zvedla – veliko bolj kot pri drugih skupinah prebivalstva in v drugih kontekstih – na ohranjanje 'golega življenja' (Agamben, 1998). Zato lahko vladne ukrepe razumemo tudi kot izraze nekropolitike, ki jo Mbembe (2019) opredeli kot nove in edinstvene oblike družbenega obstoja, v katerih so velike skupine prebivalstva podvržene življenjskim razmeram, ki jim dajejo status živih mrtvecev, in so prisiljene v suspendirano stanje bivanja med življenjem in smrtjo.

Vlada je vztrajno ignorirala in zavračala intervence stroke in civilne družbe, prav tako tudi javne pozive vodstev domov, protestne prekinitve dela oskrbovalk in protestna pisma stanovalk_cev domov. To odpira vprašanje, koliko so nazadovanje demokracije in avtoritarne tendence oblasti, ki je upravljala pandemijo, prispevali k neučinkovitim ukrepom in velikemu deležu umrlih stanovalk_cev v domski oskrbi v Sloveniji.

Kljub temu so vladni ukrepi prejeli pozitivno oceno Komisije Republike Slovenije za medicinsko etiko (Jager, 2020b: 23). Ob tem se postavlja

vprašanje, ali so ukrepi za omejevanje okužbe v domovih služili sistematičnemu upravljanju potencialnega zloma zdravstvenega sistema v primeru, če bi se epidemija širila, kar je bila realna grožnja v vseh državah. Zdi se, da je ohranjanje prostih zmogljivosti zdravstvenega sistema vključevalo odkrito zavedanje tveganja širjenja okužbe med najbolj ranljivim delom prebivalstva, to je, med oskrbovankami_cí v domovih.

Ob soočanju z zahtevami stroke in civilne družbe, da bi okužene stanovalke_ce izolirali zunaj domov, je vlada vztrajala pri argumentu nediskriminacije, torej da za stanovalke_ce domov veljajo isti ukrepi kot za druge državljane, kar zadeva izolacijo okuženih oseb v temu namenjenih zdravstvenih prostorih. S tem je vlada prezrla dejstvo presečne neenakosti – da oskrbovanke_ci domov niso v isti situaciji kot drugi državljani, ker so bistveno bolj ranljivi, in da so še bolj ranljivi, če so skupaj z okuženimi zaprti v instituciji z visoko koncentracijo ljudi. Vlada ni upoštevala, da bi morali biti kriteriji in ukrepi za izolacijo drugačni za stare in bolne ljudi, za katere je okužba bolj nevarna. Prav tako ni upoštevala nevarnosti prenosa okužbe na neokužene stanovalke_ce in oskrbovalke v domovih. Ker je ignorirala te specifične okoliščine, je uporabila argument nediskriminacije tako, da je pravzaprav povzročila diskriminacijo.

Kot je bilo izpostavljeno v kritični javni razpravi (Keber, 2020; Pleterski, 2020; Pribac, 2020), so vladni ukrepi temeljili na starizmu, torej na neenakosti pri dostopu do ustreznega zdravljenja zaradi starosti, ki je bil tudi njihova posledica. Poudariti je treba, da je tudi argument starizma pomanjkljiv. Namreč domovi predstavljajo vozlišča multiplih strukturnih neenakosti v kapitalističnih družbah – poleg starizma tudi feminizacije skrbstvenega dela, družbenoekonomskega položaja oskrbovalk ter ekonomske podcenjenosti in politične marginaliziranosti oskrbe. Intersekcijska perspektiva tu pokaže, da je večina stanovalk_cev domov zelo starih ljudi (starejših od 85 let), ki so najbolj krhkega zdravja. Poleg starosti, glede neenakosti izstopata tudi razsežnosti spola in razreda. Zaradi spolno specifičnega staranja je velika večina stanovalk domov žensk, starejše ženske pa predstavljajo najbolj številno skupino prebivalk Slovenije, ki živi pod pragom revščine (Leskošek, 2019). Argument starizma tudi simptomatično prezre dejstvo, da je velika večina oskrbovalk žensk z minimalno plačo (Hrzenjak, 2019), ki so bile zaradi vladnih ukrepov pahnjene v delovno preobremenjenost in čezmerno izpostavljenost okužbi.

Epidemiološka situacija v domovih je sprožila kritično razpravo o politični marginalizaciji dolgotrajne oskrbe in obstoječem institucionalnem režimu oskrbe starih ljudi. Potencialno bi lahko izkušnje s pandemijo

prispevale k temu, da bi ljudje odklanjali domsko oskrbo in bi se povečal pritisk na neformalno družinsko oskrbo v času priprave Zakona o dolgotrajni oskrbi, ki vzpostavlja novo delitev skrbstvenih odgovornosti med družino, državo, skupnost in trg. Sledeč načelom deinstitucionalizacije in zmanjševanja stroškov oskrbe, država v novem zakonu daje prednost oskrbi na domu, tako da razširja status družinskega oskrbovalca tudi na oskrbo starih ljudi in povečuje denarne prejemke za oskrbo. Vendar je epidemija pokazala na omejitve deinstitucionalizacije. Med splošno karanteno so bile skupnostne storitve zaprte, medtem ko se je manj kot dva promila stanovalk_cev domov preselilo nazaj v svoj dom ali k svojcem (Flaker, 2020). To je mogoče pojasniti s kompleksnostjo njihovega zdravstvenega stanja in potreb po kompleksnih prostorskih, časovnih, finančnih in strokovnih zmožnostih, ki zagotavljajo ustrezno oskrbo. Deinstitucionalizacija vzbuja veliko pomislekov, vključno s tistimi, ki so povezani z enakostjo spolov in skrbstvenimi mobilnostmi. Evropske države, ki so naklonjene oskrbi na domu, se soočajo s povečanim zaposlovanjem oskrbovalk migrantk v gospodinjstvih, kjer s svojim skrbstvenim delom razbremenjujejo družinske članice neformalne oskrbe in jim omogočajo vključevanje v plačano delo. Hkrati se s tem povečujeta tako neformalna skrbstvena ekonomija kot tudi profitna skrbstvena industrija (León, 2014). V kontekstu EU se Slovenija uvršča med države z najvišjim deležem žensk, zaposlenih za polni delovni čas (glej poglavje Humer in Frelih v tej knjigi), vendar deinstitucionalizacija oskrbe ob nezadostnih ali nedostopnih javnih storitvah in formalnih podporah lahko to situacijo spremeni. Nekatere raziskave (Hrženjak, 2019) tudi v Sloveniji izpostavljajo povečevanje zaposlovanja oskrbovalk migrantk, ki s svojo 24-urno oskrbo omogočajo »staranje doma«, in tistih, ki se vsakodnevno vozijo iz sosednje Hrvaške oz. so udeležene v krožnih skrbstvenih migracijah. Neustrezni mehanizmi dolgotrajne oskrbe in deinstitucionalizacije lahko privedejo do povečanja te čezmejne skrbstvene mobilnosti, ki je povezana z neformalnimi statusi in prekarnimi situacijami za oskrbovalke in oskrbovanke_ce.

Zdi se, da je nauk pandemije ta, da je potrebno poleg krepitve skupnostne oskrbe in oskrbe na domu razvijati tudi domsko oskrbo, ki pa terja prenovu in posodobitev. Potrebne so organizacijske inovacije, vključno z zagotovitvijo manjših stanovanjskih enot, ki bi bile vključene v lokalne skupnosti in bi stanovalcem_kam in svojcem omogočale več nadzora in avtonomije, personalizirano oskrbo, razvoj bivalnih enot itn. (Mali et al., 2018; Flaker, 2020). Pandemija je razkrila globok in zakoreninjen starizem in starostno diskriminacijo ne samo v Sloveniji, pač pa v vseh evropskih kulturah, družbah in sistemih

oskrbe (Janet Carter et al., 2022). Ker je diskriminacija na podlagi starosti (še zlasti v presečišču s spolom, revščino, oviranostjo) v družbi in institucijah manj vidna in problematizirana, kot je diskriminacija na podlagi drugih osebnih okoliščin, je treba v javnih politikah in institucionalnih praksah krepiti na človekovih pravicah temelječ pristop k staranju, h kateremu so se države zavezale v mednarodnih pogodbah. Na človekovih pravicah temelječ pristop k staranju se zavzema za vključevanje starih ljudi v procese oblikovanja in potrjevanja politik, ki jih zadevajo, s tem pa za njihovo vidnost, slišnost in razumljenost. V središče postavlja procese (ali so stari ljudje vključeni?) in rezultate (ali so njihove pravice uresničene?) in ne le sredstva, politike in storitve (Paoletti, 2023). Inherentni konflikt v skrbstvenem sektorju med dostojno oskrbo in dostojnim delom terja pripoznanje, da so za dostojno oskrbo nujno potrebni dobri delovni pogoji za oskrbovalke, od katerih je dostojna oskrba odvisna. To pa zahteva tudi prenovo delovnih procesov, izboljšanje normativov in standardov v oskrbi ter boljše financiranje.

Literatura

- Agamben, Giorgio (1998): *Homo Sacer. Sovereign Power and Bare Life*. Stanford, Stanford University Press.
- Alexander, Stephen (2020, 1. junij): Covid-19 Fatalities in Europe's Care Homes Far Higher than Official Counts. *Wsws.org*. Dostopno prek <https://www.wsws.org/en/articles/2020/06/01/caeu-j01.html>, 13. 5. 2021.
- Amnesty International Slovenija (2020, 3. avgust): *Socialnovarstveni zavodi nimajo zmogljivosti za izvajanje con*. Dostopno prek <https://www.amnesty.si/socialni-zavodi-pripravljenost-na-cone>, 13. 9. 2021.
- Bettio, Francesca in Alina Verashchagina (2010): *Long-term Care for the Elderly: Provisions and Providers in 33 European Countries*. Bruselj: Evropska komisija. Dostopno prek http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/files/elderly_care_en.pdf, 9. 7. 2020.
- Bezljaj, Mirt (2020, 1. april): Osebe v domovih za upokojece že povsem izčrpano. *Delo*. Dostopno prek <https://www.delo.si/novice/slovenija/tiskovna-konferenca-predstavnikov-vlade-295420.html>, 9. 7. 2020.
- Comas-Herrera, Adelina, Joseba Zalakain, Charles Litwin, Amy T. Hsu, Elizabeth Lemmon, David Henderson in Jose-Luis Fernandez (2020): *Mortality Associated with Covid 19 Outbreaks in Care Homes: Early International Evidence*. *International Long-Term Care Policy Network*. Dostopno prek <https://ltccovid.org/wp-content/uploads/2020/06/Mortality-associated-with-COVID-among-people-who-use-long-term-care-26-June.pdf>, 9. 7. 2020.

- Comas-Herrera, Adelina, Joseba Zalakain, Charles Litwin, Amy T. Hsu, Elizabeth Lemmon, David Henderson in Jose-Luis Fernandez (2021): *Mortality Associated with Covid 19 Outbreaks in Care Homes: International Evidence. International Long-Term Care Policy Network*. Dostopno prek https://ltccovid.org/wp-content/uploads/2021/02/LTC_COVID_19_international_report_January-1-February-1-2.pdf, 28. 6. 2023.
- Eggebo, Helga, M. C. Munkejord in W. Schönfelder (2020): Land, History and People: Older People's Stories about Meaningful Activities and Social Relations in Later Life. *Population Ageing* 13: 465–483.
- European Union Fundamental Rights Agency (2020): *Coronavirus pandemic in EU – Fundamental rights implications*. Dostopno prek <https://fra.europa.eu/en/publication/2020/covid19-rights-impact-april-1>, 9. 7. 2020.
- Filipovič Hrast, Maša, Valentina Hlebec, Dušanka Knežević Hočevar, Majda Črnič Istenič, Matic Kavčič, Sabina Jelenc-Krašovec, Sonja Kump in Jana Mali (2014): *Oskrba starejših v skupnosti: dejavnosti, akterji in predstave*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede.
- Flaker, Vito (1998): *Odpiranje norosti. Vzpon in padec totalnih ustanov*. Ljubljana: Založba / *cf.
- Flaker, Vito (2020): Corona virus institutionalis – kronski institucionalni virus. *Socialno delo* 59 (4): 307–324.
- Foucault, Michel (1998): *Zgodovina norosti v času klasicizma*. Ljubljana: Založba / *cf.
- Foucault, Michel (2015): *Rojstvo biopolitike. Kurz na Collège de France, 1978–1979*. Ljubljana: Krtina.
- Goffman, Erving (1961): *Asylums*. Cambridge: Pelican.
- Hande, Mary Jean (2020, 5. maj): *Covid-19 Renews the Struggle for Anti-Capitalist Care Models. Canadian Dimension*. Dostopno prek <https://canadiandimension.com/articles/view/covid-19-renews-the-struggle-for-anti-capitalist-care-models?fbclid=IwAR3RHRgiejXv-cg7BIfdZV4jh-rHOWG9vyuoB-JlBo08apaIcqFbgsONdFOw>, 8. 9. 2020.
- Hlebec, Valentina, Mateja Nagode in Maša Hrast Filipovič (2014): *Kakovost socialne oskrbe na domu: vrednotenje, podatki in priporočila*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede.
- Hochschild Russell, Arlie (2003): *The Managed Heart. Commercialization of Human Feelings*. Berkley: University of California Press.
- Hočevar, Barbara (2020, 1. avgust): Problematiko izpostavljajo ljudje, ki jo živijo, politiki pa se menjajo. *Sobotna priloga Dela*: 3.
- Hrženjak, Majda (2009): *Nevidno delo*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Hrženjak, Majda (2017): Precarious Situations of Care Workers in Home-Based Elder Care in Slovenia. *New solutions: a journal of environmental and occupational health policy* 27 (4): 483–500.

- Hrzenjak, Majda (2019): Multi-Local and Cross-Border Care Loops: Comparison of Childcare and Eldercare Policies in Slovenia. *Journal of European Social Policy* 29 (5): 640–652.
- Jager, Vasja (2020a, 29. maj): V vrsti za ventilator. *Mladina*: 30–33.
- Jager, Vasja (2020b, 10. april): Zakaj tako s starejšimi. *Mladina*: 19–23.
- Janet Carter, Anand, Sarah Donnelly, Alisoun Milne, Holly Nelson-Becker, Emmeline Vingare, Blanca Deusdad, Giovanni Cellini, Riitta-Liisa Kinni in Cristiana Pregno (2022): The Covid-19 Pandemic and Care Homes for Older People in Europe - Deaths, Damage and Violations of Human Rights. *European Journal of Social Work* 25 (5): 804–815.
- Keber, Dušan (2020, 6. junij): Politika, stroka in etika. *Delo*: 15.
- Kramar, Zdenka, Saša Kadivec, Monika Ažman, Draga Štromajer (2020): Vzpostavitev izolacijskih enot glede na tveganje za okužbo s covid-19. Dostopno prek <http://www.ssz-slo.si/wp-content/uploads/U%C4%8CE-ND-11-VZ-POSTAVITEV-IZOLACIJSKIH-ENOT-GLEDE-NA-TVEGANJE-ZA-OKU%C5%BDBO-S-COVID-19-002.pdf>, 8. 9. 2020.
- Kropivšek, Liljana (2020): Pokritost potreb po domski oskrbi starejših. Dostopno prek <http://www.ssz-slo.si/wp-content/uploads/POKRITOST-RS-1.6.2020-.pdf>, 9. 7. 2020.
- Lanoix, Monique (2011): Assembly-Line Care: Ancillary Care Work in Post-Fordist Economies. V: Majda Hrzenjak (ur.), *Politics of Care*, 141–160. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Lebinger, Anže (2021, 11. januar): *Krek: V letu 2020 umrlo 2891 ljudi s covidom-19, od tega 1682 v domovih za starejše. Dnevnik*. Dostopno prek <https://www.dnevnik.si/1042946946>, 22. 12. 2023.
- Leiblfinger, Michael, Veronika Prieler, Karin Schwiter, Jennifer Steiner, Aranka Benazha in Helma Lutz (2020): *Impact of the Covid-19 Pandemic on Live-In Care Workers in Germany, Austria, and Switzerland*. Dostopno prek <https://ltccovid.org/2020/05/14/impact-of-the-covid-19-pandemic-on-live-in-care-workers-in-germany-austria-and-switzerland/>, 13. 8. 2020.
- León, Margarita (ur.) (2014): *The Transformation of Care in European Societies*. London: Palgrave Macmillan.
- Leskošek, Vesna (2019): Poverty of Older Women in Slovenia. *Revija za socialno politiku* 26 (2): 227–240.
- Levica (2020): *Nepotrebne smrti v domovih starejših občanov*. Dostopno prek <https://www.levica.si/epidemija-dso/>, 13. 8. 2020.
- Liping, Gul (24. april 2020): WHO Europe director says almost half of Europe COVID-19 deaths in care homes. *Ecns.cn*. Dostopno prek <http://www.ecns.cn/news/2020-04-24/detail-ifyvtuth8159441.shtml>, 28. 6. 2023.
- Mali, Jana (2008): *Od hiralnic do domov za stare ljudi*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za socialno delo.

- Mali, Jana, Vito Flaker, Mojca Urek, Andreja Rafaelič (2018): *Inovacije v dolgotrajni oskrbi: primer domov za stare ljudi*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Mbembe, Achille (2019): *Necropolitics*. Durham: Duke University Press.
- Ministrstvo RS za zdravje (2020): *Težave v domovih za starejše so se v sodelovanju s stroko reševale na optimalen način*. Dostopno prek <https://www.gov.si/novice/2020-05-27-tezave-v-domovih-za-starejse-so-se-v-sodelovanju-s-stroko-resevale-na-optimalen-nacin/>, 13. 8. 2020.
- OECD (2020): *Workforce and Safety in Long-Term Care During the Covid-19 Pandemic*. Dostopno prek <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/workforce-and-safety-in-long-term-care-during-the-covid-19-pandemic-43fc5d50/>, 8. 9. 2020.
- Paoletti, Isabella (ur.) (2023): *Older Women in Europe. A Human Rights-Based Approach*. New York: Routledge.
- Pleterski, Andrej (2020, 11. julij): Koronavirus, zdravniški paternalizem in borba za prazne bolniške postelje. *Delo*: 14–15.
- Pribac, Igor (2020, 22. maj): Smo res to storili? *Mladina*: 50–51.
- Sindikat upokojencev Slovenije (2020, 20. junij): Okuženi sodijo v bolnišnico in ne v dom. *Maribor 24.si*. Dostopno prek <https://maribor24.si/slovenija/sindikat-upokojencev-okuzeni-sodijo-v-bolnisnico-in-ne-v-dom>, 8. 9. 2020.
- Skupnost socialno varstvenih zavodov Slovenije (2018): *Poudarki iz analiz področja institucionalnega varstva starejših in posebnih skupin odraslih 2018*. Dostopno prek http://www.ssz-slo.si/wp-content/uploads/2018_POUDARKI-IZ-ANAL-IZ-2018.pdf, 9. 7. 2020.
- Skupnost socialno varstvenih zavodov Slovenije (2020a): *Domovi za starejše še vedno brez zdravstvenih strokovnjakov in opreme za učinkovito soočanje z epidemijo*. Dostopno prek <http://www.ssz-slo.si/domovi-za-starejse-se-vedno-brez-zdravstvenih-strokovnjakov-in-opreme-za-ucinkovito-soocanje-z-epidemijo/>, 12. 8. 2020.
- Skupnost socialno varstvenih zavodov Slovenije (2020b): *Poziv Vladi RS*. Dostopno prek <http://www.ssz-slo.si/poziv-vladi-rs-zahtevamo-strokovno-utemeljene-ukrepe-ki-bodo-upostevali-omejene-prostorske-kadrovske-in-druge-zmoznosti-domov-za-starejse/>, 12. 8. 2020.
- Skupnost socialno varstvenih zavodov Slovenije (2021): *Pregled prošelj in prostih mest v domovih za starejše in posebnih socialnovarstvenih zavodih*. Dostopno prek <https://servis.ssz-slo.si/porocilo.pdf>, 13. 5. 2021.
- Suárez-González, Aida (2020): *Detrimental Effects of Confinement and Isolation on the Cognitive and Psychological Health of People Living With Dementia During Covid-19: Emerging Evidence*. Dostopno prek <https://ltccovid.org/2020/07/01/detrimental-effects-of-confinement-and-isolation-on-the-cognitive-and-psychological-health-of-people-living-with-dementia-during-covid-19-emerging-evidence/>, 8. 9. 2020.

- Triandafyllidou, Anna in Sabrina Marchetti (2013): Migrant Domestic and Care Workers in Europe: New Patterns of Circulation? *Journal of Immigrant & Refugee Studies* 11 (4): 339–346.
- Yeates, Nicola (2009): *Globalizing Care Economies and Migrant Workers: Explorations in Global Care Chains*. London: Palgrave Macmillan.
- Widding Isaksen, Lise in Lena Näre (2019): Local Loops and Micro-Mobilities of Care: Rethinking Care in Egalitarian Contexts. *Journal of European Social Policy* 29 (5): 593–599.
- Widding Isaksen, Lise in Lena Näre (2020): *We are All Affected, But Not Equally: Migrant Domestic Workers in Pandemic Times*. Dostopno prek https://discover.society.org/2020/04/16/we-are-all-affected-but-not-equally-migrant-domestic-workers-in-pandemic-times/?fbclid=IwAR1OstR01Y3-GtyhHuVx-aaPIQsSc8dPBuABNBAt7zmfUE1NbHb4_ZYDrqk, 8. 9. 2020.
- Urry, John (2000): *Sociology Beyond Societies: Mobilities for the Twenty-First Century*. London: Routledge.
- Zaviršek, Darja (2018): *Skrb kot nasilje*. Ljubljana: Založba I/*cf.
- Žerdin, Ali (2021): *MMXX: leto nevarne bližine: kaj je šlo v Sloveniji narobe med epidemijo covid-19*. Ljubljana: UMco.

Skrbstveno delo, enakost spolov in vloga moških v času pandemije

Uvod

Pandemija covida-19 in ukrepi za njeno zaježitev so drastično posegli v vsakdanja življenja posameznikov po vsem svetu. V številnih državah so od začetka leta 2020 sledila različno dolga obdobja zaustavitve javnega življenja in zaprtja mnogih institucij, med njimi tudi tistih ključnih za varstvo, vzgojo in izobraževanje otrok ter oskrbo starih ljudi. Zaprtje javnih služb oskrbe, kot so vrtci, šole, dnevni centri za stare ljudi in osebe z oviranostmi ter nudenje storitev za oskrbo starih ljudi na domu, je povzročilo radikalno podružinjenje skrbstvenega dela (glej Hrženjak v tej knjigi). Premeščanje skrbstvenega dela za otroke in stare ljudi iz javne v intimno, družinsko sfero je pomenilo intenzifikacijo gospodinjskega in skrbstvenega dela v družinah, zlasti dodatno obremenitev žensk, ki so že pred pandemijo opravile nesorazmerno več skrbstvenega in gospodinjskega dela v primerjavi z moškimi (Carli, 2020; Hipp et al., 2020). Pandemijo covida-19 in ukrepe, ki so vnesli korenite spremembe v sfero intimnosti posameznikov, lahko razumemo kot krizo, ki se bistveno razlikuje od vseh prejšnjih zdravstvenih (npr. Ebola, Zika) in gospodarskih kriz (Carli, 2020; Fodor et al., 2020). Poleg premeščanja skrbstvenega dela iz javne v intimno, družinsko sfero so ukrepi zarezali tudi

na trg dela in zaposlitve, zlasti z odpuščanjem, izrednimi dopusti, skrajševanju delovnikov in množičnega opravljanja dela na daljavo. Sfera zasebnosti se je s prenosom vzgojno-izobraževalnih in skrbstvenih obveznosti za otroke in prenosom opravljanja plačanega dela vanjo razširila in postala prostor sočasnih zasebnih in javnih dejavnosti za tiste zaposlene, ki so delo lahko opravljale_i na daljavo, kar velja zlasti za t. i. »bele ovratnike«, predvsem uradnice_ke in druge, ki bi jih lahko umestili v srednji razred. Zaposlene_i, ki opravljajo poklice, ključne za delovanje družbe, med njimi zdravstvene delavke_ci, negovalke_ci, z dolgimi in intenzivnimi delovniki, so delo opravljale_i na delovnih mestih v dodatno oteženih pogojih. Zaposlene_i v domovih za stare ljudi in v zdravstvenih ustanovah, med njimi v večjem deležu ženske, so se začasno izselile od doma zaradi možnosti prenosa okužbe, kar pomeni poleg izjemnih delovnih obremenitev v soočanju s pandemijo tudi dodatne pritiske z urejanjem varstva in skrbi za otroke.¹ Vpliv pandemije je bil različen glede na spol in razred (Iztayeva, 2021; Kreyenfeld in Zinn, 2021; Petts et al., 2021; Wojnicka, 2021; Zoch et al., 2021). Večina proučevanj, ki so kvantitativna, obravnava moške in ženske kot dve homogeni skupini in se osredotoča predvsem na heteroseksualne pare z otroki ter delitev gospodinjskega in skrbstvenega dela, povezanega z otroki (varstvo, nego, pomoč pri šolanju na daljavo ipd.). Ugotovitve kažejo, da so ženske v pandemiji prevzele in opravile še bistveno več gospodinjskega in skrbstvenega dela kot pred pandemijo (Craig in Churchill, 2020; Zoch et al., 2020; Bühler et al., 2021). A tudi moški so prevzeli več skrbstvenega dela za otroke (Fodor et al., 2020; Barker et al., 2021; Kreyenfeld in Zinn, 2021). Mednarodna organizacija Equimundo: Center za moškosti in družbeno pravičnost (prej Promundo-US) je ugotovila, da je bilo več otrok kot kadar koli pred pandemijo covid-19 priča skrbstvenemu delu očetov doma (Barker et al., 2021). Zlasti se je povečal delež skrbstvenega dela moških v državah, kjer moški pred pandemijo niso bili vključeni v skrbstveno dinamiko doma (Ruxton in Burrell, 2020; Barker et al., 2021). Upoštevajoč trende večjega vključevanja moških v skrb za otroke v obdobju pred pandemijo, zlasti v evropskem kontekstu (Scambor et al., 2014), bi bila pandemija ob povečanih potrebah po skrbi za otroke lahko zunanji spodbujevalec sprememb za skrbne moškosti (Elliott, 2015) in večjo enakost med spoloma.

V pričujočem poglavju obravnavava vprašanje, kaj pomeni premeščanje skrbi za otroke iz javne v intimno, družinsko sfero v kontekstu enakosti

1 Na primer: ljubljanski Hostel Celica je spomladi 2020 ponudil namestitev zdravstvenemu osebju iz UKC, <https://www.ljubljanskigrad.si/sl/novice/2020/marec/v-hostlu-celica-namesto-popotnikov-osebje-ukc/>.

spolov in skrbstvenih obveznosti moških v obdobju pandemije. V teoretičnem delu izhaja iz konceptov (de)familizacije in uspoljenosti skrbi ter koncepta skrbnih moškosti. S slednjim so v zadnjem desetletju opredeljene spremembe moškosti za večjo enakost spolov (Hanlon, 2012; Elliott, 2015; Scambor et al., 2015), pogosto izhajajoč iz ugotovitev o vključenem očetovstvu in skrbstvenih praksah moških – očetov. Predstaviva trende delitve skrbstvenega in gospodinjskega dela med spoloma v dvostarševskih, heteroseksualnih družinah pred pandemijo in med njo v Sloveniji ter širše. Pri tem izpostaviva raziskovalne izkušnje in ugotovitve študij na temo skrbnih moškosti, usklajevanja poklicnega in zasebnega življenja ter vključenega očetovstva, ki smo jih v času pandemije izvajali na Mirovnem inštitutu. V razpravi problematizirava vključevanje moških v skrb za otroke, ki ne odslikava nujno skrbnih moškosti, kar se je pokazalo tudi v obdobju pandemije z udejanjanjem heterogenosti moškosti, od skrbnih do protektivnih.

Zlasti v obdobjih zaprtja države se je skrb za druge osredinjala prednostno okrog skrbi za otroke in stare ljudi, zajemala pa je tudi skrb za druge bližnje, kar vključuje tako plačano kot neplačano skrbstveno delo, pri čemer se bova v pričujočem poglavju osredotočili na skrb za otroke. Metodološko se besedilo opira na lastne študije projektov *Podporno delovno okolje za moške pri usklajevanju dela in skrbstvenih odgovornosti* (Men in Care – MIC) in *Očka v akciji*, ter mednarodne raziskave, študije, vključno s sekundarnimi viri avtoric_jev, ki se ukvarjajo s temami enakosti spolov, skrbstvenega dela in moškosti. Pričujoče poglavje je prispevek k razumevanju problematike skrbstvenega dela, enakosti spolov in vključenosti moških v skrb za otroke v času pandemije covida-19.

Uspoljenost in (de)familizacija skrbi

Na uspoljenost skrbi opozarja predvsem feministična teorija s tematizacijo neplačanega skrbstvenega dela žensk, skrbstvenih odnosov, s problematizacijo 'dela iz ljubezni', poblagovljenja skrbi in vprašanj družbene reprodukcije ter razmerij med plačanim in neplačanim skrbstvenim delom (Oakley, 1980; Hochschild, 1997; Williams, 2001; Leira in Saraceno, 2004).

Neplačano skrbstveno in gospodinjsko delo, ki je potrebno za delovanje posameznikov in celotne družbe, v večji meri opravijo ženske, kar predstavlja med 30 % in 50 % bruto domačega proizvoda (Križman, 1995; Bianchi et al., 2000). Količina časa, ki ga moški v zahodnih družbah namenijo skrbstvenemu in gospodinjskemu delu, se je v zadnjih štiridesetih

letih počasi povečevala, pri čemer se je količina časa pri ženskah zmanjševala predvsem zaradi množičnega vstopa na trg dela (Bianchi et al., 2000). V sodobnih družbah moški še vedno namenijo bistveno manj časa neplačanemu skrbstvenemu delu v primerjavi z ženskami. V Sloveniji so leta 2012 zaposlene ženske tedensko porabile 14 ur za gospodinjsko delo in 25 ur za varstvo, vzgojo in skrb za otroke, moški pa 10 ur za gospodinjsko delo in 15 ur za varstvo otrok na teden (Resolucija o družinski politiki, 2018: 76). Tudi nekaj let kasneje se tovrstno razmerje ni bistveno spremenilo, saj so leta 2019 moški v povprečju porabili 15 ur tedensko za skrb za druge (otroke, stare ljudi), medtem ko so ženske za skrbstveno delo porabile 26,5 ur tedensko (Hafner Fink et al., 2021),² kar kaže na tradicionalno uspoljeno delitev tega dela, pri čemer ženske ob polni zaposlitvi opravijo bistveno več skrbstvenega dela doma v primerjavi z moškimi, prav tako zaposlenimi za polni delovni čas.

Esping Andersen (1990; 1999) izpostavlja družino oziroma gospodinjstvo kot ključni vir produkcije sistemov blaginje, ki jih opredeli glede na stopnjo familializma oz. defamilializma. Familializem temelji na sistemu, ki postavlja skrb za otroke v okvir družine, defamilializem pa pomeni delni prenos skrbstvenega dela iz družine v okvir javnih ali tržnih plačljivih storitev. Javne storitve oskrbe, ki potekajo pod okriljem države, so značilne za socialdemokratske režime blaginje, medtem ko je ponudba plačljivih skrbstvenih storitev na trgu značilna za liberalne režime blaginje. Defamilizacijo označujejo javni servisi, kot so subvencioniranje družin z otroki s finančnimi nadomestili in davčnimi olajšavami ter sistem javnega varstva predšolskih otrok, katerih stroški so del bruto domačega proizvoda (Esping Andersen, 1999: 61). Defamilizacija pokaže stopnjo, do katere družinske in socialne politike omogočajo podporo družine oziroma gospodinjstva z javnimi storitvami in s storitvami na trgu (ibid.: 51).

V Sloveniji je skrb za otroke primer defamilizacije skrbi z vlogo države pri organizaciji in financiranju vzgoje in varstva predšolskih otrok (Humer, 2018). Starševski dopust, sicer z nekaterimi spremembami in dopolnitvami (kot je očetovski dopust), je vzpostavljen že od leta 1986. Očetovski dopust pa je bil uveden leta 2003 z vstopom Slovenije v Evropsko unijo z namenom vključevanja moških v skrb za otroke. V dvajsetih letih je očetovski dopust

2 Raziskava o delitvi skrbstvenega dela in odgovornosti je bila del temeljnega projekta *Moškosti, enakost, skrbstvene prakse – MESP* (2017–2020), ki ga je financirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije. Projekt je koordiniral Mirovni inštitut v sodelovanju s Fakulteto za družbene vede Univerze v Ljubljani. Sklop vprašanj o delitvi skrbstvenega dela in odgovornosti je bil vključen v *Slovensko javno mnenje 2019/1*, ki ga je izvedel Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij (gl. Hafner Fink et al., 2021).

doživel nekatere spremembe. Do leta 2015 so imeli očetje 15 dni plačnega in 75 dni neplačnega očetovskega dopusta. Postopoma se je ukinjal neplačani del in povečeval plačani del dopusta. Od leta 2018 do spomladi 2023 so očetje tako imeli 30 dni plačnega očetovskega dopusta. Na podlagi uveljavitve EU *Direktive o usklajevanju poklicnega in zasebnega življenja za starše in oskrbovalce* (2019) je Slovenija na področju starševskih dopustov s 1. 4. 2023 očetovski dopust skrajšala s 30 na 15 plačanih dni, a hkrati uvedla 60 dni neprenosljivega in plačnega starševskega dopusta, kar pomeni 75 dni plačnega dopusta za očete za skrb za otroka.

V prvem letu po rojstvu otroka država s plačanim materinskim (105 dni), očetovskim (15 dni) in starševskim dopustom (320 dni oz. 160 dni za vsakega starša, od tega je 60 dni neprenosljivih za vsakega od staršev) omogoča skrb za otroka doma. Običajno matere vzamejo materinski in starševski dopust ter ostanejo leto dni po porodu doma z otrokom. Po dopolnjenih 11 mesecih otrokove starosti pa država zagotavlja dnevno varstvo otrok v vrtcih, v katere je bilo v šolskem letu 2022/23 vključenih 84,6 % otrok, starih od 1 do 5 let (Statistični urad RS, 2023a). Urejeno varstvo predšolskih otrok je predpogoj za zaposlenost žensk za polni delovni čas, ki je v Sloveniji tradicionalno visoka in je med najvišjimi v Evropski uniji, vključno z visoko stopnjo zaposlenosti žensk s predšolskimi otroki (Statistični urad RS, 2023b). Z uravnoteženim razmerjem med familialističnimi (starševski dopusti) in defamilialističnimi mehanizmi (sistem varstva predšolskih otrok) država omogoča aktivno udeležbo žensk na trgu dela s prevladujočo zaposlitvijo za polni delovni čas in spodbuja vključeno očetovstvo pri skrbi za otroke (očetovski in starševski dopust).

Očetovski in neprenosljivi del starševskega dopusta sta edina mehanizma družinske politike, namenjena izključno moškim, ki poudarjata njihovo skrbstveno vlogo ter prevzemanje skrbstvenih odgovornosti. V tem kontekstu deluje tovrsten mehanizem, ki omogoča, da očetje preživijo čas (sami) z otrokom, kot ukrep defamilizacije, ker spodbuja bolj enako in pravično delitev dela med spoloma v intimni, družinski in javni sferi.

Spremembe moškosti in vključeno očetovstvo pred pandemijo

Študije o spremembah očetovstva v zadnjih desetletjih potrjujejo transformacije in pluralizacije očetovstva (Pleck, 1993; Brandth in Kvande, 1998; Hobson, 2002; Marks in Palkovitz, 2004; Brannen in Nilsen, 2006), kar

naslavlja kontekst širših sprememb moškosti (Hanlon, 2012; Scambor et al., 2015). Obrat od očetovske avtoritete, utemeljene v idealu hranitelja družine, ki se je deloma udeležil zlasti v zahodnih družbah, k vključenim očetom v pozni moderni zaznamuje predvsem zasuk k večji emocionalni povezanosti z otroki in skrbstvenim praksam (Hochschild, 1997; Švab, 2001). Vključeni očetje spremljajo partnerke na ginekološke preglede, prisostvujejo pri porodu, vzamejo očetovski in starševski dopust ter bolniški stalež, ko otrok zboli, in se v splošnem bolj vključujejo v skrb, nego in vzgojo otrok.

Pluralizacije očetovstva poleg trenda vključenega očetovstva predstavljajo tudi ugotovitve o legitimizaciji odsotnih očetov (Švab, 2001; Dermott, 2008; Pleck, 2010). Odsotnost očetovstva lahko razumemo v kontekstu postmodernih izbir v razmerju do materinstva kot obveznega pogoja starševstva (Švab, 2001), kakor tudi v kontekstu odsotnosti očetov pri skrbi za otroke po razvezi (Dermott, 2008).

Hanlon (2012: 210), ki je raziskoval skrbstvene vloge in prakse moških na Irskem, ugotavlja spremembe moškosti in navaja, da opravljanje skrbstvenega dela spreminja moške. Skrb za drugega, ranljivost, soodvisnost predstavljajo nasprotje hegemoni moškosti (Connell, 2005), ki temelji na moči, neodvisnosti in ukazovalnosti (Hanlon, 2012). Elliott (2015) na podlagi feministične etike skrbi in integracije vrednot medsebojne odvisnosti, odnosnosti, pozitivnih čustev in podpore utemlji koncept skrbne moškosti. Skrbstveno delo moških (skrb za otroke, za stare ljudi, za partnerke, prijateljice, ipd.) pomembno vpliva na rahljanje meja hegemonih moškosti in vzpostavljanje skrbnih moškosti (Hanlon, 2012; Elliott, 2015). Skrbne moškosti lahko razumemo kot korak in prispevek moških k enakosti spolov, ki si prizadeva vključiti in razširiti vrednote, skrbstvene prakse ter soodvisnosti, kar se tradicionalno povezuje z ženskami.

K razpravam o skrbnih moškostih so veliko prispevale študije o vključenem očetovstvu, ki so skladne v ugotovitvi, da se moški bolj in več vključujejo v skrb za otroke v primerjavi s prejšnjimi generacijami moških in da očetovanje zaseda osrednje mesto v življenjih moških (Bianchi et al., 2000; Sullivan, 2004; Sullivan, 2013). Očetje razumejo svojo vlogo celostno, še posebej mlajšim očetom je najpomembnejša čustvena povezanost z otrokom, nudenje opore otroku, kar nakazuje na oddaljevanje od tradicionalnih predstav moškosti (Humer, 2016). Prav tako očetje želijo biti del družinskega življenja od začetka in ne nasedajo več mitu tradicionalnega očetovstva, da bodo imeli čas za otroke na stara leta (Seidler, 2016). Večji angažma moških pri vzgoji, varstvu in skrbi za otroke je bil prepoznan kot znanilec širših sprememb moškosti (Scambor et al., 2015). Do sprememb, ki udeležujejo

skrbne moškosti, pogosteje prihaja v intimni, družinski sferi kot v javni sferi (npr. v podjetjih), predvsem pa so specifične okoliščine, kot so zaposlitev partnerke_ja, položaj na delovnem mestu in/ali finančna situacija, tiste, ki botrujejo spremembam v smeri vključenega očetovstva (Holter, 2007; Scambor et al., 2015).

V razpravah o skrbstvenih praksah moških in enakosti spolov Hanlon (2012) izpostavi dve možni perspektivi, ki sta pomembni tudi v luči učinkov pandemije na spol. Za optimistično perspektivo je značilno, da ženske opravijo več skrbstvenega in gospodinjskega dela v primerjavi z moškimi, vendar so med moškimi opazne generacijske spremembe. Pari, ki si enakovredno delijo skrbstvene obveznosti, so bolj uspešni pri premagovanju številnih individualnih, institucionalnih in strukturnih ovir v skrbstvenem delu (Deutsch, 1999). Spremembe k enakosti spolov se dogajajo, a so počasne. Pri pesimistični perspektivi moški niso povečali svojega deleža v skrbstvenem delu glede na večjo participacijo žensk na trgu dela v zahodnih družbah (Coltrane in Galt, 2000; O'Sullivan, 2007). Moški bodo prevzeli skrbstveno delo, ko ženske več ne bodo na voljo oziroma ne bodo opravljale skrbstvenega dela v tolikšnem obsegu kot zdaj.

V pandemiji so bila razmerja, kdo skrbi za koga in predvsem v kolikšni meri je skrb porazdeljena med državo, trg in družino/gospodinjstvo (Lister et al., 2007), spremenjena. Pred pandemijo je pri skrbi za otroke v EU značilen trend premeščanja skrbi iz zasebne v javno sfero, v poblagovljenje ali socializacijo skrbi, torej v zagotavljanje formalnih oblik otroškega varstva, ki omogočajo večje zaposlovanje žensk ter lažje usklajevanje poklicnih in zasebnih obveznosti zaposlenih staršev (Lewis in Giullari, 2005; Lewis et al., 2008). V pandemiji pa se je zgodil ravno obraten proces, ko je prišlo do radikalne premestitve skrbi za otroke iz javne v družinsko sfero in so bila razmerja delitve skrbi med državo, trgov in gospodinjstvi spremenjena ter v času zaprtja vrtcev in šol skrb za otroke povsem prenesena na družine.

Pričakovanja o večjem deležu skrbstvenih odgovornosti moških v družinski sferi so bila v začetku pandemije velika in razumljena v kontekstu skrbnih moškosti ter enakosti spolov, a Wojnicka (2021; 2022) izpostavi heterogenost moškosti s prevpraševanjem protektivnih in skrbnih moškosti. Protektivne moškosti opredeli kot del hegemonne moškosti, ki je v nasprotju s skrbno moškostjo. Vznik protektivne moškosti utemlji predvsem v okvirih zaščite družine, žrtvovanja, zagotavljanja finančne preskrbljenosti družine in opravljanja gospodinjskih opravil, kot je npr., nakupovanje, ki je v pandemiji predstavljalo večje tveganje okužbe z virusom. Reprezentacije protektivnih moškosti se udejanjajo v podobah glavnih hraniteljev in zaščitnikov

družine, žensk in otrok (Wojnicka, 2021; Wojnicka, 2022; Wojnicka, 2023), kar pa kaže na utrjevanje tradicionalnih moškosti in uspoljene delitve dela in vlog v družinski sferi. Protektivne moškosti se pogosto zmotno doje-ma kot skrbne moškosti, kot moško udejanjanje skrbi in skrbstvenih praks. To je problematično predvsem zaradi zakrivanja neenakosti med spoloma v preobledi doseganja napredka na področju spolne enakosti (Wojnicka, 2023). V kontekstu teoretskih razprav o spremembah in heterogenosti moškosti je nujno izpostaviti tudi koncept hibridnih moškosti (Bridges in Pascoe, 2014), ki se simbolno distancira od hegemonne moškosti, a dejansko zakriva sisteme moči in neenakosti. Hibridne moškosti zgolj reproducirajo sisteme rasne, spolne in seksualne neenakosti ter spolne diskriminacije v reprezentacijah novih moškosti, tudi skrbnih moškosti. Na primer, večje vključevanje moških v skrb za otroke se zdi napredno z vidika enakosti spolov, a gre lahko za utrjevanje spolne neenakosti. Vključeno očetovstvo nujno ne zmanjšuje spolne neenakosti v družinski sferi, temveč gre bolj za način starševanja moških ob nespremenjenih družbenih pozicijah, privilegijih in sistemih moči (ibid.).

Skrb za otroke in očetovanje v obdobju covida-19 v EU in širše

V času pandemije se je povečala praksa dela od doma, zlasti v obdobjih zaprtij vrtcev in šol, kar je zahtevalo precejšnje napore opravljanja plačanega dela in podpore, varstva in vzgoje predšolskih in šolskih otrok ter gospodinjskih opravil (Carli, 2020; Fodor et al., 2020). Izsledki Eurofound študije o življenju, delu in obdobju covida-19 (Eurofound, 2020; Eurofound, 2022) so pokazali, da je slaba petina, ki so delali od doma, opravljala službene obveznosti tudi v prostem času. O težavah pri usklajevanju poklicnih in zasebnih obveznosti so poročali še posebej sodelujoče_i, ki imajo majhne otroke, med njimi zlasti ženske. Službene obveznosti so bistveno bolj posegle v družinsko življenje sodelujočih kot pa obratno, torej, da bi družinske in skrbstvene obveznosti vplivale na službo. Zlasti starši z mlajšimi otroki so se počutili bistveno bolj obremenjeni kot starši s starejšimi otroki. Ženske so poročale o več težavah pri usklajevanju poklicnega in zasebnega življenja kot moški, zlasti ko je šlo za občutek preutrujenosti po službi za opravljanje gospodinjskih del. Tako se je počutilo 24 % žensk v primerjavi z 20 % moških. Po ponovnem odprtju podjetij julija 2020 se je ta delež povečal na 31 % žensk in 26 % moških (Eurofound, 2020).

Poleg raziskav mednarodnih institucij, kot so Eurofound, EIGE in OECD, lahko zasledimo študije o delitvi skrbstvenega dela za otroke v družinski sferi zlasti iz zahodnega sveta, Evrope, ZDA, Kanade in Avstralije. V Nemčiji se je v pandemiji povečal čas, ki so ga starši, tako matere kot očetje, preživeli z otroki, pri čemer se je čas mater povečal od 6,7 ure pred pandemijo na 9,6 ure dnevno v času prvega zaprtja, pri očetih pa se je čas povečal od 2,8 ure na 5,3 ure dnevno (Kreyenfeld in Zinn, 2021). Najmanjše spremembe v času so bile zaznane pri očetih z višjo izobrazbo, medtem ko je »koronavirusna kriza potisnila očete z nizko ali srednjo stopnjo izobrazbe k večji vključenosti v delo z otroki« (ibid.: 110). Ta ugotovitev izpodbija rezultate prejšnjih študij, ki so dokazovale, da so očetje z višjo izobrazbo srednjega ali višjega ekonomskega razreda pionirji vključenega očetovstva (ibid.: 116). Delitev skrbstvenega in gospodinjskega dela med ženskami in moškimi je bila bolj pravična v začetku pandemije, a so matere v primerjavi z očeti opravile več skrbstvenega in gospodinjskega dela (Hipp et al., 2020). Möhring et al. (2020) pa so ugotovili, da so učinki pandemije in ukrepov različni za odrasle z otroki in odrasle brez otrok. Splošen upad zadovoljstva so zaznali pri materah in osebah brez otrok, ki so prešle na krajši delovnik. Očetje so bili med proučevanimi skupinami v Nemčiji med najbolj zadovoljnimi, zlasti tisti, ki so delali s skrajšanim delovnikom, kar jim je posledično prineslo več časa za otroke (ibid.). O razrednih razlikah govori tudi kvalitativna študija z zaposlenimi moškimi samohranilci v ZDA (Iztayeva, 2021). Tako so tisti očetje, ki so imeli pred pandemijo možnost usklajevanja poklicnih in skrbstvenih odgovornosti, imeli boljše možnosti tudi v času pandemije. Med njimi so bili večinoma zaposleni v uradniških in drugih poklicih pretežno srednjega razreda, medtem ko so bili očetje nižjega ekonomskega razreda v času pandemije soočeni z bistveno več pritiski in obremenitvami pri zagotavljanju varstva in skrbi za otroke (ibid.).

Večja vključenost očetov v skrb za otroke je pozitivno vplivala na čustveno stanje in počutje otrok v Italiji (Mangiavacchi et al., 2021). Delež gospodinjstev, kjer so moški prevzeli glavno skrbstveno vlogo, je v pandemiji v Italiji narasel s 6 % na 35 % (ibid.). Nekatere druge raziskave v Italiji pa izpostavljajo, da so navkljub spremenjenim okoliščinam dela na daljavo uspoljene vloge žensk in moških ostale večinoma nespremenjene tudi pri parih, kjer je bila delitev sicer bolj egalitarna že pred pandemijo, medtem ko se je pri manj egalitarnih parih neenakost v pandemiji samo še povečala (Cannito in Scavarda, 2020: 816). Na Madžarskem so moški poročali, da so opravili 35 % več skrbstvenega dela za otroke kot pred pandemijo, podobno so poudarile tudi matere (Fodor et al., 2020). Med zaposlenimi, ki so delali

na daljavo, so bile ženske bolj obremenjene s skrbstvenim delom za otroke v primerjavi z moškimi. Vsaj v prvih štirih mesecih zaprtja vrtcev in šol je več moških kot kdaj prej na Madžarskem preživel več časa z otroki doma (ibid.). V Veliki Britaniji so med heteroseksualnimi pari z otroki do 18 let ugotovili, da so bile matere podobno kot pred pandemijo tudi v času pandemije v večinski skrbstveni vlogi, pri čemer se je delež skrbstvenega dela žensk zmanjšal v tistih gospodinjstvih, v katerih so očetje ostali doma in delo opravljali na daljavo. Ti očetje so poročali, da opravijo več skrbstvenega in gospodinjanskega dela kot pred pandemijo (Chung et al., 2021).

Tudi v Švici so tako matere kot očetje opravili več skrbstvenega in gospodinjanskega dela v primerjavi z obdobjem pred pandemijo (Bühler et al., 2021). Ob zaznanem povečanem angažmaju moških pri skrbstvenih in gospodinjanskih opravilih so nekateri moški izpostavljali pomen zaščite družine v času pandemije, npr. razkuževanje za boljšo zaščito partnerke in otrok pred okužbo, nakupovanje kot dejavnost s povečanim tveganjem za okužbo z virusom kot neke vrste žrtvovanja za družino ipd. (ibid.). Povečani skrbstveni angažma nekaterih moških, kot ugotavljajo avtorji, reprezentira protektivne moškosti. V Avstraliji se je spolna vrzel pri delitvi gospodinjanskega in skrbstvenega dela zmanjšala zaradi povečanega angažmaja očetov pri skrbi za otroke, ne pa tudi pri gospodinjanskih opravilih (Craig in Churchill, 2020). Pri tem so bili očetje predvsem v vlogi pomočnikov in podpornikov partnerkam. Poleg tega so očetje podobno kot matere doživljali stres in nezadovoljstvo z usklajevanjem poklicnih in skrbstvenih obveznosti, kar je pred pandemijo veljal predvsem za 'ženski' problem (ibid.). Tudi v Kanadi je pandemija prisilila mnoge očete, da so preživeli doma več časa kot pred pandemijo (Shafer et al., 2020). Očetje, ki so delali na daljavo, so se bolj vključevali v skrb za otroke, pri čemer so opravljali manj tovrstnega dela, če so bile hkrati doma tudi njihove partnerke. Vpliv partnerkine zaposlitve se je pokazal kot pomemben dejavnik pri vključevanju moških v skrb za otroke. Podobno kot drugod so očetje v pandemiji opravili več gospodinjanskih opravil, ki so jih opravljali že prej, pri čemer so nekatera opravila postala uspoljena na nov način. Na primer, nakupovanje, ki zahteva odhod od doma v javni prostor in je hkrati tudi povečalo možnost okužbe, je v pandemiji postalo delo moških, ki so sebe dojemali v vlogi zaščitnika družine, četudi na račun lastnega zdravja (ibid.).

Poleg izpostavljenih kvantitativnih raziskav smo v okviru evropskega projekta *Men in Care* (MIC)³ na Mirovnem inštitutu izvajali kvalitativno

3 Več informacij o projektu je dostopnih na <https://www.men-in-care.eu/sl/>.

študijo o tem, kako podjetja in organizacije obravnavajo in omogočajo usklajevanje poklicnega in zasebnega življenja zaposlenih, med njimi zlasti moških s skrbstvenimi odgovornostmi. V mednarodni študiji so sodelovali zaposleni moški s skrbstvenimi odgovornostmi v družinski sferi, njihove partnerke in vodstva podjetij v sedmih državah (Avstrija, Nemčija, Islandija, Norveška, Poljska, Slovenija in Španija). Države so se odzvale z različnimi ukrepi za zaježitev pandemije, od večjega števila dni bolniške odsotnosti za skrb za otroke, pri čemer je stroške krila država, ne delodajalci, kot na primer na Norveškem in Poljskem, do kompenzacije oziroma nadomestila za tistega starša, ki je ostal doma zaradi skrbi in varstva otroka, kot je bilo v Sloveniji (Gärtner et al., 2021; Humer et al., 2021). Nekatera podjetja v proučevanih državah so v obdobju pandemije uvedla dodatna nadomestila za pokritje razlik med nadomestilom in dejansko plačo. Prav tako so podjetja omogočala fleksibilne delovne ureditve, pri čemer je bil lažji prehod zaznati tam, kjer so že pred pandemijo uvedli tovrstne prakse. Hkrati pa je bilo delo na daljavo lažje organizirati pri pisarniškem tipu dela, vendar so tudi v drugih dejavnostih, npr. v proizvodnji, kot se je pokazalo v Sloveniji, uvedli ukrepe, kot je rotacija zaposlenih, s čimer so zmanjšali število ljudi, ki so bili sočasno na delovnem mestu. Moški s skrbstvenimi odgovornostmi so poročali o težavah pri zagotavljanju ustrezne in kvalitetne podpore otrokom pri šolanju na daljavo, poročali so o konfliktih s partnerkami, o utrujenosti in strahu pred negotovostjo situacije. Pri tem so ubrali različne strategije usklajevanja, na primer fleksibilni delovnik, in so opravljali delo zjutraj in/ali pozno zvečer, skrbno so načrtovali delitev oskrbe otrok in plačanega dela, s partnerkami so se menjavali pri opravljanju plačanega dela in skrbi za otroka, nekateri so izkoristili letni dopust, nekateri očetovski dopust, da so lahko doma poskrbeli za otroke. Ponekod so se tradicionalno uspoljene skrbstvene vloge obrnile in so moški prevzeli skrbstveno vlogo doma, medtem ko so partnerke opravljale delo izven doma, kar zajema tudi dejavnosti, ključne za delovanje družbe (Gärtner et al., 2021).

Povzamemo lahko, da so med pandemijo očetje preživeli več časa z otroki, a povečala se je tudi količina časa, ki so ga matere porabile za neplačano skrbstveno delo (Craig in Churchill, 2020; Fodor et al., 2020; Bühler et al., 2021). Spolne neenakosti pri distribuciji skrbstvenega in gospodinjanskega dela ostajajo, a vendar je bilo več otrok kot kadar koli pred pandemijo covid-19 priča skrbstvenemu delu očetov doma (Fodor et al., 2020; Barker et al., 2021). Moški v heteroseksualnih partnerskih zvezah, kot so poročale partnerke in oni sami, so v obdobjih zaprtij držav opravili več skrbstvenega dela kot pred pandemijo, zlasti se je povečal delež skrbstvenega dela moških v državah, kjer moški

pred pandemijo doma niso bili vključeni v skrbstveno delo (Ruxton in Burrell, 2020; Barker et al., 2021). Hkrati pa se je pokazalo, da večji skrbstveni angažma moških reprezentira heterogenost moškosti, od skrbnih do protektivnih.

Skrb za otroke in očetovanje v obdobju covida-19 v Sloveniji

V obdobju pandemije so bila v letih 2020 in 2021 v Sloveniji tri zaprtja države, od sredine marca 2020 do konca maja 2020, od konca oktobra 2020 do konca januarja 2021 ter enajstdnevno zaprtje aprila 2021, ko so bili zaprti tudi vrtci in šole. OECD (2021) ugotavlja, da so bili vrtci in šole v Sloveniji zaprti najdlje časa, kar pomeni, da se je celotno varstvo in izobraževanje otrok in mladih preselilo v družinsko sfero. Vrtci in šole so se po državi prvič zaprli 16. marca 2020, pri čemer so bili starši, ki so ostali doma zaradi varstva otrok, upravičeni do 50-odstotnega nadomestila od svoje plače oziroma do najmanj 70 odstotkov minimalne plače.⁴ Družinam s starši, zaposlenimi v ključnih dejavnostih, je država omogočila možnost organiziranega varstva otrok na domu za predšolske otroke in otroke do 5. razreda osnovne šole. Podatkov o tem, koliko staršev se je odločilo za organizirano varstvo otroka na domu, ni.

Študije in raziskave o vplivu pandemije covida-19 na položaj žensk in moških ter porabe časa za neplačano skrbstveno delo v Sloveniji so izjemno redke. Podatki, ki so na voljo, so bodisi iz mednarodnih raziskav Eurostat, Evropskega inštituta za enakost spolov (EIGE) in OECD, bodisi iz *Vseslovenske raziskave Covid-19 Insight* (Aragon, 2020), kjer pa so podatki le delno razdeljeni po spolu. Evropski inštitut za enakost spolov (2022) v študiji, izvedeni v obdobju pandemije, za Slovenijo ugotavlja, da se pri skrbi za otroke in vnukinje_e ter gospodinjskih opravilih ohranjajo tradicionalno uspoljene razlike med moškimi in ženskami, kljub zaznanim spremembam vključenega očetovstva. Sodelujoče_i v raziskavi so poročale_i o porabi časa za vsakodnevno oskrbo za otroke in/ali vnukinje_e, stare od 0 do 11 let, med pandemijo. Največja razlika se pojavi pri oskrbi za več kot 4 ure dnevno, saj je kar 40 % žensk in le 22 % moških potrdilo takšno porabo časa (kar je skoraj izenačeno z EU podatki, kjer je le 1 % moških manj v tej skupini), kar bi lahko potrdilo predpostavko, da so ženske ostale ključne skrbnice otrok in gospodinjstva tudi v času pandemije. Med 1 in 4 urami za tovrstno delo porabi 49 % žensk in 61 % moških, kar lahko utrjuje trend pri mlajših očetih, ki želijo biti bolj aktivno vključeni v skrb in vzgojo otrok, a njihov

4 Minimalna plača, določena za 2020, je znašala 940,58 evrov bruto.

angažma ne spremeni obstoječih neenakosti pri delitvi tovrstnega dela med spoloma. Manj kot 1 uro dnevno pa je v času pandemije oskrbo zagotavljalo 11 % žensk in 18 % moških v Sloveniji. Zgovorni so podatki o samoocenah porazdelitve gospodinjskega dela med partnerji, saj je kar 55 % žensk odgovorilo, da le-to povsem ali pretežno opravljajo same, medtem ko je enak odgovor podalo 11 % moških (pod EU povprečjem, kjer je 66 % žensk in 20 % moških odgovorilo na enak način). Dobra tretjina sodelujočih žensk (38 %) in slaba polovica (48 %) moških iz Slovenije ocenjuje, da približno enak delež gospodinjskega dela opravita oba ali pa ga opravita skupaj (EU: 22 % žensk in 40 % moških) (EIGE, 2022).

V študiji *Vzdušje v intimno-partnerskih odnosih in družinah v času karantene in negotovosti* Pavlič (2020: 20) ugotavlja, da so bile ženske v kar 43 % tiste, ki so opravile večino skrbstvenih in gospodinjskih opravil doma. Dobra polovica sodelujočih je poročala, da so opravila enakomerno porazdeljena med partnerjema, 6 % pa jih je odgovorilo, da so večino dela doma opravili moški. Kar 35 % vprašanih, tako žensk kot moških, se je strinjalo, da je prav, da ženske gospodinjenju namenijo več časa kot moški, kar kaže na uspoljenost skrbstvenega dela v Sloveniji (ibid).

Na Mirovnem inštitutu smo pri projektu *Očka v akciji*⁵ v obdobju pandemije izvajali šestmesečni pilotni preizkus v štirih različnih podjetjih in organizacijah, v katerih je skupina zaposlenih očetov poskusno uporabljala ukrepe za usklajevanje poklicnega in zasebnega življenja. Podobno kot sodelujoči moški pri projektu *MIC* so se tudi tu sodelujoči očetje, odvisno od njihove in partnerkine zaposlitve, bolj ali manj vključevali v skrb za otroke doma. Če so bile hkrati doma tudi partnerke, so očetje poročali, da so si ob opravljanju plačanega dela delili skrb za otroke in gospodinjska opravila, če pa so partnerke delo opravljale izven doma, so očetje prevzeli skrbstvene in gospodinjske obveznosti. Tisti, ki so delali od doma, so skrbneje načrtovali čas za plačano delo in čas za skrb za otroke, kar je pogosto pomenilo opravljanje službenih obveznosti v zgodnjih jutranjih in/ali večernih urah, čez dan pa so bili, kot so poročali, najpogostejše v vlogi kuharjev, učiteljev, igralcev družabnih in drugih iger. Povsem drugačne so izkušnje očetov samohranilcev, ki so v obdobju kovidnih ukrepov – kot so prepoved gibanja med občinami, zaustavitev javnega prometa, policijska ura, socialna izolacija, kar je onemogočalo zunanjo (ne)plačano pomoč – še težje usklajevali službene in skrbstvene obveznosti doma. Enotni pa so v ugotovitvi, da so v obdobjih zaprtja preživeli bistveno več časa z otroki kot pred pandemijo.

5 Več informacij o projektu je dostopnih na <https://ockavakciji.eu/>.

Na večji skrbstveni angažma očetov in čas, ki so ga preživeli očetje z otroki v obdobju pandemije v Sloveniji, je podobno kot drugod vplivala zlasti njihova in partnerkina zaposlitev. Tovrstne okoliščine, zlasti njihova in partnerkina zaposlitev, položaj na delovnem mestu, so tiste, ki narekujejo trende vključnega očetovstva (Holter, 2007), a hkrati ne nujno tudi skrbnih moškosti.

Razprava in zaključne misli

V primerjavi s prejšnjimi gospodarskimi in zdravstvenimi krizami so pandemija covida-19 in ukrepi, zlasti zaprtje vrtcev in šol, korenito spremenili razmerja med javno in intimno, družinsko sfero pri skrbi za otroke. V pričujočem poglavju sva obravnavali vprašanje, kaj pomeni premeščanje skrbi za otroke iz javne v družinsko sfero z vidika enakosti spolov in skrbnih moškosti. Ali bi pandemijo covida-19 lahko razumeli kot zunanjo okoliščino z možnostjo vpliva na pravičnejšo delitev skrbstvenega dela za otroke med ženskami in moškimi, ki je pred pandemijo veljala kot spodbudna za enakost spolov in kazalnik skrbnih moškosti? Ali pa je pandemija še poglobila obstoječe neenakosti med spoloma in je bil delež skrbstvenega dela očetov zanemarljiv? Pregled različnih raziskav in študij je pokazal, da vpliv koronavirusne krize na položaj spolov ni enoznačen, saj je treba upoštevati tudi družbeni razred in druge osebne okoliščine. Nekatere družine, kjer so moški prevzeli skrbstveno delo doma, so postale bolj egalitarne, pri drugih pa je prišlo do retradicionalizacije spolnih vlog in delitve skrbstvenega dela (Ruxton in Burrell, 2020). A hkrati so bili v tem obdobju moški udeleženi v skrbi za otroke, nekateri celo bolj kot sploh kdaj, nekateri tudi manj, a več otrok kot pred pandemijo je imelo izkušnjo, da so očetje z njimi preživljali čas. To je bil nedvomno zgodovinski moment in vsaj v začetku pandemije tudi upanje, zaznana priložnost za večjo razširjenost skrbnih moškosti v družbi ter posledično večjo enakost med spoloma. Ob tem pa se je treba vprašati, kaj so indikatorji skrbnih moškosti? So to zgolj statistični podatki o količini časa, ki ga moški namenijo skrbstvenemu delu? Zagotovo so najbolj vidni in merljivi, a hkrati omejeni, saj umanjka kvalitativna dimenzija razumevanja in percepcij o moškosti, skrbstvenih vlog, plačanega in neplačanega dela skrbi za druge ter razumevanja enakosti spolov.

Nekateri izsledki, zlasti kvalitativnih študij, so pokazali, da so moški ne glede na povečan delež skrbi za otroke ohranili in nekateri celo okrepili tradicionalno uspoljene vloge (npr. izogibanje gospodinjskim opravilom ali opravljanje zgolj 'moških' del, razumevanje skrbstvenega angažmaja

kot pomoč partnerkam pri skrbi za otroke ipd.) in delitev tega dela. Kako vključenost moških v skrb za otroke razumeti v kontekstu razprav o skrbnih moškostih in večji enakosti med spoloma? V tem oziru je vsekakor bližja argumentacija koncepta hibridnih moškosti (Tristan in Bridges, 2014), kjer lahko vključenost očetov v skrb za otroke opredelimo zgolj kot dekorativen popravek ob nespremenjenih sistemih moči, uspoljenih vlog in norm, kar samo utrjuje obstoječe spolne neenakosti. Vendar pa so moški heterogena skupina, skrbstvene prakse moških se odvijajo znotraj raznolikih družinskih oblik, poleg tega izhajajo iz različnih družbenih, kulturnih in političnih okolij, imajo različno število otrok, so socialni očetje, ločeni očetje, posvojitelji, samohranilci, hkrati pa so izpostavljeni raznolikim razmeram na trgu dela, različno vrednotijo pomen družine in plačanega dela ter imajo različna stališča do enakosti spolov. S tem, ko moški gospodinjijo in skrbijo za otroke, aktivno sooblikujejo spol (West in Zimmerman, 2002) in sovplivajo na spreminjanje družbenih konstrukcij spolov, moškosti ter tovrstne reprezentacije in skrbstvene prakse prenašajo na svoje otroke. Navkljub počasnim, nemalokrat komaj zaznanim, družbenim spremembam v smeri večje enakosti nekateri moški v svojih mikro okoljih udeležanja skrbne moškosti, ki zajemajo tako vsakdanje prakse skrbi za druge kot načine razmišljanja, vrednot vzajemnosti, soodvisnosti, zavračanja nasilja, hierarhij in sistemov moči.

Zavezanost moških plačanemu delu, zaslužku, napredovanju ne izključuje nujno njihovih skrbstvenih angažmajev, kar se je pokazalo tako pred pandemijo kot med njo. Ženske in moški so lahko udeleženi v obojem, kar dokazujejo številni_e zaposleni v Sloveniji, ki hkrati skrbijo za otroka(e) (Humer et al., 2021). Vključevanje v skrb za otroke je pri moških vezano na njihovo in partnerkino zaposlitev, kar potrjujejo tudi naše raziskovalne izkušnje iz projektov *Očetje in delodajalci v akciji*, *Men in Care* in *Očka v akciji*. Podobna slika se je pokazala tudi med pandemijo v različnih državah, saj so nekateri očetje, ki so ostali doma z otroki, ker so njihove partnerke delo opravljale na delovnih mestih, pogosto sami prevzeli ključno skrbstveno vlogo in odgovornosti. V teh situacijah so bile tudi zaznane največje razlike v količini skrbstvenega dela za otroke med spoloma, kar pa ne vpliva zgolj na kvantiteto skrbi, temveč tudi na kvalitativne posledice sovplivanja in sooblikovanja skrbstvenih praks moških. Tovrstne spremembe, ki so posledica zunanjih okoliščin, bodisi izrednih, pandemičnih situacij bodisi partnerkine zaposlitve ali drugih okoliščin, ko so moški primorani prevzeti večji delež skrbi za otroke, vplivajo na spreminjanje moškosti, tako v smeri skrbnih kot v smeri manj progresivnih, protektivnih moškosti.

Na podlagi Hanlonove optimistične in pesimistične perspektive o skrbstvenih praksah moških in enakosti spolov (2012) ter obravnavnih raziskovalnih izsledkov lahko povzameva sočasno učinkovanje obeh napovedi. Spremembe za enakost spolov se odvijajo, čeprav so včasih komaj zaznane oz. zakrite s številnimi, tudi spolnimi neenakostmi. Hkrati pa se udejanjajo tudi bolj pesimistične napovedi, saj se glede na večjo udeležbo žensk na trgu dela ni sočasno povečal delež skrbstvenega angažmaja moških v družinski, intimni sferi. Moški prevzamejo skrbstveno delo in odgovornosti, ko ženske omejijo njihov angažma, kot se je pokazalo tudi v obdobju pandemije.

Referenčni okvir sodobnega trga dela, zaposlitev, plačanega dela temelji na normi idealnega delavca, neodvisnega in razbremenjenega skrbstvenih obveznosti, popolnoma predanega plačanemu delu, kar se tudi v pandemiji ni spremenilo. Norma idealnega delavca utrjuje tradicionalna uspoljena razmerja v delitvi plačanega in neplačanega dela (Hrženjak, 2016: 12). Trg dela in organizacijske kulture ohranjajo in reproducirajo tradicionalne delitve dela med spoloma. Hkrati pa ne moremo mimo številnih sprememb na področju trga dela in zaposlovanja v zadnjih desetletjih, kot so prekarizacija in naraščanje neenakosti med različnimi zaposlitvenimi položaji, ki izhajajo iz krčenja in odsotnosti socialnih ter delavskih pravic, ki na kocko postavljajo moške privilegije ter načenjajo podobe hegemonih moškosti, z ambivalentnim učinkom na spreminjanje moškosti in enakost spolov (Scambor et al., 2014: 558).

Novonastale okoliščine premeščanja skrbi iz javne v zasebno sfero in dela na daljavo so v pandemiji vplivale na večji angažma moških v skrbstvenih obveznostih za otroke. Nekateri moški so prevzeli več skrbstvenega dela v primerjavi z obdobjem pred pandemijo, s tem pa pridobili in okrepili skrbstvene izkušnje. In kot pravi Seidler (1997: 127) na podlagi večdesetletnega raziskovanja različnih področij moškosti – naučiti se poskrbeti za drugega ne pomeni »naučiti se materinjenja«, temveč pomeni »naučiti se moškosti«, utemeljenih na čustvovanju in etiki skrbi za druge. Večji angažma moških pri skrbi, negi in vzgoji otrok je pomemben, a kot sva pokazali, še zdaleč ne edini in zadosten indikator skrbnih moškosti.

Literatura

- Aragon (2020): *Vseslovenska raziskava Covid-19 Insight*. Ljubljana: Aragon. Dostopno prek <https://www.aragon.si>, 1. 2. 2023.
- Barker, Gary, Stephen Burrell in Sandy Ruxton (2021): COVID-19 and Masculinities in Global Perspective: Reflections from Promundo's Research and Activism. *Men and Masculinities* 24 (1): 168–174.

- Bianchi, Suzanne, Melissa A. Milkie, Liana Sayer in John P. Robinson (2000): Is anyone doing the housework? Trends in the gender division of household labor. *Social Forces* 79 (1): 191–228.
- Brandth, Berit in Elin Kvande (1998): Masculinity and childcare: the reconstruction of fathering. *The Sociological Review* 46: 293–313.
- Brannen, Julia in Ann Nilsen (2006): From Fatherhood to Fathering: Transmission and Change among British Fathers in Four-Generation Families. *Sociology* 40 (2): 335–352.
- Bridges, Tristan in C. J. Pascoe (2014): Hybrid Masculinities: New Directions in the Sociology of Men and Masculinities. *Sociology Compass* 8/3: 246–258. DOI: 10.1111/soc4.12134.
- Bühler, Nolwenn, Mélody Pralong, Cloé Rawlinson, Semira Gonseth, Valérie D'Acremont, Murielle Bochud in Patrick Bodenmann (2021): Caring During COVID-19: Reconfigurations of Gender and Family Relations During the Pandemic in Switzerland. *Front. Sociol., Sec. Sociological Theory*, zv. 6. DOI: <https://doi.org/10.3389/fsoc.2021.737619>, 1. 2. 2023.
- Cannito, Maddalena in Alice Scavarda (2020): Childcare and Remote Work during the COVID-19 Pandemic. Ideal Worker Model, Parenthood and Gender Inequalities in Italy. *Italian Sociological Review* 10 (3S): 801–820.
- Carli, Linda L. (2020): Women, Gender equality and COVID-19. *Gender in Management: An International Journal* 35 (718): 647–655.
- Chung, Heejung, Holly Birkett, Sarah Forbes in Hyojin Seo (2021): Covid-19, Flexible working, and implications for gender equality in the United Kingdom. *Gender & Society* 35: 218–232. DOI: 10.1177/08912432211001304.
- Coltrane, Scott in Justin Galt (2000): The History of Men's Caregiving. V: Madonna Harrington Meyer (ur.), *Care Work; Gender, Class and the Welfare State*, 15–37. London: Routledge.
- Connell, Raewyn W. (2005): *Masculinities*. Berkley, Los Angeles: University of California Press.
- Craig, Lyn in Brendan Churchill (2020): Working and Caring at Home: Gender Differences in the Effects of Covid-19 on Paid and Unpaid Labor in Australia. *Feminist Economics*. DOI: 10.1080/13545701.2020.1831039.
- Dermott, Esther (2008): *Intimate fatherhood. A sociological analysis*. London, New York: Routledge.
- Deutsch, Francine (1999): *Halving It All: How Equally Shared Parenting Works*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- EIGE (European Institute for Gender Equality) (2021): *Gender Equality and the Socio-Economic Impact of the COVID-19 Pandemic*. Luxembourg: Urad za publikacije Evropske unije. Dostopno prek <https://eige.europa.eu/publications/gender-equality-and-socio-economic-impact-covid-19-pandemic>, 1. 2. 2023.

- Elliott, Karla (2015): Caring Masculinities: Theorizing an Emerging Concept. *Men and Masculinities* 19 (3): 240–259.
- Esping Andersen, Gøsta (1990): *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Esping Andersen, Gøsta (1999): *Social Foundations of Postindustrial Economies*. Oxford: Oxford University Press.
- Eurofound (2020): *Living, Working and Covid-19. Covid-19 series. Luxembourg: Urad za publikacije Evropske unije*. Dostopno prek <https://www.eurofound.europa.eu/data/covid-19>, 1. 2. 2023.
- Eurofound (2022): *Living, Working and Covid-19 in the European Union and 10 EU Neighbouring Countries. Covid-19 series*. Luxembourg: Urad za publikacije Evropske unije. Dostopno prek <https://www.eurofound.europa.eu/data/covid-19>. DOI: 10.2806/442725, 23. 11. 2023.
- Fodor, Éva, Ániko Gregor, Júlia Koltai in Eszter Kováts (2020): *The impact of COVID-19 on the gender division of childcare work in Hungary. European Societies*, DOI: 10.1080/14616696.2020.1817522.
- Gärtner, Marc, Elli Scambor in Marta Warat (2021): *Transnational Analysis of Studies in Organizations. Men in Care*. Dostopno prek https://www.men-in-care.eu/fileadmin/WWP_Network/redakteure/Projects/MiC/MiC_org_transnational_report_april_2022.pdf, 10. 7. 2023.
- Hafner Fink, Mitja, Eva, Dolenc, Damjan, Slabe, Uroš, Kovačič, Tadej, Bevk, in Mojca Golobič (2021): *Slovensko javno mnenje 2019/1: Ogledalo javnega mnenja, Mednarodna raziskava o vernosti in cerkvi, Raba obnovljivih virov energije, Vegetarijanstvo in veganstvo, Odnos do nujenja prve pomoči, Uporaba interneta in internetnih družbenih omrežij, Sovražni govor* [Podatkovna datoteka ADP - IDNo: SJM191]. Ljubljana: Arhiv družboslovnih podatkov, Univerza v Ljubljani. DOI: https://doi.org/10.17898/ADP_SJM191_V1.
- Hanlon, Niall (2012): *Masculinities, Care and Equality: Identity and Nurture in Men's Lives*. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.
- Hipp, Lena in Mareike Bünning (2020): *Parenthood as a driver of increased gender inequality during COVID-19? Exploratory evidence from Germany. European Societies*, DOI: 10.1080/14616696.2020.1833229.
- Hobson, Barbara (ur.) (2002): *Making Men into Fathers. Men, Masculinities and the Social Politics of Fatherhood*. Cambridge: University Press.
- Hochschild, Arlie Russell (1997): *The Second Shift*. New York: Avon Books.
- Holter, Øystein Gullvåg (2007): Men's work and family reconciliation in Europe. *Men and Masculinities* 9 (4): 425–456.
- Hrženjak, Majda (2016): Transformacije in pluralizacije očetovstva. V: Majda Hrženjak (ur.), *Spremembe očetovstva: moški med delom in starševstvom*, 7–21. Ljubljana: Mirovni inštitut.

- Humer, Živa, Majda Hrženjak in Mojca Frelj (2021): *Skrbstvene odgovornosti moških (MIC). Poročilo*. Dostopno prek https://www.mirovni-institut.si/wp-content/uploads/2019/07/Men-in-Care_Dobre-prakse_Slovenija.pdf, 10. 7. 2023.
- Humer, Živa (2016): Moški na vodstvenih in vodilnih položajih – očetje in delodajalci. V: Majda Hrženjak (ur.), *Spremembe očetovstva. Moški med delom in starševstvom*, 79–97. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Humer, Živa (2018): Socialistična dediščina skrbstvenega režima za otroke: primer socializacije in defamilizacije skrbi. V: Majda Hrženjak (ur.), *Razsežnosti skrbstvenega dela*, 143–180. Ljubljana: Sophia.
- Iztayeva, Aimzhan (2021): Custodial Single Fathers before and during the COVID-19 Crisis: Work, Care, and Well-Being. *Social Sciences* 10 (94). DOI: <https://doi.org/10.3390/socsci10030094>.
- Kreyenfeld, Michaela in Sabine Zinn (2021): Coronavirus and care: How the coronavirus crisis affected fathers' involvement in Germany. *Demographic Research* 44 (4): 99–124.
- Križman, Irena (1995): *Prispevek na javni strokovni razpravi Skladnost družinskega in poklicnega življenja. Slovenija pred Pekingom*. Ljubljana: Vlada Republike Slovenije, Urad za žensko politiko.
- Leira, Arnalau in Chiara Saraceno (2004): Care: actors, relationships and contexts. V: Barbara Hobson (ur.), Jane Lewis (ur.) in Birte Siim (ur.), *Contested concepts in gender and social politics*, 55–83. London: Edward Elgar.
- Lewis, Jane in Susanna Giullari (2005): The adult worker model family, gender equality and care: the search for new policy principles and possibilities and problems of a capabilities approach. *Economy and Society* 34 (1): 76–104.
- Lewis, Jane, Mary Campbell in Carmen Huerta (2008): Patterns of Paid and Unpaid Work in Western Europe: Gender, Commodification, Preferences and the Implications for Policy. *Journal of European Social Policy* 18 (1): 21–37.
- Lister, Ruth (1997): *Citizenship: Feminist Perspectives*. Washington Square, New York: New York University Press.
- Mangiavacchi, Lucia, Luca Piccoli in Luca Pieroni (2021): Fathers matter: intrahousehold responsibilities and children's wellbeing during the COVID-19 lockdown in Italy. *Economics and Human Biology*. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ehb.2021.101016>.
- Marks, Loren in Rob Palkovitz (2004): American Fatherhood Types: The Good, the Bad, and the Uninterested. *Fathering* 2 (2): 113–129.
- Möhring, Katja, Elias Naumann, Maximiliane Reifenscheid, Alexander Wenz, Tobias Rettig, Ulrich Krieger, Sabine Friedel, Marina Finkel, Carina Cornesse in Annelies G. Blom (2020): The COVID-19 pandemic and subjective well-being: longitudinal evidence on satisfaction with work and family. *European Societies* 23: 601–617. DOI: 10.1080/14616696.2020.1833066.

- Oakley, Ann (1980): Reflections on the study of household work. V: Sarah Fenstermaker Berk (ur.), *Women and household labor*, 25–34. London, Beverly Hills: Sage.
- OECD (2021): The state of school education: One year into the COVID pandemic. Dostopno prek <https://www.oecd.org/education/state-of-school-education-one-year-into-COVID.htm>, 1. 2. 2023.
- OECD Policy Responses to Coronavirus (COVID-19) (2021): *Caregiving in Crisis: Gender inequality in paid and unpaid work during COVID-19*. Dostopno prek <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/caregiving-in-crisis-gender-inequality-in-paid-and-unpaid-work-during-covid-19-3555d164/>, 27. 1. 2023.
- O'Sullivan, Sara (2007): *Contemporary Ireland: A Sociological Map*. Dublin: University College Dublin Press.
- Pavlič, Ana (2020): *Vzdušje v intimno-partnerskih odnosih in družinah v času karantene in negotovosti*. Ljubljana: Inštitut za proučevanje enakosti spolov.
- Petts, Richard J., Daniel L. Carlson in Joanna R. Pepin (2020): A gendered pandemic: Childcare, homeschooling, and parents' employment during Covid-19. *Gender Work Organizations* 28 (2): 515–534. DOI: <https://doi.org/10.1111/gwao.12614>.
- Pleck, Joseph H. (1993): Are "Family-Supportive" Employer Policies Relative to Men? V: Jane C. Hood (ur.), *Men, Work, and Family*, 217–238. Newbury Park, London, New Delhi: Sage Publications.
- Pleck, Joseph H. (2010): Paternal Involvement: Revised Conceptualization and Theoretical Linkages with Child Outcomes. V: Michael E. Lamb (ur.), *The Role of the Father in Child Development (peti ponatis)*, 67–107. New York, NY: Wiley.
- Resolucija o družinski politiki (2018): *Resolucija o družinski politiki 2018–2028: Vsem družinam prijazna družba*. Uradni list RS, št. 15/18.
- Ruxton, Sandy in Stephen Burrell (2020): *Masculinities and COVID-19: Making the Connections*. Washington, DC: Promundo-US.
- Scambor, Elli, Nadja Bergmann, Katarzyna Wojnicka, Sophia Belghiti-Mahut, Jeff Hearn, Øystein Gullvåg Holter, Marc Gärtner, Majda Hrzenjak, Christian Scambor in Alan White (2014): Men and Gender Equality: European Insights. *Men and Masculinities* 17 (5): 552–577.
- Scambor, Elli, Majda Hrzenjak, Nadja Bergmann in Øystein Gullvåg Holter (2015): Men's Share of Care for Children and Professional Care. *Studia Humanistyczne AGH* 14 (2): 53–71.
- Seidler Jeleniewski, Victor (1997): *Man Enough: Embodying Masculinities*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Seidler Jeleniewski, Victor (2016): *Masculinities, Fathering and Generations: Transforming Masculinities*. Otvoritveno predavanje na zaključni konferenci Očetje in delodajalci v akciji, 31. maj 2016. Ljubljana: Mirovni inštitut.

- Statistični urad RS (2023a): *Predšolska vzgoja*. Dostopno prek <https://www.stat.si/StatWeb/Field/Index/9/83>, 21. 7. 2023.
- Statistični urad RS (2023b): *8th March – International Women's Day*. Dostopno prek <https://www.stat.si/StatWeb/en/News/Index/10969>, 21. 7. 2023.
- Sullivan, Oriel (2004): Changing gender practices within the household: A theoretical perspective. *Gender and Society* 18 (2): 207–222.
- Sullivan, Oriel (2013): What Do We Learn about Gender by Analyzing Housework Separately from Child Care? Some Considerations from Time-Use Evidence. *Journal of Family Theory & Review* 5 (2): 72–84.
- Švab, Alenka (2001): *Družina: od modernosti k postmodernosti*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- West, Candace in Don H. Zimmerman (2002): Doing Gender. V: Sarah Fenstermaker (ur.) in Candace West (ur.), *Doing Gender, Doing Difference. Inequality, Power, and Institutional Change*, 3–25. London, New York: Routledge.
- Williams, Fiona (2001): In and Beyond New Labour: Towards a New Political Ethics of Care. *Critical Social Policy* 21: 467–493.
- Wojnicka, Katarzyna (2021): Men and masculinities in the time of crisis. Between care and protection. *NORMA International Journal for Masculinity Studies* 16 (1): 1–5.
- Wojnicka, Katarzyna (2022): What's masculinity got to do with it? The COVID-19 pandemic, men and care. *European Journal of Women's Studies* 29 (IS): 27–42.
- Wojnicka, Katarzyna in Julia Kubisa (2023): The COVID-19 pandemic and caring masculinity: New prospects or a wasted opportunity? *Gender, Work & Organization*. DOI: <https://doi.org/10.1111/gwao.13007>.
- Zoch, Gundula, Ann-Christin Bächmann in Basha Vicari (2020): Who cares when care closes? Care-arrangements and parental working conditions during the COVID-19 pandemic in Germany. *European Societies* 23: 576–588. DOI: 10.1080/14616696.2020.1832700.

Kriza kot konec: eshatološke teoretizacije

Uvod

V knjigi *Konec*, ki je izšla le nekaj mesecev pred začetkom pandemije koronavirusne bolezni, opredeli A. Zupančič današnji čas kot čas, ki ga determinira specifično in generalno »vzdušje konca« (Zupančič, 2019: 7), ki niha med »občutkom konca kot takega«, »kncem konca« ter občutkom »nezmožnosti in nedoločenosti konca« (ibid.). Pomenljivo ugotavlja, da nismo več soočeni s koncem kot takšnim, temveč natanko z njegovo mutacijo. Ta mutacija konca se kaže v nenehnem perpetuiranju kriz: politične, ekonomske, socialne, podnebne, zdravstvene, moralne. Multiplikacija kriz je postala značilna za naša življenja in oblikuje eksistencialni občutek pospeševanja katastrofe.¹ Da živimo z nenehno neposredno in realno grožnjo totalnega uničenja planeta, globalnega spopada in izginotja človeške vrste (virusi in pandemije ter naravne katastrofe, nuklearna grožnja, grožnja umetne inteligence), nam je do

1 Glej poglavje Vlaste Jalušič v tej knjigi.

Poglavje je daljša in revidirana različica znanstvenega članka, ki je lani izšel v reviji *Anthropos* (DOI: 10.26493/2630-4082.55.45-58).

dandanes postalo popolnoma normalno.² Nova, specifična modalnost konca se kaže v tem, da nismo pred apokalipso, temveč natanko znotraj nje. »Apokalipsa se je že začela in postaja aktivni del naših življenj in sveta, takšnega, kot je, ne čaka na nas nekje v prihodnosti, temveč že ta hip narekuje družbene, ekonomske, okoljske pogoje sveta« (Zupančič, 2019: 78–79). Ta situacija poraja globalni občutek nemoči, melanholije in letargije.

Argumentacija Alenke Zupančič temelji na tradiciji eshatoloških teoretizacij radikalne politično-filozofske misli, ki jo je zaznati tako na levi, postmarksistični (W. Benjamin, J. Taubes, G. Agamben, S. Žižek, A. Badiou) kot tudi na desni, neonacionalni (A. Dugin) strani. Skupno vsem omenjenim avtorjem (ne glede na očitne in manj očitne ideološke razlike in odklone) ni le, da premišlujejo o svetu skozi eshatološko optiko, temveč tudi, da sedanje stanje apokalipse razumejo in razlagajo kot zadnji stadij globaliziranega kapitalizma. S pomočjo apokaliptičnega mišljenja zato pozivajo k radikalni revolucionarni transformaciji sodobne civilizacije, v kateri dominira liberalni Zahod, ki je s svojimi koncepti demokracije, pravne države in parlamentarizma uokvirjen s kapitalističnim načinom proizvodnje. Še posebej zato, ker Zahod te postulate kot najboljše in celo edine možne načine oblikovanja družbe, s kulturno hegemonijo, ekonomskim izsiljevanjem in nazadnje tudi nenehnimi vojnami, vsiljuje celotnemu svetu. Ob tem je mogoče pri omenjenih avtorjih zaznati vpliv C. Schmitta in njegove slovite teze iz *Politične teologije*, da so vsi najbolj pomembni koncepti moderne doktrine države pravzaprav sekularizirani teološki koncepti (prim. Schmitt, 2005).³ Tako se kot osrednja figura sodobne politične teologije in filozofije zgodovine pri omenjenih avtorjih pogosto znajde figura sv. Pavla, še posebej njegovi koncepti mesijanskega časa, zagonetnega pojma *katéchon* ali egalitarne univerzalnosti onkraj zakona.⁴

Tekst se bo v nadaljevanju posvetil pregledu najpomembnejših in najaktualnejših eshatoloških teoretizacij radikalne politično-filozofske misli

2 Za podrobno analizo aktualnega fenomena »postčloveštva«, ki predpostavlja povezavo človeških možganov in digitalnega stroja (t. i. nevro-povezava), in kako ta digitalizacija življenja lahko pelje v konec človeštva (in sveta), kot ga poznamo, prim. Žižek (2019).

3 Schmittovo misel, zlasti njegov pojem političnega, teorijo izrednega stanja in konfliktno, antagonistično, dialektično podobe politike (utemeljene na odnosu prijatelj/sovražnik), je – paradoksalno – reaktualizirala radikalna levica v šestdesetih letih prejšnjega stoletja. Za Schmitta, ki je kritiziral liberalizem, Kantovo idejo »večnega miru« in univerzalizem razsvetljenskega projekta, je svet brez konfliktov tudi svet brez politike, vojna pa najbolj ekstremno politično sredstvo.

4 Prim. odlično študijo, ki v primerjalni perspektivi pokaže, kako so trije sodobni politični misleci (Taubes, Badiou, Agamben) skozi branje sv. Pavla izoblikovali svojo eshatološko misel oz. formulirali odnos subjekta do dogodka, univerzalnega in zgodovine (Gignac, 2002).

s poudarkom na nekoliko bolj poglobljeni predstavitvi omenjenih treh konceptov, ki izhajajo iz sv. Pavla, da bi pokazal, kako se v situaciji, ko se je izčrpal emancipatorni potencial konceptov, ki bi lahko ponudili vizijo nekega političnega nadaljevanja v času konca, najradikalnejši politični misleci premikajo na onkrajpolitično področje, kjer politično upanje gradijo na teoloških konceptih. Po pregledu najpomembnejših in najaktualnejših eshatoloških teoretizacij radikalne politično-filozofske misli prinaša tekst premislek o tem, kakšno politično dinamiko, implikacije in posledice lahko takšne teoretizacije prinesejo in kako nam lahko te pomagajo pri premišljevanju današnjega časa konca. V zaključnem delu tekst trdi, da se koncu lahko izognemo le, če politični emancipatorni potencial zastavimo teološko, če ga torej napolnimo s teološkimi pojmi odrekanja, samokontrole in požrtvovalnosti. To pomeni, da je v nasprotju z idejo množične (kot zbira, kvantitete) kulture individualnosti, ki temelji na razliki, na ideji Drugega, treba ponovno utemeljiti emancipatorno pojmovanje politike, ki temelji na ideji, da »obstaja en sam svet« (Badiou, 2008: 53), ki ga soustvarjamo vsi, in ki se gradi na ideji skupnosti, kolektivitete (kot kvalitete), na ideji Istosti.⁵

Apokalipsa zdaj

Splošni občutek konca, ki postaja vladajoči sentiment današnjega časa, se je, kot izpostavi A. Badiou, oblikoval v teku »dolgega 20. stoletja«⁶ (prim. Badiou, 2005), ki je, kot poudari, okarakteriziran s »strastjo do realnega« (ibid.: 50). V njem so se že zgodili nekateri najstrašnejši dogodki v zgodovini človeštva (dve svetovni vojni, izum in uporaba jedrske bombe, izum koncentracijskega taborišča kot kraja popolne dehumanizacije, pandemija španske gripe, če omenim le nekatere). Kulminacija tega procesa, ki se je začel s koncem hladne vojne in padcem Berlinskega zidu leta 1989, je bila vzpostavitev postideološkega obdobja, ki je razglasilo zmago nad *totalitarizmi 20. stoletja*

5 Za Badiouja emancipatorna politika vodi k strogi logiki Istega, je politika brez Drugega oz. je »zunaj dialektike istega in drugega. Je isto brez drugega, prezentira se kot ista z istim« (Badiou, 2006: 249). Gre za radikalno koncepcijo Istega, ki je indiferentno do vsake posebnosti in do vsakršne razlike. Edina stvar, za katero gre v emancipatorni politiki, je torej stvar kot »sama istost« (ibid.: 250). To pomeni, da v resnični politiki emancipacije Drugi ne obstaja, vendar ne zato, ker bi bil zaničevan, izbrisan ali zanikan, temveč zato, ker je kakršna koli razlika, ki bi lahko ustvarila potencial za obstoj kakršnega koli Drugega, v emancipacijski politiki absolutno irelevantna.

6 Izraz, ki ga ponovno aktualizira Badiou, izvira iz znamenite knjige *Dolgo dvajseto stoletje: kapitalizem, denar in moč* (prim. Arrighi, 2009).

(in njihovo izenačitev), kar naj bi zagotavljalo *večni mir*⁷ in konec družbenih in političnih antagonizmov. Konec, ki ga je s triumfom liberalne parlamentarne demokracije zahodnega tipa in kapitalističnega načina proizvodnje razglasil F. Fukuyama (1992), je utrdilo »postmoderno stanje« (Lyotard, 2002), ki – kot pravi J.-F. Lyotard, ki je napisal nekakšno melanholično slovo od modernosti 20. stoletja – prinaša »konec velikih pripovedi« (ibid.: 31). Vstop v postindustrijsko, postfordistično, prekarno dobo zaznamuje izguba vere v iskanje resnice, saj osnovno vlogo vednosti prevzamejo »jezikovne igre«, ki bazirajo na heterogenosti, sporu in nesoglasju (ibid.: 9). Dokončna uresničitev politike v podobi tistega, kar Badiou definira kot »kapitalo-parlamentarizem« (Badiou, 2006: 239), to je »preveč objektivistično sparjenje tržne ekonomije in volilnega rituala« (ibid.), ustvari situacijo odsotnosti dialektike kot ultimativnega pospeševalca zgodovine oziroma »situacijo nedialektičnega nasprotja med destrukcijo in utemeljitvijo« (Badiou, 2005: 57). »Sloviti 'konec ideologij', s katerim označujemo našo skromnost, našo humanitarno pieteto, pomeni zgolj odpoved vsaki novosti človeka« (ibid.: 50).

Vendar – kot je v knjigi *Najprej kot tragedija, nato kot farsa* pred skoraj petnajstimi leti zatrdil globalno najbolj znani revolucionarni apokaliptik S. Žižek – je po desetletjih zazibanosti v fukuyamovski sen o koncu zgodovine zgodovina ponovno vstala od mrtvih. S kombinacijo Marxove razredne analize družbe in Heglove ideje o nujnosti ponavljanja zgodovine obdelala Žižek dogodka, ki sta zaznamovala začetek in konec prvega desetletja 21. stoletja: 11. september 2001 kot tragedijo in finančni zlom 2008 kot farso (prim. Žižek, 2010). 11. september je dogodek, ki označuje simbolni konec določene postmodernosti in vrnitev velikih ideologij, ki zastrujejo svetovno geopolitiko in krepijo apokaliptični občutek (do)končnega spopada. V iracionalnosti globalnega kapitalizma, ki z reševanjem bank in ne ljudi doseže vrhunec leta 2008, Žižek prepozna apokaliptična znamenja, ki jih tržna ekonomija kot taka ne more odpraviti, saj so pogoj njene eksistence.

Žižek v naslednji knjigi *Življenje v času konca* (2010: x) ponovno poudari, da imperativ globalizacije tržnega gospodarstva pripelje globalni kapitalistični sistem do »apokaliptične ničelne točke«. Pokaže na majanje stabilnosti

7 Kantov razmislek o vojni in miru je sprožil številne nadaljnje razprave, vnesel nov pogled na problematiko mednarodne varnosti in posredno pripomogel k nastanku Organizacije združenih narodov. Njegova ideja o večnem miru je predpostavljala, da bi ustavna ureditev, po kateri za začetek novega vojaškega spopada ne bi bila dovolj volja vladarja, ampak bi moralo vodstvo države pridobiti tudi soglasje državljanov, lahko preprečevala nove vojne. Žal pa v razsvetljenskem duhu ni dovolj upošteval dejstva, da se državljanji ne vedemo nujno kot razumna bitja, tudi ko nas pri odločanju nič ne ovira (glej Kant, 1937).

svetovnega reda, ki je temeljila na hipokriziji in dvojnih standardih ter na premik od unipolarnega k multipolarnemu svetu.⁸ »'Ameriško stoletje' se je končalo in vstopamo v obdobje, za katerega je značilno oblikovanje več centrov globalnega kapitalizma s specifičnim lokalnim zasukom: ZDA z neoliberalizmom; Evropa s tistim, kar je ostalo od socialne države; Kitajska z 'vzhodnimi vrednotami' in avtoritarnim kapitalizmom; Latinska Amerika s populističnim kapitalizmom. Po neuspehu ZDA, da bi se uveljavile kot edina velesila ('globalni policist'), je zdaj treba vzpostaviti pravila interakcije med temi lokalnimi centri moči v primeru nasprotujočih si interesov. Zato je trenutna situacija potencialno bolj nevarna, kot se morda zdi« (ibid.: 166).

Z uporabo modela petih faz žalovanja Elisabeth Kübler-Ross (zanikanje, jeza, pogajanje, depresija in sprejemanje)⁹ na soočanje naše družbene zavesti z apokalipso Žižek pokaže, kako se postopoma normalizira nemogoče, to je, kako ideja konca počasi postaja sestavni del naših življenj. Proces univerzalizacije globalnega trga, ki ga Žižek poimenuje »vortex globalizacije« (ibid.: viii), je odprl postopno krnjenje socialne države, ki je zagotavljala varnost, stabilnost in blaginjo, in to dejstvo čedalje bolj sprejemamo kot normalno, nujno in nespremenljivo. S pogojevanjem svobode, pravičnosti in materialnega izobilja z nastankom »družbe tveganja« (Giddens, 1990; Beck, 2009) svobodnega tržnega gospodarstva je kapitalizem postal norma v »postpolitični demokraciji« (Žižek, 2010: ix). Sklicujoč se na Freudovo »nelagodje v kulturi« Žižek ta pojav poimenuje »nelagodje v liberalnem kapitalizmu« (ibid.).

Kot izpostavi Zupančič, ki se pri tem sklicuje na P. Virna, generira kapitalistični način proizvodnje določeno zgodovinsko zaporo, občutek konca zgodovine, svoj lastni *déjà vu* oziroma »občutek nezgodovinskosti zgodovinskega trenutka« (Zupančič, 2019: 27). Kot glavna značilnost »postzgodovine« (Virno, 2019: 116) ta *déjà vu* ali »napačno prepoznanje« (ibid.: 91) oz. »spominjanje sedanjosti« (ibid.) sovпада s stanjem apatije in ravnodušja. Vendar pri tem ne gre za individualno, temveč za kolektivno, javno, zgodovinsko patologijo, za kolektiven občutek »zaprtja zgodovine« (ibid.). Oziroma, kot poudari Zupančič, gre za konstrukcijo »neke bizarne časovnosti,

8 Žižek izpostavi, da so v tistem paktu iz 90-ih let prejšnjega stoletja, ki je urejal odnose med zahodnimi silami in Rusijo, zahodne države Rusijo retorično obravnavale kot veliko silo pod pogojem, da se le ta dejansko ni tako obnašala. Težava pa seveda nastane, ko tisti, ki mu je določena ponudba dana samo zato da bi jo zavrnil, le-to dejansko sprejme. Kaj če bi se Rusija res začela obnašati kot velika sila?, se takrat sprašuje Žižek in danes smo najbrž priče odgovoru na to vprašanje.

9 Model petih faz žalovanja je v knjigi *O smrti in umiranju* iz leta 1969 razvila švicarsko-ameriška psihiatrinja Elisabeth Kübler-Ross.

v kateri so se kot da zataknila sodobne zahodne družbe: kot da bi tekli na mestu; stvari, ki jih počnemo – zlasti v politiki in umetnosti – nimajo pravih konsekvenc in učinka, nikogar ne zmorejo zares prestrašiti in ničesar zares premakniti, kot da se ne bi uspele zares dotakniti realnega, ki mirno in ravnodušno ubira svojo pot« (Zupančič, 2019: 13).

Zatorej sama apokalipsa, v katero nas vodi globalizirani kapitalizem, ni toliko konec sveta, kot je najprej in predvsem *nek nov svet*, nekakšen »grozni novi svet« (ibid.: 79). Vse bolj jasno je, da sta konec sveta in konec kapitalizma notranje povezana in da bi projekt iskanja rešitve za svet potreboval iskanje novega, pravičnejšega produkcijskega načina. »Zgodovina se je spet začela, a začela se je kot začetek konca (sveta). Ne toliko v smislu, da si je lažje predstavljati konec sveta kot konec kapitalizma, ampak bolj v smislu, da sta morda eno in isto« (ibid.: 43–44). V takšni situaciji je vizija emancipatornega političnega projekta nadaljevanja postala zelo otežena.

Konec in sveti Pavel

V delu *Življenje v času konca* Žižek navaja Pavlovo *Pismo Efežanom* (6, 12) – »Kajti naš boj se ne bije proti krvi in mesu, ampak proti vladarstvu, proti oblastem, proti svetovnim gospodovalcem te mračnosti, proti zlohotnim duhovnim silam v nebeških področjih« –, da bi ponazoril paradigmo upora, ki jo prevaja v današnji jezik: »naš boj ni proti pokvarjenim posameznikom, temveč proti tistim na oblasti generalno, proti njihovi avtoriteti, proti svetovnemu redu in proti ideološki mistifikaciji, ki ga vzdržuje« (Žižek, 2010: xv). Ena njegovih zadnjih knjig nosi naslov *Kot tat sredi noči* (2018), kar je neposredno sklicevanje na Pavlovo *Prvo pismo Tesaloničanom*, ki ga uporabi kot metaforo za to, kako misliti konec kapitalizma, kot ga poznamo, to je tehnološko-znanstveni napredek, vsesplošno avtomatizacijo, virtualizacijo, spektralizacijo in (finančno) spekulacijo na eni ter radikalno preobrazbo na drugi strani.

Med razlogi zatekanja k Pavlu je zagotovo dejstvo, da so njegova pisma po naravi eshatološka. Kot del zgodnje krščanske skupnosti je sv. Pavel pričakoval skorajšnji konec časa in ta konec je tematiziral ob značilni »eshatološki indiferentnosti« (Agamben, 2008: 35). Ob tem je značilno tudi to, da je bil Pavel spreobrnjenec in »veliki cerkveni trouble-maker« (Kocijančič, 2008: 226), ki je pridigal revolucionarne, subverzivne in antidogmatične načine za prestop iz poti mesa v pot duha, iz zemeljskega v nebeško kraljestvo in iz poslušnosti tuzemskemu zakonu v izničenje vsakršnega zakona v veri. Sv. Pavel je tako za del sodobne politične filozofije postal paradigma upornega subjekta in invokacije

revolucionarne emancipatorne politike (Žižek), egalitarnega univerzalizma (Badiou), konstrukcije kontramoči v mesijanskem (Agamben, Taubes), šibke mesijanske moči (Benjamin) ter svete vojne proti antikristu (Dugin).

a) mesijanski čas (Agamben, Taubes, Benjamin)

V knjigi *Čas, ki ostaja: komentar k pismu Rimljanom* se Agamben posveča poglobljeni analizi Pavlovega *Pisma Rimljanom*, saj v njem vidi ključ za utemeljitev nove politike. Pravzaprav se analitično posveča vsem pomenom prvih desetih besed pisma (*Rim* 1, 1-2), »Pavel, služabnik Kristusa Jezusa, poklican za apostola, odbran za Božji evangelij«, z namenom, »da Pavlovim *Pismom* povrne status temeljnega mesijanskega besedila Zahoda« (Agamben, 2008: 15).¹⁰

Na podlagi Pavlovega *Prvega pisma Korinčanom* (7, 29-31): »29 To pa rečem, bratje, da je odmerjeni čas kratek. Odslej naj bodo tisti, ki imajo žene, kakor da jih ne bi imeli, 30 tisti, ki jočejo, kakor da ne bi jokali, tisti, ki se veselijo, kakor da se ne bi veselili, tisti, ki kupujejo, kakor da ne bi nič imeli, 31 in tisti, ki ta svet uporabljajo, kakor da ga ne bi izrabljali, kajti podoba tega sveta mineva.«, utemeljuje Agamben koncepcijo, da je Pavlov mesijanski čas, »čas zdajšnjosti« (*ho nún kairós*), paradigma zgodovinskega časa, to je današnjega časa konca (Agamben, 2008: 17).

Kot pojasni, mesijanski čas ni niti kronološki čas (*chrónos*), niti apokaliptični čas (*éshaton*) oz. konec časa, kjer čas preide v večnost, temveč je kratek čas med njima, ko nastane radikalno skrajšanje, skrčenje, pospešek časa. Ker je Pavel apostol in ne prerok, ni usmerjen v prihodnost ampak v sedanjost, v »mesijanski zdaj« (Agamben, 2008: 75), ki producira »mesijanski koncept ostanka« (ibid.). »Tisto, kar apostola zanima, ni zadnji dan, ni trenutek, v katerem se čas konča, ampak čas, ki se skrči in se začenja iztekati (*ho kairós synestalménos estín*: 1 Kor 7, 29) – ali, če hočete, čas, ki ostaja med časom in njegovim koncem« (ibid.: 79). Mesijanski čas je operativni čas, torej preostali čas in za Pavla edini realni čas, oziroma »čas, ki ga čas potrebuje, da se izteče« (ibid.: 85). Iz tega mesijanskega časa Agamben skonstruira koncept »časa, ki nam ostaja« (ibid.) in v katerem lahko delujemo.

10 Knjiga je strukturirana kot komentar *ad litteram* Pavlovih prvih desetih besed *Pisma Rimljanom*. Ker gre za šestdnevno serijo predavanj, so te besede razdeljene v šest sklopov: *Paulos doulos christou Iesou I Kletos I Aphorismenos I Aposlotolos I Eis euaggelion theou I (Eis euaggelion theou)*. Agamben postavi drzno hipotezo, da je vsaka beseda uvodnega nagovora – *incipita* – povzetek celotnega besedila in da bomo, če bomo razumeli *incipit*, razumeli vse besedilo, saj da je *povzetek* pravzaprav temeljni pojem mesijanskega besednjaka. Navedke iz Biblije navajam po Slovenskem standardnem prevodu *Svetega pisma* (1998), vendar Agamben nekatere dele Biblije prevaja po svoje, in temu je sledil tudi slovenski prevod *Časa, ki ostaja*.

Ker smo za Agambena pravzaprav mi sami tisti, ki smo mesijanski čas – »čas mesijanske inverzije« (ibid.), lahko naše delovanje izhaja le iz razumevanja mesijanske poklicanosti (klêsis): »Vsak naj ostane v tistem stanu, v katerem je bil poklican« (1 Kor 7, 20), ki razveljavi vsako identiteto (Agamben, 2008: 42). Mesijansko loči lastno ime od njegovega nosilca (ibid.: 25) in opredeljuje katero koli identiteto za pomembno, *kot da ne* bi bila ta, temveč katera koli druga identiteta. »Kot (da) ne« (*hos mê*) je, kot zatrdi Agamben, »najpomembnejši tehnični termin Pavlovega besednjaka« (ibid.: 23–39). »Mesijansko življenje pomeni živeti v obliki 'kot (da) ne', v ukitvi vsake identitete, vsakega pravnega in socialnega statusa. Agambena zanimajo strategije družbene subverzije, delujoče brez utopije, ki bi zavezovale k delovanju 'kot da je' (v čemer se seveda vidi kriza postmarksistične utemeljitve politične akcije). Življenje 'v mesijanskem' ni resentment do sveta, ampak svoboda od njega« (Kocijančič, 2008: 255). Politično delovanje je za Agambena tako mogoče skonstruirati edino z zavedanjem, da smo v mesijanskem času, ki se izteka, in z odločnostjo, da je treba delovati zdaj. Subjekt, ki se želi izmakniti biopolitiki, mora uničiti sistem tako, da ga ne nadomesti, in to je Agambenova »šibka revolucionarna politika« (ibid.: 255).

Agambenov koncept mesijanskega časa kot »časa, ki ostaja« je navdihnil Jacob Taubes, kateremu knjigo tudi posveča.¹¹ Predvsem se mu zdi pomembno, da je Taubes videl v Pavlu pravega predstavnika mesijanizma, iz katerega ga je kasnejša krščanska tradicija poskušala iztrgati. »Pavlova apokaliptično-eschatološka izpoved vere pokaže, da 'vera v Boga' ni le grška, temveč je središče mesijanske logike« (Taubes, 2008: 23). Še več, kot zgodovinar religije na podlagi paralele Mojzes-Pavel postavi tezo, »da izhodišče krščanstva pravzaprav ni v Jezusu, temveč v Pavlu« (ibid.: 77). Tudi Taubes je eschatološki mislec: »Kot apokaliptik, si lahko zamislim, da svet mora propasti. Nimam upanja v svet, kakršen je« (ibid.: 187). K teološkemu gradivu sv. Pavla pristopa znanstveno-analitično, saj ga zanima predvsem to, kakšen

11 Rabi jev sin in tudi sam rabi, sociolog religije in filozof, predavatelj na Svobodni univerzi v Berlinu, je leta 1987 malo pred koncem svojega življenja, v zadnjem stadiju raka, imel sklop predavanj o »Pavlovi politični teologiji« na Protestantskem inštitutu za interdisciplinarno raziskovanje v Heidelbergu. Na podlagi transkriptov štiridnevnega seminarja je nastala istoimenska knjiga. Uvodoma Taubes pove: »Ko sem se strinjal, da pridem, nisem imel pojma, da se čas *tako* izteka. Mislim sem, da se izteka bolj apokaliptično; nisem vedel, da se izteka tako osebno, namreč v obliki neozdravljive bolezni« (Taubes, 2008: 13). Taubesova misel se je izoblikovala pod velikim vplivom njegovega profesorja G. Sholema, v Nemčiji rojenega izraelskega filozofa in zgodovinarja, ki se je ukvarjal z židovskim mysticizmom, in (tudi po lastnem priznanju) C. Schmitta, ki ga poimenuje »apokaliptik kontrarevolucije« (Taubes, 2008: 129) in s katerim se je tudi osebno srečal leta 1978.

politični potencial se skriva v religioznem simbolizmu. »Ne razmišljam teološko. Preizprašujem politične potenciale v teoloških metaforah, tako kot Schmitt preizprašuje teološke potenciale v pravnih pojmih« (ibid.: 128).

Taubesova najpomembnejša teza je, da *Pismo Rimljanom* vsebuje subverzivno politično teologijo oz. da je »politična objava vojne cesarjem« (ibid.: 38). Pavel je zanj revolucionarni univerzalist, saj s svojim oznanjanjem Križanega, ki odpravlja zakon (*nómos*), meče rokavico v obraz dominantni judovsko-rimsko-helenistični teologiji vladajočega razreda. Pavlov univerzalizem – Taubes poudari, da je ena ključnih besed Pavlovih pisem »vse« (*pás, pánta*) – subverzivno odpravlja legitimnost slehernega reda, tako imperialnega (rimskega), teokratskega (judovskega) kot filozofskega (grškega), in odrešitev utemelji na milosti in ne na zakonu. Pavlov politični genij, tako Taubes, razkrije dejstvo, da je pismo poslal ravno v središče rimskega imperija, ki je zedinjalo religijo in moč, ter tako ne gre le za gesto upora, temveč tudi za poskus vzpostavitve učinkovite kontramoci.

Izhodišče Taubesove »negativne politične teologije« (Kocijančič, 2008: 239) je »marksoidni mesijanski nihilizem« (ibid.), ki stavi na revolucionarno družbeno delovanje in se opira predvsem na W. Benjamina. Kot izpostavi Agamben (Agamben, 2008: 160), je bil Taubes edini, ki je poudaril vpliv, ki ga je sv. Pavel imel na Benjamina in na njegovo zelo posebno in originalno »dialektično teologijo« (Taubes, 2008: 140). Čeprav je bil marksist, je njegova politična misel globoko prežeta s teološkimi motivi. Kot je v pismih izpostavil tudi Taubesov učitelj in Benjaminov vseživljenjski prijatelj G. Scholem, je bil Benjamin vse svoje življenje razpet med svetim in profanim, metafizičnim in materialnim, mesijanskim in dialektičnim, oz. še več, da so Benjaminove najpomembnejše ideje izhajale iz njegovega zanimanja za teološka vprašanja, medtem ko jih je njegov samosvoj materializem le medel.¹²

Svoje mesijansko pojmovanje zgodovine pokaže Benjamin že v prvem stavku *Teološko-političnega fragmenta*: »Šele mesija sam dovrši vse historično

12 Gershom Scholem je knjigo *Poglavitni tokovi židovske mistike* iz leta 1938 posvetil prav Benjaminu: »V spomin na Walterja Benjamina (1892–1940), prijatelja, čigar genij je zaobjemal globino metafizika, uvid kritika in znanje modreca«. Po prvi zbirki esejev W. Benjamina v angleščini z naslovom *Illuminations* iz leta 1968, ki jih je zbrala in uredila Benjaminova tesna prijateljica H. Arendt, je sledila zbirka *The Correspondence of Walter Benjamin, 1910–1940*, ki sta jo leta 1994 souredila G. Scholem in T. W. Adorno. Velik vpliv mistike na Benjaminovo misel je sprožil svojevrstno kontroverzo med ortodoksnimi marksisti. Benjamina je (po njegovih lastnih besedah) ravno tako navdihoval C. Schmitt, še posebej njegov koncept decizionizma. Leta 1930 mu je napisal in odposlal pismo, na katerega mu Schmitt, kolikor je znano, ni nikoli odpisal, čeprav je Benjamin izrazil globoko spoštovanje do njegovega dela.

dogajanje, in sicer v smislu, da sam šele odreši, dovrši, ustvari njegovo navezavo na mesijansko. Zato se nič historičnega ne more samo iz sebe nanašati na mesijansko« (Benjamin, 2006: 61). Že tukaj je opaziti njegovo globoko apokaliptično razumevanje svetovne politike, ki jo razume kot nihilizem.

Tako Taubes kot kasneje Agamben poudarjata, da je Benjaminovo »šibko mesijansko moč« iz druge *Zgodovinsko-filozofske teze* navdihnili Pavlovo *Drugo Pismo Korinčanom*. Teza se glasi:

»Preteklost piše skrivni seznam, s katerim opozarja na odrešenje. Ali se nas torej ne dotika sapa, ki je pihala poprejšnjim? Ali ni v glasovih, ki jih slišimo, odmev danes že onemelih? Ali ženske, ki jih snubimo, nimajo sester, ki jih niso več poznale? Če je tako, potem obstaja skriven dogovor med preteklimi in našimi rodovi. Potem so nas na Zemlji pričakovali. Potem nam je kot vsakemu rodu, ki je bil pred nami, dana *šibka* mesijanska moč, na katero računa preteklost. Tega pričakovanja ni mogoče kar tako zavreči. Historični materialist to ve« (Benjamin, 1998: 216).

Drugo Pismo Korinčanom (12, 8-10) se glasi: »8 Trikrat sem prosil Gospoda, da bi ga umaknil od mene, 9 a mi je rekel: 'Dovolj ti je moja milost. Moč se dopolnjuje v slabotnosti.' Zato se bom zelo rad ponašal s svojimi slabotnostmi, da bi se v meni utaborila Kristusova moč. 10 Vesel sem torej slabotnosti, žalitev, potreb, preganjanj in stisk za Kristusa. Kajti močan sem tedaj, ko sem slaboten.«

Šele s tem predznanjem je mogoče natančno razumeti njegovo slovito deveto izmed *Zgodovinsko-filozofskih tez*, ki se glasi: »Ena izmed Kleejevih slik se imenuje *Angelus Novus*. Na njej je upodobljen angel, ki se namerava – tako je videti – odmakniti od nečesa, v kar strmi. Njegove oči so razširjene, usta odprta in peruti razpete. Tak mora biti videti angel zgodovine. Njegovo obličje je obrnjeno v preteklost. Kjer se pred *nami* kaže veriga dogodkov, tam vidi *on* eno samo katastrofo, ki nepretrgano kopiči ruševine na ruševine in mu jih luča pred noge. Gotovo bi rad zastal, obudil mrtve in razbito zložil skupaj. Toda iz raja veje vihar, ki se je ujel v njegove peruti in je tako močan, da jih ne more več zložiti. Ta vihar ga nezadržno žene v prihodnost, ki ji obrača hrbet, medtem ko kup razvalin pred njim raste v nebo. *Ta* vihar je tisto, čemur pravimo napredek« (Benjamin, 1998: 219).

V tem poznem spisu, ki je »neke vrste testamentarni povzetek njegovega mesijanskega pojmovanja zgodovine« (Agamben, 2008: 161), Benjamin kot eden prvih marksističnih mislecev postavi pod vprašaj materialistično idejo napredka oziroma poveže idejo napredka s pojmom konca zgodovine.

Teze pomenijo zadnje dramatično soočenje Benjaminove teološke metafizike in njegovega historičnega materializma in predpostavljajo, da se materializem iz teologije lahko nauči, da je ideja zgodovinskega napredka utvara. Benjaminovo mesijansko pojmovanje časa, navdihnjeno s Pavlom (Agamben, 2008: 163), se pokaže kot kritika zgodovinskega napredka v imenu nedoločenega apokaliptičnega mesijanizma.

Zaključek *Tez* tako ne pušča nobenih dvomov, da se mora materializem zdaj z »meniško disciplino« (Benjamin, 1998: 225) umakniti iz vere v progresivni zgodovinski kontinuum (»bordel historizma«, *ibid.*) in jo nadomestiti s pojmovanjem zgodovine, ki je bližje konceptu tradicionalnega judovstva, saj ohranja »šibko mesijansko upanje« (*ibid.*), da je »vsaka sekunda ozka vratca, skozi katera utegne stopiti Mesija« (*ibid.*). Kot je kasneje pripomnil Scholem, od zgodovinskega materializma v tem hermetičnem besedilu ni ostalo nič drugega kot izraz sam.

b) *katéchon* (Schmitt, Agamben, Dugin)

Ta znameniti, a skrivnostni pojem se pojavi v *Drugem Pismu Tesalončanom* (2, 1-12):

»1 Kar pa zadeva prihod našega Gospoda Jezusa Kristusa in našo združitev z njim, vas prosimo, bratje, 2 da se ne pustite takoj zbegati v umu in vznemiriti ne po kakšnem duhu ne od besede ne od kakega pisma, kakor da je to od nas, češ da je Gospodov dan že nastopil. 3 Naj vas nihče ne vara na kakršen koli način. Kajti prej mora priti odpad in se razodeti človek nepostavnosti, sin pogube. 4 Ta se bo uprl in se povzdignil nad vse, kar se imenuje Bog ali uživa Božje čaščenje, tako da se bo celo usedel v Božje svetišče in se razkazoval, da je Bog. 5 Se ne spominjate, da sem vam pravil te reči, ko sem bil še pri vas? 6 Veste pa tudi, *kaj ga zdaj zadržuje*, da se ne more razodeti pred časom. 7 Skrivnost nepostavnosti je namreč že na delu; treba je samo, da se umakne *on, ki zadržuje* (poudarila L. Z.). 8 In tedaj se bo razodel nepostavnež, ki ga bo Gospod Jezus usmrtil z dihom svojih ust in ga uničil z veličastjem svojega prihoda. 9 Nepostavnežev prihod bo v skladu s satanovim delovanjem in se bo kazal z vso močjo, z znamenji in lažnimi čudeži. 10 Z vsakovrstnim krivičnim zapeljevanjem se bo predstavljal tistim, ki gredo v pogubo, ker niso sprejeli ljubezni do resnice, da bi bili rešeni. 11 Zato jim Bog pošilja delovanje blodnjave, da verjamejo laži: 12 tako bodo obsojeni vsi, ki niso verjeli resnici, temveč so pritrjevali krivičnosti.«

Kot *nekaj*, kar zadržuje, oz. *nekdo*, ki zadržuje prihod nepostavneža (*ánomos*, iz stare grščine, nezakoniti/o, tudi brezbožnik oz. antikrist), to je odlaša apokalipso in konec zgodovine (*éschaton*), a obenem zadržuje tudi prihod Kristusa, je skrivnostni pojem *katéchon* predmet širše filozofsko-teološke diskusije. Prvi ta pojem omeni C. Schmitt v knjigi *Nomos zemlje* (Schmitt, 2006) in pod *katéchonom* razume »zaviralno silo«, ki je lahko krščanski imperij, rimsko cesarstvo, država ali vsaka druga zakonita posvetna oblast oz. sila, ki je zmožna zadržati konec sveta. Za Schmitta je ta sila sama bistvo zgodovine in zanima ga, kako teološki pojem *katéchon* prenesti v pravo in ustavo države, tako da to postane sila, ki ustavlja zlo. To je tudi tisto, kar ga je vodilo v nacizem.¹³

V prvem pomembnejšem obravnavanju pojma, v delu *Čas, ki ostaja*, Agamben sicer prevzame Schmittovo pojmovanje *katéchona* kot oblasti, vendar se v kontekstu Pavlove mesijanske politike, ki gre onkraj zakona, napoti predvsem v sopostavljanje pojmov *katéchon* in *ánomos*. »Potemtakem je *katéchon* moč – Rimsko cesarstvo, a tudi vsaka zakonita oblast –, ki pride navzkriž s *katárgesis* in jo prikriva, je stanje odsotnosti postave, ki je značilnost mesijanskega in k čemur teži; v tem smislu zadržuje razodetje 'skrivnosti *anomíe*'. Posledica razkritja te skrivnosti je, da se pokazeta nedejavnost postave in substancialna nezakonitost vsake moči v mesijanskem času. Torej je mogoče, da *katéchon* in *ánomos* (v nasprotju z Janezom Pavel nikoli ne govori o *antíchristos*) nista različni figuri, ampak označujeta eno samo silo pred končnim razkritjem in po njem. Posvetna oblast – Rimsko cesarstvo ali katero drugo – je videz, ki zakriva substancialno anomijo mesijanskega časa« (Agamben, 2008: 130). Agamben kombinira misli Benjamina iz *Kritike nasilja* in Schmitta iz *Politične teologije* in sklene, da je v tem oziru danes postala osrednji problem pravzaprav sodobna država sama, pri tem pa meri predvsem na liberalno demokratično državo. Konec države in konec zgodovine tako pri Agambenu sovpadata v dokončnem spopadu.

Agamben pojem ponovno vpelje v knjigi *Misterij zla*, v kateri sopostavi dve pismi, odstopno pismo papeža Benedikta XVI. iz leta 2013 in *Pavlovo Drugo Pismo Tesalončanom*. Osrednja ideja je popolna korupcija cerkve, ki jo Agamben interpretativno poveže s pojmom »misterija krivice« (*mysterium iniquitatis*) iz Pavlovega pisma. Trdi, da je odstop papeža Benedikta

13 Razdelek o *katéchonu*, sploh pa primerjavo razumevanja in uporabe pojma pri Agambenu in Duginu povzemam po Kurelić (2023), ki prinaša obsežno in poglobljeno analizo uporabe tega pojma v kontekstu politološke analize današnjega trenutka (konca).

XVI. teološka gesta duhovne moči, ki omogoča razkritje skorumpiranosti in izprijenosti cerkve, ki je v današnjem času izgubila vsako legitimnost. Skozi ta uvid oblikuje zaključek, da mora biti resnično politično delovanje skonstruirano kot ultimativno eshatološko, kot zavest o tem, da se svet, v katerem živimo, približuje svojemu koncu. Eshatologija, premišljanje konca, se mora povezati z ekleziologijo, premišljanjem vloge cerkve, da bi nam zavest o popolni pokvarjenosti in mogočem koncu civilizacije odprla horizont mesijanskega časa. Na ta način Agamben znova pozove k uničevanju dominantne politično-ekonomske ureditve Zahoda.

Privlačnost različnih razlag pojma *katéchon* leži ravno v dejstvu, da so možne različne interpretacije in da ni nujno, da je to nekaj dobrega. *Katéchon* je lahko tudi zlo, ki se uspešno zoperstavlja zlu. Za tiste, ki so v to pripravljeni verjeti, bi taka sila, ki odlaša konec sveta, lahko predstavljala različne vrste oblasti – recimo nacistično Nemčijo, kot je mislil Schmitt. Ali Združene države Amerike, kakor verjamejo ameriški desničarji in konservativci. Ali Putinovo Rusijo, kakor misli vse več evropskih desničarjev in tudi (radikalnih) levičarjev. Najbolj znan med njimi je Aleksander Dugin, »najnevarnejši filozof na svetu« (Ratner, 2016). Globalno prepoznavnost je na žalost dobil kot eden najglasnejših zagovornikov totalne vojne v Ukrajini, pred kratkim pa tudi zaradi umora njegove hčerke Darije Dugine v atentatu, katerega tarča je bil nemara prav on.

V obsežni knjigi *Temelji geopolitike* (Dugin, 2017), ki jo piše v istem obdobju, v katerem nastajajo najpomembnejša apokaliptična Agambenova in Žižkova dela, prikazuje zgodovino geopolitike od izvornih paradigmatičnih tekstov do nedavnih strateških študij in opredeli Rusijo kot svetovnozgodovinski civilizacijski fenomen, od katerega je odvisna usoda celotnega človeštva.¹⁴ Iz predpostavke, da je ruski narod dedič posebne civilizacije, katere podlaga je pravoslavlje, temelječe na resnici, duhu in pravici, oblikuje poziv k duhovni, intelektualni in etični enotnosti cerkve in politične skupnosti, to je ruske države, ki bi morala postati Imperij. Pojem *katéchon* zasede osrednjo vlogo v poglavju »Geopolitika pravoslavja«, s katerim se začne šesti tematski razdelek knjige z naslovom »Evrazijska analiza«. V njem postavi Moskvo kot Tretji Rim, Rusijo pa kot dedinjo Bizantinskega cesarstva in kot silo, ki preprečuje globalno ekspanzijo tako katolištva kot tudi liberalizma, ki

14 Oziroma, kot izpostavi Kurelić: »Torej po njihovi oceni, ne glede na to, s kakšnim načinom razmišljanja so do nje prišli, svetovna ureditev po hladni vojni, kakor koli jo imenujejo, ne zagotavlja preživetja človeške rase. Že samo dejstvo, da trije filozofi, ki bi se komaj v čem lahko strinjali, razumejo osnovno svetovno politično-ekonomsko konstelacijo kot apokaliptično, vzbuja skrb« (Kurelić, 2023: 193).

dominirata z atlantsko civilizacijo. Unipolarnosti imperija zla se v Duginovi naraciji v dobrobit celotnega človeštva in ideje multipolarnosti lahko zo-perstavi le ruski pravoslavni imperij, mišljen kot *katéchon*.

Dvanajst let pozneje, v svoji politično-filozofsko najpomembnejši knjigi *Četrta politična teorija* (Dugin, 2012), predstavlja teorijo, ki nastaja na pogorišču liberalizma kot edine preživele ideologije današnjega časa. Kot pojasni, je bilo 20. stoletje stoletje ideologij, izpeljanih iz treh političnih teorij. Prva in najdaljša je liberalna teorija, ki se ponaša z idejami razsvetljenstva, individualizma in osebne svobode. Druga je komunizem, ki nastaja kot reakcija na buržoazno-kapitalistični sistem liberalizma. Tudi on trdi, da je dedič razsvetljenstva, ideološka podlaga mu je kolektivizem in razred. Fašizem pa je tretja in najmlajša politična teorija, v nasprotju s prejšnjima dvema se obrača k tradicionalni družbi. Tudi on nastaja kot kritika liberalizma in buržoazno individualističnega reda ter v središče postavlja teorijo države (italijanski fašizem) oz. raso (nemški nacizem).

Kot najstarejši je liberalizem edina teorija, ki je preživela. Fašizem je bil uničen v vojni, v kateri sta se prva in druga teorija združili v antifašistični koaliciji, komunizem pa je bil poražen v hladni vojni, ki je sledila. Svetovno zgodovinska situacija, v kateri živimo, je po Duginu potencialno katastrofalna, saj je globalizacija izenačena z vzpostavitvijo planetarne dominacije liberalne demokracije in kapitalizma. Dokler je liberalna teorija branila svobodo posameznika pred fašističnimi in komunističnimi režimi, ni bila totalitarna, vendar je to postala v trenutku, ko je kot edina preživela ideologija dvajsetega stoletja poskušala vsiliti svoje vrednote kot edine pravilne po vsem svetu, neliberalce pa razglasiti za fašiste in fundamentaliste. Za Dugina je to nova oblika totalitarizma.

»Na tej stopnji liberalizem *preneha* biti prva politična teorija in postane edina *politična praksa*. Prihaja Fukuyamov 'konec zgodovine', ekonomija v obliki globalnega kapitalističnega trga nadomešča politiko, države in narodi razpadajo v talilnem loncu svetovne globalizacije. Po zmagoslavju liberalizem izgine in se spremeni v novo entiteto – postliberalizem. Nima več politične razsežnosti; ne predstavlja več svobodne izbire, temveč postane nekakšna zgodovinsko deterministična 'usoda'. Od tod izvira teza postindustrijske družbe: 'Ekonomija je usoda'« (Dugin, 2012: 12).

Duginova četrta politična teorija je antiliberalna, njen temeljni cilj je odpor globalizacijskemu vsiljevanju zahodne civilizacije vsemu svetu.

Integracija v globalno družbo bi za Rusijo pomenila izgubo lastne identitete, sprejemanje globalizacije pa bi pomenilo propad Ruske civilizacije.¹⁵ Zgodovinska usoda ruskega naroda je tako boj proti unipolarnemu svetu, v središču katerega so ZDA, to je širjenju ameriških vrednot kot univerzalnih. Globalizacija, postliberalizem in postindustrijska družba morajo biti prepoznani kot kraljestvo Antikrista. »Ruska civilizacija je tako ne le *kathéchon* pred širitvijo zla Antikrista po vsej Zemlji, temveč tudi center za ustvarjanje planetarne koalicije za boj proti izvoru globalnega satanizma ZDA« (Kurelič, 2023: 190).

c) *univerzalna singularnost (Badiou)*

Tudi za Badiouja predstavlja Sv. Pavel osrednjo figuro politično-teološke filozofije.¹⁶ V svoji istoimenski knjigi se fokusira na del iz Pavlovega *Pisma Galačanom* (3, 28) ki se glasi: »Ni ne Juda ne Grka, ni ne sužnja ne svobodnjaka, ni ne moškega ne ženske: kajti vsi ste eden v Kristusu Jezusu«. Iz te Pavlove izjave razvije Badiou filozofski temelj univerzalne singularnosti. Zanj je Pavel, ki »raziskuje, kateri zakon lahko strukturira subjekt, ki je brez vsake identitete in ki visi na nekem dogodku, katerega edini 'dokaz' je ravno to, da ga nek subjekt deklarira« (Badiou, 1998: 8), simbol utemeljitelja univerzalizma. »Ta paradoksalna zveza med subjektom brez identitete in zakonom brez opore, ki jo razglasi Pavel, v zgodovini utemelji možnost

15 Prim. zelo pomemben tekst (Maçães, 2020), ki odpira vprašanje odnosa med nacionalno državo kot zahodnim konstruktom in konceptom civilizacije, značilnim za vzhod. »Prvič, zahodne vrednote so se mnogim ljudem, ki živijo v Aziji ali Afriki, zdele le ena izmed mnogih alternativ. Obljuba, da je v liberalni družbi mogoče ohraniti tradicionalne načine življenja, je bila usodna domišljavost. Če bi Turčija, Kitajska ali Rusija uvozile celoten niz zahodnih vrednot in pravil, bi njihove družbe kmalu postale replike Zahoda in izgubile svojo kulturno neodvisnost. Medtem ko je bil ta proces viden kot nujna cena za modernizacijo, je kulturna asimilacija ohranila svoj prestiž. Toda v zadnjem času se krepijo dvomi o tem, ali je res treba posnemati zahodne narode, da bi pridobili vse prednosti sodobne družbe. Obstaja še druga težava: zahodne vrednote in norme je bilo vedno treba razlagati in uveljavljati, najmočnejše države na Zahodu pa so si to nalogo vedno privajale.« Oziroma, kot pokaže Kurelič (prim. 2012) v besedilu, v katerem analizira film Apokalipsa zdaj, vojni spopadi med kulturami in civilizacijami lahko odprejo horizont, v katerem deluje radikalno zlo (v arendtovskem pomenu).

16 Oziroma kot drugje zapiše: »V svojih delih rad uporabljam velike metafore s področja religije: čudež, milost, odrešenje, povečano telo, spreobrnitev itn. Na podlagi tega so nekateri sklepali, da je moja filozofija zamaskirano krščanstvo. Knjigi o svetem Pavlu [...] ni uspelo spremeniti tega mnenja. V celoti gledano sem raje revolucionarni ateist, ki se skriva pod religioznim jezikom, kakor pa zahodni 'demokrat', ki pod krinko laičnega feminista preganja musliman(k)e« (Badiou, 2012: 153).

univerzalnega oznanjevanja» (ibid.). Iz Pavlovega pisma namreč sledi, da ni pomembna identiteta, temveč zvestoba procesu resnice, ki temelji na veri in ne na zakonu; singularni dogodek pa individuume ne glede na njihovo raso, spol, družbeni razred [...] ali kakršno koli drugo identiteto univerzalno interpelira v subjekte. Zvestoba dogodku kot stanje odsotnosti zakona je značilnost mesijanskega, kar še posebej poudari Agamben, omogoči delovanje po milosti in se upira vsakršni avtoriteti. Zakon predpostavlja neko razliko, milost pa je translegalna, je nasprotje zakona in pride, ne da bi bila dolžna (priti).

Badiou izpostavi (ne brez Taubesovega vpliva, čeprav tega eksplicitno ne navaja), da nam Pavel kot antifilozof in apostol pokaže, da subjekt procesa resnice nastane v zavrnitvi vsakega *nomosa*, tako judovskega zakona kot grške modrosti/filozofije in ostane zvest dogodku. Zakon je načelo smrti, deklariranje dogodka je načelo življenja.

»Pavlov projekt je pokazati, da univerzalna logika odrešenja ne more shajati z nobenim zakonom, ne tistim, ki povezuje mišljenje s kozmosom, ne tistim, ki ureja učinke neke izjemne izvoljenosti. Nemogoče je, da bi bila izhodiščna točka neko Vse, prav tako nemogoče pa je tudi, da bi bila to izjema Vsemu. Ustrezati ne moreta ne totaliteta ne znamenje. Izhajati je treba iz dogodka kot takega, ki je akozmičen in ilegalen, se ne integrira v nobeno totaliteto in ni znamenje ničesar. Če pa izhajamo iz dogodka, to ne da nobenega zakona, nobene oblike gospostva, ne tiste modreca ne tiste preroka« (ibid.: 45).

Tako grški kot judovski diskurz sta diskurz Očeta in zato oba fiksirata skupnost v neki formi pokorščine zakonu (Kozmosu, Imperiju, Bogu). Možnost univerzalnega, osvobojenega vsakega partikularizma, ima le tisto, kar nastopi kot diskurz Sina. Krščanski »diagonalni« diskurz mora biti v enaki razdalji tako do judovskega preroštva (preroškega gospostva) kot do grškega *logosa* (filozofskega gospostva); tako se lahko dovrši v nekakšnem propadu figure Gospodarja – tako tiste, ki jo avtorizira kozmos (grški gospodar modrosti), kot tiste, ki jo avtorizira moč izjeme (judovski gospodar črk in znamenj). Prava politična figura zato ni niti preroška niti filozofska, ampak antifilozofska in apostolska, zatrdi Badiou.

»Njegovo, strogo vzeto, revolucionarno prepričanje je v tem, da je *znamenje Enega 'za vse' ali 'brez izjeme'*. Da obstaja en sam Bog, moramo razumeti ne kot filozofsko spekulacijo o substanci ali vrhovnemu bitju, temveč izhajajoč iz strukture naslavljanja. Eno je tisto, kar v subjekte, na katere se

nanaša, ne vpiše nobene razlike. Maksimalna univerzalnosti, kadar je njena korenina dogodkovna, je sledeča: Eno obstaja le, v kolikor je za vse. Mono-teizem je mogoče razumeti zgolj ob upoštevanju celotnega človeštva. Če ni naslovljeno na vse, se Eno razkroji in umakne» (ibid.: 79).

Po Badiouju se koncu lahko izognemo le, če sprejmemo možnost univerzalne interpelacije, ki jo pridiga Pavel, ki se je izgubila v dveh dominantnih režimih sodobnega časa: na eni strani v kontinuiranem širjenju avtomatizmov kapitala in abstraktne homogenizacije, ki sta dovršena, izdelana kot svetovni trg, kjer velja enakost kapitala in števil in ne ljudi, na drugi pa v procesu fragmentiranja na zaprte identitete, ki ga spremljata multikulturalistična ideologija ter relativizem. Tako kapitalo-parlamentarizem na eni, kot identitetne in komunitarne »politike priznanja« na drugi strani so antipolitični in onemogočajo uresničenje potenciala ljudi kot »neštevne neskončnosti« (Badiou, 1998: 15). Prav tako onemogočajo proizvodnjo resnice, katere pogoji so za Badiouja znanost, umetnost, ljubezen in politika.

»Sodobni svet je tako dvojno sovražen procesom resnice. Simptom te sovražnosti se oblikuje prek nominalnih prekrivanj: tja, kjer bi se moralo nahajati ime nekega postopka resnice, pride drugo ime, ki ga potlači. Ime kultura zabriše ime umetnost. Beseda tehnika zabriše besedo znanost. Beseda upravljanje zabriše besedo politika. Beseda seksualnost zabriše ljubezen. Sistem: kultura-tehnika-upravljanje-seksualnost, katerega velika prednost je, da je homogen trgu, in katerega vsi člani označujejo neko rubriko trgovske prezentacije, je moderno nominalno prekritje sistema umetnost-znanost-politika-ljubezen, ki topološko identificira postopke resnice« (ibid.).

Sklep: najti šibko mesijansko moč v sebi

Ne glede na medsebojne ideološke, politične in filozofske razlike se nekaj najpomembnejših sodobnih radikalnih političnih filozofov strinja, da živimo v specifičnem času konca in da mora biti politično delovanje skonstruirano eshatološko, kot zavest o tem, da se svet, v katerem živimo, približuje svojemu koncu. Omenjeni se prav tako strinjajo, da je stanje konca neposredno povezano z globalno prevlado kapitalizma kot agresivnega produkcijskega načina, ki se vsiljuje ne le kot najboljši, temveč tudi kot edini možni produkcijski način. Ideja »there is no alternative«, ni alternative kapitalizmu, je pripeljala do distopije, v kateri živimo danes. Z globaliziranjem kapitalizma

pa je tudi občutek strahu, tesnobe in negotovosti postal globalen. Nezmožnost zamisliti si izhod, prihodnost in nadaljevanje je postala univerzalizirana stalnica današnjega časa. Rek, »Danes si je lažje predstavljati konec sveta kot konec kapitalizma«, razkrije skrb vzbujajoče dejstvo, da kot človeštvo nismo zmožni izumiti pravičnejšega ekonomskega sistema, čeprav nas obstoječi pelje v kolektivni propad. To je zaskrbljujoče samo po sebi in bi nam moralo dati misliti.

Ker se omenjeni teoretiki strinjajo tudi, da je globalizirani kapitalizem uničujoč produkcijski način, ki temelji na ideji nenehne gospodarske rasti, ki je nevzdržna, saj dokončno uničuje naravo, vire in življenje kot takšno, menijo, da boljši svet lahko nastane le na pogorišču kapitalizma. In ker se zavedajo, da je obstoj kapitalizma čvrsto povezan z obstojem današnjega sveta, se v pomanjkanju emancipatornih političnih konceptov zatekajo k teološkim metaforam. Zato si vsi zamišljajo apokalipso kot transformativni dogodek, ki bo pripeljal do uničenja kapitalizma in izuma novega, bolj pravičnega produkcijskega modela. Tako Žižek pledira za novo izumljanje revolucionarnega potenciala leveice, kot nadaljevanje razsvetljskega projekta z jakobinsko-boljševskimi elementi. Badiou zagovarja obujanje Ideje komunizma kot reinvincijo emancipatorne politike na principih radikalnega egalitarnega univerzalizma. V luči obupa ob moralnem propadu sodobnega sveta Dugin vidi rešitev v fizičnem uničenju Zahoda in nekem novem pravoslavju, ki temelji na tradiciji, suverenizmu in vzhodnih vrednotah. Po Agambenu in Taubesu je politično delovanje mogoče začeti le z zavedanjem, da smo v mesijanskem času, ki se izteka, zato je treba uničiti sistem z učinkovito konstrukcijo kontramoci, ne da bi ga nadomestili. Pri vseh pa je (latentno) prisotna kombinacija Benjaminovih idej, od božanskega nasilja¹⁷ prek kritike ideje napredka do šibke mesijanske moči.

Predstavljene eshatološke teoretizacije nekaterih najbolj radikalnih političnih filozofov nas spodbujajo, da resno premislimo o tem, kako iznajti načine, da izstopimo iz ekonomske logike, ki se je globoko zažrla v vse aspekte življenja: kjer je človek razumljen kot »človeški vir«, kot nosilec vrednosti in generator produktivnosti. Pomagajo nam preizprašati načine za konstrukcijo življenja onkraj blagovne tržne logike, kjer je vse prepuščeno osebni svobodni izbiri posameznika v neskončni ponudbi različnih možnosti. Omogočajo nam, da se vprašamo, ali je mogoča vizija življenja, kjer želja ni reducirana na zahtevo, ki jo uravnavata ponudba in povpraševanje na trgu, užitek pa ni skonstruiran kot pravica skrajne individualizacije, ki

17 Prim. poglavje o božanskem nasilju v Žižek (2007).

subjektu dopušča, da zahteva tako rekoč kot eno izmed temeljnih človekovih pravic pravico do svojega posebnega načina uživanja. Ker kapitalizem temelji na izrabljanju strukture želečega subjekta, tako da prezentira kateri koli objekt, ki ga je mogoče dobiti na trgu, kot vzrok želje, je najpomembnejša naloga emancipatorne politike, kot izhaja iz predstavljenih avtorjev, iztrgati resnični užitek iz te ekonomske zanke. Kot to pokaže J. Lacan, je resnični užitek paradigma antivrednosti, antiproduktivnosti, antiprofita; njegova kanonska definicija užitka je: »Užitek je to, kar ne služi ničemur« (Lacan, 1985: 6). Mogoče pa nas le konstrukcija užitka onkraj kapitalistične logike lahko iztrga nihilizmu sedanjega časa.

Na podlagi vsega povedanega se izrisuje, da je eno najpomembnejših političnih vprašanj danes natanko to, kako konceptualizirati novi produkcijski način, ki v nasprotju s kapitalizmom – ki upravlja ekonomijo želje v skladu z nenehno rastjo – promovira, da ne moremo in ne smemo imeti vsega. Nekatere ideje, ki politični emancipatorni potencial mislijo skupaj s teološkimi pojmi odrekanja, samokontrole in požrtvovalnosti, so se že pojavile. To so denimo koncepti odrasti, ki promovirajo etični način proizvodnje, v katerega je všteta omejenost naravnih (in človeških) virov.¹⁸ Takšen način proizvodnje spremlja tudi zavedanje, da nam ni treba zadovoljiti vseh želja, vseh potreb, vseh nagonov. Če na svet gledamo kot na enotnost »živih in dejavnih teles tukaj in zdaj« (Badiou, 2008: 61) in ne kot na enotnost števil, trg in dobička, se nam mogoče lahko odpre odkrivanje istosti v Drugem in drugosti v Istem, kar pomeni preseganje vseh razlik, ki so za emancipacijsko politiko popolnoma irelevantne. To odpira pot za novo emancipatorno pojmovanje politike, ki je onkraj dialektike Drugega in Istega in ki – za razliko od ideje množične (kot zbira, kvantitete) kulture individualnosti, ki temelji na razliki, na ideji Drugega – temelji na ideji, da »obstaja en sam svet« (Badiou, 2008: 53), ki ga soustvarjamo vsi in ki se gradi na ideji skupnosti, kolektivitete (kot kvalitete), na ideji Istosti.

Benjaminova ideja »šibke mesijanske moči«, ki izhaja iz sv. Pavla, tako morda ne pomeni, da potrebujemo novega Mesijo, ki nas bo popeljal do izobilja, temveč da je mesijanska moč v nas samih. Če izhajamo iz dejstva,

18 Teorija odrasti temelji na kritiki koncepta gospodarske rasti (kapitalističnega ali socialističnega) in bruto domačega proizvoda kot pglavitnega merila za uspešnost človeškega razvoja. Je interdisciplinarni (ekonomija, antropologija, ekologija, okoljske vede) pogled, ki trdi, da enotna osredotočenost na rast v smislu denarne vrednosti agregatnih dobrin in storitev in neskončna širitev gospodarstva ni vzdržna in je v nasprotju z omejenostjo materialnih virov na zemlji ter povzroča obsežno ekološko škodo. Namesto tega predlaga teorija kontrolirane rasti osredotočenost na pričakovano življenjsko dobo, zdravje, izobrazbo, dostop do stanovanja in do dela, kot kazalnike blaginje ljudi (glej D'Alisa et al., 2019; Kallis et al., 2022).

da svet ni le kraj človeške eksistence, temveč tudi kraj permanentnega političnega boja, bi morda lahko apokalipso z lastno odločitvijo in angažmajem zadržali le mi sami, mi sami smo lahko *katéchon*, zaviralec konca sveta, kar bi pomenilo našo odločitev za življenje tukaj in zdaj, a tudi odgovornost za to odločitev. Odgovornost za odločitev, da spremenimo ta svet na bolje. Morda bi takšna odločitev lahko vodila v konec krize. In morda je samo od nas in prav od nas odvisno, ali bo konec krize tudi konec sveta ali njegov nov začetek.

Literatura

- Agamben, Giorgio (2008): *Čas, ki ostaja: komentar k Pismu Rimljanom*. Ljubljana: Študentska založba.
- Agamben, Giorgio (2013): *The Mystery of Evil*. Stanford: Stanford University Press.
- Arrighi, Giovanni (2009): *Dolgo dvajseto stoletje: kapitalizem, denar in moč*. Ljubljana: Sophia.
- Badiou, Alain (1998): *Sveti Pavel: Utemeljitev univerzalnosti*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- Badiou, Alain (2005): *XX stoletje*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- Badiou, Alain (2006): *Pogoji*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Badiou, Alain (2008): *Ime česa je Sarkozy?* Ljubljana: Založba Sophia.
- Badiou, Alain (2012): *Deleuze, brumenje biti; Drugi manifest za filozofijo*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Beck, Ulrich (2009): *Družba tveganja: na poti v neko drugo moderno*. Ljubljana: Krtina.
- Benjamin, Walter (1998): *Izbrani spisi*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Benjamin, Walter (2006): Teološko politični fragment. *Problemi: revija za kulturo in družbena vprašanja*, 44 (5-6): 61–63.
- D'Alisa, Giacomo, Federico Demaria in Giorgos Kallis (2019): *Odrast: besednjak za novo dobo*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Dugin, Aleksandar (2012): *The Fourth Political Theory*. Moskva: Euroasian Movement.
- Dugin, Aleksandar (2017): *Foundations of Geopolitics*. Budimpešta: Arktos Media.
- Fukuyama, Francis (1992): *The End of History and the Last Man*. London: Penguin books.
- Giddens, Anthony (1990): *Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Gignac, Alain (2002): *Taubes, Badiou, Agamben: Reception of Paul by Non-Christian Philosophers Today*. Toronto: SBL.
- Kallis, Giorgos, Susan Paulson, Giacomo D'Alisa in Federico Demaria (2022): *Zagovor odrasti*. Ljubljana: Inštitut za ekologijo in Inštitut Časopis za kritiko znanosti.

- Kant, Immanuel (1937): *Dve razpravi*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Kocijančič, Gorazd (2008): O razpotju razlage. V: Giorgio Agamben: *Čas, ki ostaja: komentar k Pismu Rimljanom*, 221–284. Ljubljana: Študentska založba.
- Kurelić, Zoran (2012): Kiša zmija. *Politička misao: časopis za politologiju* 49 (1): 24–40.
- Kurelić, Zoran (2023): Rat protiv liberalnog Antikrista. V: Enes Kulenović (ur.), *Političke polarizacije i kulturni rat u Hrvatskoj*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Lacan, Jacques (1985): *Še*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- Liotard, Jean-François (2002): *Postmoderno stanje: poročilo o vednosti*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- Maçães, Bruno (2020, 15. junij): The Attack Of The Civilization State. *Noema Magazine*. Dostopno prek <https://www.noemamag.com/the-attack-of-the-civilization-state/>, 26. 2. 2024.
- Ratner, Paul (2016, 18. december): The Most Dangerous Philosopher in the World. Big Think. Dostopno prek <https://bigthink.com/the-past/the-dangerous-philosopher-behind-putins-strategy-to-grow-russian-power-at-americas-expense/>, 26. 2. 2024.
- Schmitt, Carl (2005): *Political theology: four chapters on the concept of sovereignty*. Chicago: University of Chicago Press.
- Schmitt, Carl (2006): *The nomos of the earth in the international law of the jus publicum Europaeum*. New York: Telos.
- Sveto pismo. Slovenski standardni prevod*. 1998. Ljubljana: Svetopisemska družba Slovenije.
- Taubes, Jacob (2008): *Pavlova politička teologija*. Reka: Ex libris.
- Virno, Paolo (2019): Fenomen 'dèjà vu' in konec zgodovine. *Problemi: revija za kulturo in družbena vprašanja* 57 (7-8): 85–135.
- Zupančič, Alenka (2019): *Konec*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- Žižek, Slavoj (2007): *Nasilje*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- Žižek, Slavoj (2009): *First as tragedy, then as farce*. London-New York: Verso.
- Žižek, Slavoj (2010): *Living in the end times*. London-New York: Verso.
- Žižek, Slavoj (2018): *Kot tat sredi noči. Kako misliti kapital*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- Žižek, Slavoj (2019): Apokalipsa ožičenih možganov. *Problemi: revija za kulturo in družbena vprašanja* 57 (7-8): 5–29.

O avtoricah in avtorju

VERONIKA BAJT je doktorica znanosti (University of Bristol, Velika Britanija, 2003). Leta 1998 je diplomirala iz sociologije na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani, leta 1999 pa magistrirala na Central European University v Varšavi. Postdoktorski študij je opravila na Masarykovi univerzi v Brnu (2005–2006). Področja njenega raziskovalnega dela so med drugim študije nacionalizma, ksenofobija in rasizem, migracije, integracija, sovražni govor, diskriminacija, konstrukcija nacionalnih identitet – o teh temah je predavala tudi na Univerzi v Bristolu, na Masarykovi univerzi in na International University Institute for European Studies (IUIES). Od leta 2006 je zaposlena na Mirovnem inštitutu, kjer je raziskovalka in vodja več projektov.

MAJA BREZNIK dela kot raziskovalka na Mirovnem inštitutu in na Fakulteti za družbene vede. Trenutno se posveča predvsem industrijskim in delovnim odnosom, v preteklosti se je veliko ukvarjala s kulturno zgodovino, kulturnimi in urbanimi politikami, založništvom in bralno kulturo. Poleg številnih člankov je doslej objavila naslednje knjige: *Obrt in učenost* (2003), *Kulturni revizionizem/Cultural Revisionism* (2004), *Knjižna kultura* (2005), *Kultura danajskih darov* (2009), *Posebni skepticizem v umetnosti* (2011), *Kaj po univerzi?* (2013, soavtorica), *Zaposleni revni* (2013, soavtorica), *Za napisom Nezaposlenim vstop prepovedan* (2014), *Javni dolg: kdo komu dolguje* (2015, sourednica), *Verige globalnega kapitalizma* (2019, sourednica), *Mezdno delo: Kritika teorij prekarnosti* (2021).

MOJCA FRELIH je magistrica znanosti s področja sociologije (Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani). Trenutno je doktorska študentka na Fakulteti za socialno delo Univerze v Ljubljani (tema disertacije: neformalno skrbstveno delo). Zelo aktivno je sodelovala pri izdelavi Akcijskega načrta za enakost spolov na Mirovnem inštitutu in bila imenovana za koordinatorico za enakost spolov za obdobje 2021–2026. Od leta 2003 je sodelovala v več raziskovalnih projektih, ki so

vsebinsko naslavljali, obravnavali in analizirali enakost spolov. Na področju usklajevanja poklicnega in zasebnega življenja, skrbstvenega dela, moškosti in očetovstva je tesno sodelovala z raznolikimi delodajalci. Znotraj tega in ostalih tematskih področij objavlja strokovne in znanstvene prispevke. Bila je predstavnica Republike Slovenije v mednarodni skupini (svetovalni organ) »*Experts' Forum of the European Institute for Gender Equality*« (december 2015 - november 2018).

MAJDA HRŽENJAK, sociologinja, deluje na Mirovnem inštitutu, kjer vodi številne raziskovalne in akcijske projekte. Raziskovalno se osredotoča na študije spolov in socialne politike, zlasti na koncept skrbi v povezavi z delom, migracijami, intersekcijskimi neenakostmi, državljanstvom in feministično etiko skrbi. Deluje tudi v mednarodnih projektih na področju mladih, nasilja, trga dela in politik enakosti. Med drugim je avtorica monografij *Simbolno. Izbrana poglavja iz francoskega strukturalizma* (2001), *Nevidno delo* (2007) in *Razsežnosti skrbstvenega dela* (2018) ter urednica zbornikov *Politics of Care* (2011) in *Spremembe očetovstva: moški med delom in starševstvom* (2016).

ŽIVA HUMER je sociologinja in znanstvena sodelavka na Mirovnem inštitutu v Ljubljani. Raziskovalno se ukvarja s temami, povezanimi s spoli, usklajevanjem poklicnega in zasebnega življenja, družinsko in socialno politiko. V mednarodnih, nacionalnih raziskovalnih in drugih projektih sodeluje z različnimi deležniki, med njimi s sindikalnimi in delodajalskimi združenji ter izvaja usposabljanja in delavnice za različne ciljne skupine. Je soavtorica več priročnikov in smernic za podjetja in delodajalce, dveh monografij, *Novo očetovstvo v Sloveniji* (2008) in *Obrazi homofobije* (2012) ter avtorica številnih člankov na temo skrbstvenega dela, aktivnega očetovstva in usklajevanja poklicnega in zasebnega življenja v mednarodnih in domačih znanstvenih revijah.

VLASTA JALUŠIČ je znanstvena svetnica ter ustanoviteljica Mirovnega inštituta. Kot redna profesorica predava tudi na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, predmet Nacionalizmi, rasizmi in politike spolov. Študirala je politologijo, filozofijo, sociologijo in slikarstvo. Doktorirala je iz političnih ved – politične filozofije – leta 1996 na Dunajski univerzi. Je avtorica in prevajalka več knjig, člankov in poglavij v knjigah na temo ženskega gibanja, feminizma, (ne)enakosti spolov,

politične teorije, nasilja, vojne in kolektivnih zločinov ter je velika poznavalka opusa in življenja Hannah Arendt. Kot profesorica in raziskovalka je gostovala na Centralnoevropski univerzi v Budimpešti, na Univerzitetnem študijskem centru za mirovne študije v Stadtschlaingu (Avstrija), na Univerzi v Sarajevu, na Inštitutu za humanistične vede na Dunaju, na Svobodni univerzi v Berlinu, Univerzi Irvine v Kaliforniji ter na Univerzi Princeton. Kot dolgoletna aktivistka proti diskriminaciji in za enakost spolov je bila vključena v številne feministične mreže in aktivnosti za človekove pravice.

NEŽA KOGOVŠEK ŠALAMON je doktorica pravnih znanosti. Diplomirala je leta 2002 in doktorirala leta 2011 na Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani. Magistrirala je s štipendijo Ron Brown Fellowship na Pravni fakulteti Univerze Notre Dame v Združenih državah Amerike leta 2004. Od leta 2005 do leta 2018 je bila kot raziskovalka zaposlena na Mirovnem inštitutu, kjer je bila od leta 2012 do 2018 tudi direktorica. Od leta 2018 do 2022 je vodila oddelek za ugotavljanje diskriminacije pri državnem organu za enakost, Zagovorniku načela enakosti. Leta 2022 je bila izvoljena za ustavno sodnico. Od leta 2018 je članica Evropske komisije za boj proti rasizmu in nestrpnosti (ECRI) pri svetu Evrope. Njena dela je objavila vrsta priznanih založb, kot so Uradni list, GV založba, Brill, Kluwer, Hart, Springer, Intersentia in Cambridge Scholars Publishing.

MOJCA PAJNIK je znanstvena svetnica na Mirovnem inštitutu in redna profesorica na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani, kjer poučuje na študijskih programih s področja komuniciranja in medijev. Je avtorica več kot sto znanstvenih člankov in poglavij s področja medijske in politične teorije, populizma, državljanstva, spolne (ne)enakosti in režimov migracij. Objavila je več knjig, med njimi *Intersekcionalnost* (ur. z R. Kuhar, FF, 2022), *Mediji in spol* (ur. z B. Luthar, FDV, 2019), *Populism and the Web* (ur. z B. Sauer, Routledge, 2017). Kot predavateljica in raziskovalka je gostovala na Univerzah v Firencah, na Dunaju, v Helsinkih, Bielefeldu, na Centralnoevropski univerzi v Budimpešti, Univerzi Loughborough in na frankfurtskem Institut für Sozialforschung. Je vodja programske skupine na Mirovnem inštitutu, prejemnica nagrade za znanstveno odličnost FDV (2014) in priznanja Odlični v znanosti ARRS (2021).

MARKO RIBAČ je znanstveni sodelavec na Mirovnem inštitutu v Ljubljani.

Na temo komunikacijskih praks slovenskih družbenih gibanj in aktivističnih kolektivov je doktoriral leta 2018 (Oddelek za komunikologijo, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani). Od takrat dalje njegovo raziskovalno delo obsega različna družboslovna področja in tematske fokuse: strukturne transformacije političnega, novinarskega in ekonomskega polja, politične ideologije in pojave, kot so populizem, avtoritarizem in neoliberalizem, fenomene, kot so migracije, krize, množični protesti, družbena gibanja in alternativni mediji. Doslej je svoje raziskovalne izsledke in ugotovitve večinoma objavljaval v slovenskih znanstvenih revijah: *Javnost/The public*, *Družboslovne razprave*, *Annales*, *Časopis za kritiko znanosti* itd.

LANA ZDRAVKOVIĆ je doktorirala iz filozofije na Fakulteti za podiplomski študij Univerze v Novi Gorici (Primerjalni študij idej in kultur, Filozofski modul: Transformacije moderne misli – filozofija, psihoanaliza, kultura) s tezo »Politika emancipacije: misel-praksa militantnega subjekta« in diplomirala iz primerjalne književnosti na Filološki fakulteti Univerze v Beogradu z diplomsko nalogo »Samuel Beckett, novator romaneskne forme«. Področja njenega raziskovalnega preučevanja so: politika emancipacije, radikalna enakost, emancipatorne politične in umetniške prakse, misel-praksa militantnega subjekta, politična/angažirana/kritična umetnost. Je raziskovalka na Mirovnem inštitutu – inštitutu za sodobne družbene in politične študije, publicistka, politična aktivistka, performerka ter soustanoviteljica Zavoda za umetniško produkcijo in raziskovanje KITCH. Pri svojem delu neguje interdisciplinarne sinergije med teoretskim, aktivističnim in umetniškim pristopom.

Imensko in stvarno kazalo

- avtoritarnost 7, 20, 55, 67–69, 88, 97,
104–107, 116, 122
model medijev 106–107, 116
populizem 63, 68
režim 63, 70, 106, 116
težnje 8, 12–13, 78, 81, 88–89,
95–96, 103–104, 110, 178, 189
vlada 8, 12, 110, 116, 122
Adams, Zoe 127–130, 133, 138
Agamben, Giorgio 19–20, 36–37, 41,
189, 220, 224–231, 234, 236
Arendt, Hannah 9, 21, 26, 28–30,
33–34, 36, 41–45, 81, 227
Aslanidis, Paris 54–61, 64, 66–67, 69

Badiou, Alain 19–20, 220–222, 225,
233–237
Bardutzky, Samo 78, 80, 85, 88–89,
96
Benjamin, Walter 19–21, 220, 225,
227–230, 236–237
birokracija 14, 43–44, 56, 69
birokratska epistokracija 9, 42;
gl. tudi epistokracija
Bourdieu, Pierre 56–57, 66, 110
Brubaker, Rogers 55–56, 58–59,
62–63, 65
BVMN – Border Violence
Monitoring Network 156,
163–166, 168

Carr, Matthew 155
covid-19 8, 36, 77, 93, 103, 176, 208
epidemija 7, 12–18, 93, 35–37,
77–102, 104, 106, 114, 117, 120,
153, 177–184, 189–191
pandemija 5–21, 25, 35–36, 38,
40, 45, 70, 103–122, 138, 153,
163, 165, 175–191, 197–199,
201–212, 219, 221; gl. tudi
upravljanje pandemije

Čeferin, Rok 83

deinstitucionalizacija 18, 191
delitev oblasti 6, 10–12, 21, 93–94, 97
dolgotrajna oskrba 18, 176–182,
190–191
Drugi 9–10, 15, 59, 62–63, 69,
152–153, 157–158, 221, 237
nevarni Drugi 15, 152–153,
157–158, 168
Dugin Gelyevich, Aleksandr 19–20,
220, 225, 229–232, 236
Dukes, Ruth 135–136, 147

Elliott, Karla 198–199, 202
enakost spolov 16–18, 188, 197, 199,
208, 210, 212
epistokracija 9, 42
eshatologija 7, 9, 19–21, 231

- eshatološko 30–32, 43–45,
219–221, 224, 226, 231, 235–236
- Esping Andersen, Gøsta 200
- Fassin, Didier 9, 35–36, 45
- Flander, Benjamin 78, 80, 83, 89, 95
- Foucault, Michel 13, 34, 42, 53, 105,
182–183
- Fraenkel, Ernst 81
- Franko Aas, Katja 157
- Gilbert, Simon 9, 26, 28, 31–34,
38–39, 43, 45–46
- Goffman, Erving 183
- Hanitzsch, Thomas 104, 108–109
- Hanlon, Niall 199, 202–203, 212
- Hegel, G. W. F. 32–33
- Hochschild Russell, Arlie 180, 187,
199, 202
- ideologija 8, 36, 44, 52, 57–69, 180,
222, 232, 235
- ideološko 26, 37, 39, 55, 57–69,
117, 128–129, 220, 224, 232, 235
- iliberalizem 7, 65, 67, 80, 95,
110–111
- iliberalna oblast 52, 65, 96
- izrednost
- stanje 6, 10–11, 14, 27, 34–36,
41–42, 89, 211, 220
- ukrepi 8, 11, 35
- karizma 52, 64, 69
- katastrofa 5, 6, 8, 20–21, 27, 34,
40–43, 77, 219, 228
- Knox, Robert 127–129, 133, 136,
146–147
- Koselleck, Reinhart 8–9, 19, 25–35,
41–42, 45, 80, 87
- kriza 12, 18–21, 25–37, 103,
107–108, 113, 116, 153
- anti-kriza 8–9, 26, 35–45
- finančna 5, 9–10, 14–16, 25, 36,
38, 40–41, 51, 53–54, 77, 222
- javnozdravstvena 12, 78, 91,
107–110, 122
- kot narativ 20–21, 25, 27, 29, 34,
37–41, 43, 45–46
- krizno komuniciranje 104, 107,
112–116, 118, 122
- krizno upravljanje 37, 41, 103
- Kuzmanič, Tonči 53, 57
- Kübler-Ross, Elisabeth 223
- Laclau, Ernesto 51, 53, 57–59,
64–65, 69
- Marx, Karl 29, 43, 129–130, 133,
135, 146, 222
- Mbembe, Achille 189
- Mellado, Claudia 108
- mikromobilnost 17, 175, 178–182,
185–187, 189
- migracije 5, 7, 9–10, 14–15, 30, 37,
40, 43, 111, 151–158, 161–162,
165–169, 175, 178–180, 191
- azil 6, 15, 151–156, 158, 161–163,
165, 167–168, 182
- krimigracije (kriminalizacija
migracij) 14, 153, 157–158,
161

- meja: meddržavna 11, 14–15, 63,
152–158, 162–168, 187; med
občinami 81–84, 116
prisilna vračanja (pushbacks)
151–153, 157, 161, 163–168
Schengen 14–15, 152–158, 164
moškosti 19, 67, 198–204, 208–212
protektivne 19, 199–204, 206, 208,
211
skrbne 19, 22, 198–204, 208,
210–212
Mouffe, Chantal 51, 57–58, 62–63, 67
Mudde, Cas 53, 55, 57, 62
- nazadovanje demokracije 7, 12, 51,
103–104, 107, 110, 122, 189
Nietzsche, Friedrich 30,
Norberg, Jakob 34
normalnost 26, 33, 36, 38, 40, 106
nova normalnost 7–9, 15, 26, 34,
36, 38, 41–44
novinarske vloge 104, 107–113, 118,
122
interpretativna 112, 122
nadzorna 109, 114, 116, 118
sodelovalna 108–110, 114, 118, 122
- očetovstvo
pluralizacija 201
tradicionalno 202
vključeno 18–19, 199, 201–205,
208, 210
Offe, Claus 39
- Paasi, Anssi A. 156
Pašukanis, Evgenij 16, 127, 130–133
- politična
emancipacija 8, 19–20, 29, 38,
220–221, 224, 236–237
eshatologija 7, 19–21, 231, 235–236
teologija 7, 19–20, 220, 226–227,
230
populizem 7, 9–10, 14–15, 20–21,
51–70 157, 223
desničarski 20, 59–62, 67–69, 110,
117, 157
kot stil (slog) 10, 58, 65–67
levi 9, 61–64
ljudskocentričnost 55, 58–61, 63
protielitizem 55, 58–61, 63, 67
- pravo
delovno 16, 127–137, 146–147
kapitalistično 16, 127–135, 146
načelo zakonitosti 86, 89–90,
92–93, 95
(delovne) pravice 130–131, 133,
146–148
pravni fetišizem 127, 132
pravna forma 127, 129–136,
146–147
pravna država 10, 36, 80, 82, 89,
94, 96, 156, 220
ustavno sodišče 11–12, 21, 77–97
vladavina prava 90, 132
- presečne neenakosti 179, 190
- Richter, Melvin 31–32, 34
Richter W., Michaela 31–32, 34
Ricoeur, Paul 9, 19, 26, 29, 34–36,
42, 45
Roitman, Janet 9, 25–26, 32–38,
42–43, 46

- Sajó, András 68–69, 88, 95–97
Scambor, Elli 198–199, 202–203, 212
Schiller, Friedrich 31
Schmitt, Carl 20, 35–36, 41, 220, 226–227, 229–231
Schramm, Wilbur 106
skrbstveno delo 18–19, 176, 180, 190–191, 197–200, 202–212; gl. tudi mikromobilnost
uspoljenost skrbi 199, 209; gl. tudi skrbne moškosti
starizem 16–17, 179, 190–191
Splichal, Slavko 107, 111
Stumpf, Julie P. 14, 157
Supiot, Alain 16, 134–137, 147
Sv. Pavel 20, 221, 224–227, 230, 233–234, 237

upravljanje 16, 41–42, 44, 135, 141–142, 145, 176, 183, 190, 235
krize 8–9, 18, 26, 36, 40–42, 103, 116
migracij 14–15, 152–153, 156, 167
pandemije 7, 12, 17, 78–79, 178, 185
Urry, John 178

vladavina
avtoritarizem 10, 52, 65, 105, 107, 110
demokracija 11–12, 33, 39, 104–111, 122, 189, 220, 222, 232
ekspertov 39, 42–44 ; gl. tudi epistokracija
iliberalna 52, 65, 95–97; gl. tudi iliberalizem
totalitarizem 33, 221, 232
ustavna demokracija 11–13, 77, 95–97
vladanje 7–10, 17–18, 26, 37–45, 103–104, 108

White, Ahmed 127–128, 130, 133
Widding Isaksen, Lise 175–176, 178, 180
Wojnicka, Katarzyna 198, 203–204

Zagorc, Saša 78, 80, 85, 88–89, 96
Zetter, Roger 14, 36
zločin iz sovraštva 7, 151–152, 158, 160, 167–168
Zupančič, Alenka 219–220, 223–224

Žižek, Slavoj 19–20, 220, 222–225, 236